

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüquququnda

**XX YÜZİLİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI
TARİXÇİLİYİNİN FORMALAŞMASI
PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Aytən Musa qızı Muşkiyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

BAKI – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXÇİLİYİNİN FORMALAŞMASININ MƏNBƏ VƏ QAYNAQLARI	10
1.1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin formalaşması yollarında	10
1.2. Ədəbiyyat tarixinin başlanğıcı və necə adlanması məsələsi.....	25
II FƏSİL. 20-Cİ İLLƏRDƏ YENİ TIPLI ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ	49
2.1. İsmayıl Hikmət və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri.....	49
2.2. Ə.Abid və onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri.....	68
III FƏSİL. 30-CU İLLƏRDƏ ƏDƏBİYYAT TARİXİNƏ YANAŞMADA YENİ METODOLOJİ VƏ İDEOLOJİ MEYİLLƏR	90
3.1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri.....	90
3.2. Ədəbiyyat tarixinə yanaşmada metodoloji problemlər	107
NƏTİCƏ	121
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	126

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan bədii düşüncəsinin yaşı min ili keçsə də, onun ədəbiyyat tarixçiliyinin ömrü o qədər də çox deyil. Tarixin müxtəlif dövrlərində yazılmış təzkirələri nəzərə almasaq, peşəkar ədəbiyyat tarixçiliyinin, yaxud ədəbiyyat tarixinə aid oçerklərin, icmalların, nəzəri materialların yazılması prosesi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Lakin bu prosesin özü də müxtəlif mərhələrdən keçmişdir; belə ki, çox qısa bir müddətdə ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından müəyyən yol qət edilmişdir. Ötən əsrin əvvəllərində həm ədəbi nümunələr toplanılmış, həm də ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması prosesinə start verilmişdir. XX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixinə sistemli baxış olmadığı kimi, tarixi hadisələrlə bədii təfəkkürün tarixiliyi arasında dialektik əlaqə də müəyyənləşdirilməmişdi. Ədəbiyyatın dərkində təfəkkürün və tədqiq metodunun tarixiliyi də özünün elmi həllini tapa bilməmişdi. Ümumiyyətlə, XX əsrə qədər ədəbiyyat tarixini yaratmaqla bağlı təşəbbüslər olmamışdır, yalnız epizodik şəkildə ədəbiyyat tarixinin bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. F.Köçərlinin rusca nəşr edilmiş "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı ilk təşəbbüslərdən biri olmuşdur. Buna qədər isə onun rus və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyata dair müxtəlif məqalələri nəşr edilmişdir. Bu məqalələrdə tənqidçi və ədəbiyyatşünas ədəbiyyat tarixinin yazılması zərurətini qeyd edir və özü də ilk nümunələrini yazırdı. Əsrin ikinci onilliyində ədəbiyyatşünasın "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri artıq çapa hazır idi. Lakin bu kitabı nəşr etdirmək mümkün olmur. Müxtəlif təşkilatlar kitabın çapına kömək etmək üçün səy göstərmək istəsələr də, kitab vaxtında çap olunmamış və beləliklə, onun çapı, təxminən, on il gecikmişdir.

F.Köçərli ilə yanaşı, Abdula Surun, Əhmədbəy Ağaoğlunun, Seyid Hüseynin də ədəbiyyat tarixçiliyi, ədəbi tənqid istiqamətində məqalələri nəşr edilmişdir. Bununla belə, yeni ədəbiyyat tarixlərinin yazılması və nəşr edilməsi 20-ci illərdə reallaşır. Türkiyədən olan İsmayıl Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı ikicildliyi, Əmin Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlı altıcildlik (bəzi mənbələrdə 3

cildlik) ədəbiyyat tarixləri məhz bu illərdə yazılmışdır. Lakin İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixi nəşr edildiyi halda, Ə.Abidin kitabı vaxtında işıq üzü görməmiş, əksər cildlər itib-batmışdır. Yeni ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının formalaşmasında nəzəri məsələlərlə yanaşı, toplama məsələsi də başlıca rol oynayır. Belə ki, F.Köçərli, S.Mümtaz vaxtilə yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərini toplayarkən həm də ədəbiyyat tarixinə xidmət edirdilər. Çünki yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması öncə toplama işindən keçirdi. Əldə bədii materialların olmadığı bir dövərdə toplama işi də mühüm rol oynayır. Məhz bu dövərdə S.Mümtaz ana dilində yazıb-yaradan şairlərin əsərlərini və haqlarında məlumatlar toplamaqla məşğul olmuş, bu gün ədəbiyyat tariximizdə əsas yer tutan bir çox əlyazmaları vaxtında əldə edərək ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyən etmişdir. Əli Nazim, Atababa Musaxanlı, Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Məmməd Kazım Ələkbərli, Bəkir Çobanzadə, Əmin Abid, Əli Nazim, Hənəfi Zeynallı kimi kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünasların da yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ədəbiyyat tarixi məsələləri təhlil edilmişdir. Bu araşdırmalarda həm ədəbiyyat tarixinin mərhələləri, problemləri, həm də bu sahədə yazıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri ədəbiyyat tarixçiliyi nöqtəyindən təhlil edilmişdir.

Cümhuriyyətdən sonrakı 20-30-cu illər həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin araşdırılması ilə yadda qalır. Bu illərdə yenilikçilik təkcə bədii düşüncədə deyil, elmin, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın araşdırılmasında da bu və ya digər şəkildə özünü göstərirdi. Əgər 20-ci illərə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, yaxud ədəbiyyat tarixçiliyi ilə müntəzəm şəkildə F.Köçərli və A.Sur kimi ədəbiyyatşünaslar məşğul olurdusa, 20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə gələn yeni qüvvələr (Əli Nazim, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, Atababa Musaxanlı, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Əfəndizadə, Hənəfi Zeynallı, Ə.Nazim və b.) problemi çağdaş metodologiya ilə araşdırmaq yolunu tutmuş və bu istiqamətdə müəyyən iş görmüşdülər. F.Köçərlinin ölümündən sonra ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı” tarixinin nəşr edilməsi (1925) sonrakı ədəbiyyatşünaslar üçün də yeni istiqamətlər açmış oldu. F.Köçərlinin əsərlərinin işıq üzü gördüyü illərdən bu günə qədər həmin əsərlər ilkin elmi nəzəri qaynaq olmuşdur. 20-ci illərdə Ə.Abid, Ə.Nazim, İ.Hikmət,

M.K.Ələkbərli, H.Zeynallı kimi gənc tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması yolunda çalışır və ayrı-ayrı klassiklərlə bağlı mühüm məqalələr, əsərlər yazırdılar.

Mövzunun aktuallığı onunla şərtlənir ki, daim inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin araşdırma mərhələsinə elmi-nəzəri baxış əks etdirilir. Ədəbiyyat tarixinin ilk nümunələrinin yazıldığı bir dövrdə həm də ədəbiyyat tarixçiliyi nəzəri cəhətdən təhlil edilir, bu proseslər çağdaş ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən geniş araşdırılır.

Problemin araşdırılması prosesi XX əsrin 50-ci illərindən başlanmış, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı müəyyən məqalələr yazılmışdır. F.Köçərli yaradıcılığı haqqında aparılan araşdırmalarda ədəbiyyat tarixi problemi önə keçmişdir. Ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyevin “Firudin bəy Köçərli” monoqrafiyası ilk fundamental işlərdəndir. Buna qədər B.Nəbiyevin, S.Ramazanovanın məqalələrində də maarifçi tədqiqatçının ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasındakı yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilir. Lakin 20-30-cu illərdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət götərən Ə.Abid, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə, H.Zeynallı, M.K.Ələkbərli, Ə.Nazim kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar 37-ci il repressiyasına uğradıqlarından onların yaradıcılığı araşdırmadan kənar qalmışdır. İkicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin müəllifi İsmayıl Hikmət isə 1927-ci ildə Azərbaycandan getdiyi üçün onun haqqında da tədqiqatlar aparılmamışdır. Yalnız 80-ci illərdən etibarən bu tənqidçi və ədəbiyyatşünasların yaradıcılığı tədqiq edilməyə başlamışdı. S.Mümtaz, H.Zeynallı, Ə.Nazim kimi tədqiqatçıların əsərləri toplanaraq kitab şəklində dərc edildikdən sonra onların da yaradıcılığı elmi dövriyyəyə daxil olur. Bu ədəbiyyatşünasların məqalələrinin toplanılmasında ədəbiyyatşünas R.Tağıyevin böyük əməyi olmuşdur. B.Çobanzadə, Ə.Abid, İ.Hikmət, M.K.Ələkbərli, A.Musaxanlının əsərlərinin dərcini isə yalnız müstəqillik dövründə görürük. Bu dövrdə onların təkcə əsərləri dərc olunmur, həm də yaradıcılıqları müxtəlif yönərdən təhlil edilirdi. K.Talıbzadə, Ş.Salmanov, Ə.Şamil, N.Qurbanova, N.Qəhrəmanlı, Q.Babayeva və b. ədəbiyyatşünaslar ədəbiyyat tarixinin görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı məqalələr yazmışlar.

B.Əhmədovun “Bir istiqlal yolçusu”, Q.Babayevanın “İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı”, Q.Babayevanın “Mustafa Quliyev (Taleyi və irsi)” monoqrafiyalarında ədəbiyyat tarixçiliyi prosesində fəal iştirak edən Ə.Abid, İ.Hikmət, M.Quliyev kimi ədəbiyyatşünasların yaradıcılığı tədqiq edilir. Nizaməddin Şəmsizadənin “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” monoqrafiyasında da dövrün ədəbiyyat tarixçiliyi problemlərinə nəzər yetirilir. Bütövlükdə götürdükdə XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri və şəxsiyyətlərinin yaradıcılığı kompleks şəkildə araşdırılmamışdır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini ötən əsrin 20-ci illərində yazılan ədəbiyyat tarixləri təşkil edir. Eyni zamanda ədəbiyyat tarixi yazan ədəbiyyatşünasların nəzəri fikirləri və digər ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı fikirlərin araşdırılması da tədqiqatın predmetinə daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində ilk ədəbiyyat tarixlərinin yaranması və araşdırılması prosesini, eləcə də ədəbiyyat tarixçiliyi problemlərini elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmaq başlıca vəzifələrdən biridir. Tədqiqatın əsas məqsədi ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində aparılan araşdırmaların mərhələlərini, problemlərini öyrənmək, bu istiqamətdə yazıb-yaradan ədəbiyyatşünasların gördüyü xidmətləri dəyərləndirmək, eləcə də sistemləşdirməkdir. Məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

-Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin necə adlanması məsələsinə ədəbiyyat tarixçilərinin münasibətinə aydınlıq gətirmək;

-Şifahi xalq ədəbiyyatının araşdırılması problemlərinə baxışı müəyyənləşdirmək;

-Tarixi əsərlərin araşdırılmasında mənbə və bədii təxəyyülün rolunu müəyyənləşdirmək;

-Azərbaycan ədəbiyyatının dövrəşdirilməsi məsələsində ədəbiyyat tarixçilərinin mövqeyini tədqiq etmək;

-Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanılması ilə bağlı mövqeləri müəyyənləşdirmək;

- F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixinə baxışını araşdırmaq;

-A.Sur yaradıcılığında ədəbiyyat tarixçiliyi problemlərini araşdırmaq;

-Əmin Abidin ədəbiyyat tarixi konsepsiyasına aydınlıq gətirmək;

-B.Çobanzadə yaradıcılığında ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərinin inikası probleminə nəzər yetirmək;

-İsmayıl Hikmət və onun ədəbiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmalarını saf-çürük etmək;

-Yeni tipli ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının formalaşması məsələsinə münasibət bildirmək və s.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada mövzu və problemə uyğun olaraq tarixilik və müqayisəli araşdırma metoduna üstünlük verilmişdir. Problem özü həm praktik, həm də nəzəri səciyyə daşdığından bu prinsiplərin qovuşduğu da nəzərə alınmışdır. Tədqiqat işində həmin dövrün elmi-nəzəri araşdırmaları müasir elmi-nəzəri prinsiplər kontekstində təhlil edilmiş və müəyyən nəticələrə gəlinmişdir. Ədəbiyyat tarixçiliyi probleminin xarakterinə uyğun şəkildə araşdırmalarda sistemlilik başlıca yer tutmuşdur. Problemin işlənməsində mövcud ədəbi, tənqidi, elmi-nəzəri materiallar saf-çürük edilmiş, obyektiv təcrübə və nəticələrə istinadlar edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasının iyirmi illik bir dövrü tədqiq edilir. Bu dövr sistemli şəkildə ədəbiyyat tarixçiliyi kontekstində ayrı-ayrı ədəbiyyatşünasların yaradıcılığı fonunda araşdırılır. Bununla belə, tədqiqat işində bəzi məsələlər önə çıxarılır ki, bu müddəaları aşağıdakı kimi vermək olar:

-Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yaradılması prosesinin ilkin mərhələsinə ekskurs etmək;

-Ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinin hazırlanmasında ədəbiyyatşünasların rolu və mövqeyi;

-Ədəbiyyat tarixçiliyinin ilkin formalaşma dövründə F.Köçərlinin məqalə və əsərlərinin əhəmiyyəti;

-Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanılması məsələsində mövqələrin kəsişməsi;

-Azərbaycan ədəbiyyatının necə adlanması probleminə yeni baxışın formalaşması problemləri;

-XX əsrin ilk iki onilliyi ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində atılan addımlar;

-Avropa tipli ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında yeni fikir və mülahizələr;

-20-ci illər ədəbiyyatşünaslığına yeni elmi qüvvələrin gəlişi ilə ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması;

-Yeni ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda ilk ədəbiyyat tarixlərinin yazılması;

-İ.Hikmət və Ə.Abidin ədəbiyyat tarixlərinin yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında əhəmiyyəti;

-30-cu illərdə yeni ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda atılan addımlar;

-B.Çobanzadə, H.Zeynallı, M.K.Ələkbərli və b. ədəbiyyatşünasların ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında rolu;

-Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi problemlərinə yeni baxış;

-Yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında metodoloji problemlər və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşma prosesi araşdırılır. Bu dövr ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından ən zəngin və konseptual bir dövr olmuşdur. Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, həmin dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində formalaşma konsepsiyaları sistemləşdirilir, təhlil edilir. Araşdırmada ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında rolu olan ədəbiyyatşünasların yaradıcılığı yeni baxış bucağından təhlil olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ədəbiyyatşünaslıq özü nəzəri və praktik səciyyə daşdığından problem bu iki istiqamətin qovuşğunu əks etdirir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında məhz 20-30-cu illər başlıca yer tutur. Ədəbi mühitə və prosesə yanaşma, şairin həyatı və yaradıcılığını araşdırma, dövr, mühit və s. problemlər məhz nəzəri xarakter daşıyır. Hər bir şairin ədəbiyyat tarixində tutduğu yeri və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər ədəbiyyat tarixinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Aprobasiyası.və tətbiqi. Tədqiqatın əsas məzmunu və nəticələri haqqında

respublika və beynəlxalq elmi-praktiki konfranslarda məruzələr edilmişdir. Müəllifin 13 məqaləsi AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, hər biri iki paraqrafdan ibarət 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 12.990, I fəsil – 83390, II fəsil – 43240, III fəsil – 70029, Nəticə – 7.722 şərti işarədən ibarətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi – 257511 şərti işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXÇİLİYİNİN FORMALAŞMASININ MƏNBƏ VƏ QAYNAQLARI

1.1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyinin formalaşması yollarında

Tarixi minilliklərə gedib çıxan Azərbaycan bədii düşüncəsi ayrı-ayrı mənbələrdə, qaynaqlarda öz əksini tapsa da, bu nümunələrin bir hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış, bir qismi isə müxtəlif zamanlarda itib-batmışdır. Bizə gəlib çatan nümunələrin böyük bir qismi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif təzkirələrdə yer almışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq, XX əsrin başlanğıcına qədər yazılan təzkirələrdə təzkirəçinin yaşadığı və ondan əvvəlki dövrün bədii nümunələri yer alırdı. Müxtəlif təzkirələrdə verilən bu bədii nümunələr ədəbiyyat tariximizin bütövləşməsi üçün önəmli rol oynamışdır. Təzkirələrə dövrün hər hansı bir şairinin bir çox əsərləri daxil edilir, onun haqqında qısa məlumatlar verilirdi. Müxtəlif şəxslər tərəfindən tərtib edilən cümlələr, dəftərçələr, təzkirələr fərqli ədəbi mühitlərdə tanınan, yaxud sevilən ədəbi şəxsiyyətlər haqqında müəyyən məlumat mənbəyinə çevrilirdi. Bu məlumatlar, rəylər dövrün ədəbiyyatı haqqında müəyyən informasiya xarakteri daşıyıb çağdaş ədəbiyyatşünaslıq üçün əhəmiyyətə malik olurdu. XI əsrdə Xətib Təbrizinin poetika, ritorika, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, üslubiyyat haqqında yazdığı şərhlər təzkirəçilikdən çıxaraq daha geniş funksiya daşıyırdı. Ədəbiyyat daha geniş, əhatəli bir ictimai düşüncəni əhatə etdikcə onun funksiyası da genişlənirdi. Lakin zaman keçdikcə bu təzkirələr öz funksiyasını itirmiş, onun yerinə yeni formaların ortaya çıxması zərurəti yaranmışdır. Bununla da təzkirəçilik ənənəsi öz yerini başqa formalara buraxmış, bədii düşüncəni təhlil edəcək yeni formalar (tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi və s.) yaranmışdır. Təzkirələrin öz dövründə müəyyən əhəmiyyəti olmuşdusa da, yeni dövrü təmin edəcək səviyyədə deyildi. Hər şeydən əvvəl, təzkirələrdə müəlliflər haqqında məlumatlar çox qısa olmaqla yanaşı, biblioqrafik məzmun daşıyırdı. Bu biblioqrafik göstərici hər hansı bir şairin doğum və ölüm tarixləri,

anadan olduğu yer haqqında informasiyadan o yana gedə bilmirdi. Şairdən gətirilən nümunə isə onun yaradıcılığını bütünlüklə əhatə etmirdi, cəmi bir neçə nümunə olduğundan müəyyən təsəvvür oyatmırdı. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı təzkirələrin başqa bir problemi də var idi; belə ki, qədim təzkirələr, əsasən, fars dilində yazılmışdır. Ona görə də bu təzkirələrə fars dilində yazan Azərbaycan şairlərinin əsərləri daxil edilmiş, ana dilində yazan şairlərin əsərləri isə kənarda qalmışdır. Əhməd Razi, Lütvəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəsrəbadi, Əlişir xan və başqalarının tərtib etdikləri təzkirələr ən yaxşılarından hesab olunsa da, bu təzkirələrdə azərbaycandilli əsərlər yer almamışdı. Doğrudur, XIX əsrdə Mir Möhsün Nəvvab, Həsənəli xan Qaradaği, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədəli Tərbiyə, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə və b. təzkirələrində milli ədəbi nümunələrə geniş yer verilmişdir. Necə deyərlər, milli təzkirəçilərimiz milli ədəbiyyata da yer ayırırdı. Lakin anadilli təzkirələrin də müəyyən qüsurları var idi. Belə ki, bu təzkirələrdə anadilli şairlərin hamısı əhatə olunmur, haqlarında geniş məlumatlar verilmirdi. Bunu nəzərdə tutan H.Araslı yazırdı: *"...orta əsr təzkirə müəlliflərindən o qədər də irəli gedə bilməmiş, qədim təzkirəçilərə az-çox əlavələr etsələr də, əsas yazıçıları əhatə edə bilməmişdilər"* [16, s.6].

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin formalaşması yolunda atılan addımlardan biri də müntəxəbatların yaranması olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanda bir neçə müntəxəbatlar da yaranmışdır ki, bunları təzkirələrdən sonrakı mərhələ hesab etmək olar. M.Y.Qarabağinin "Məcmueyi-Vaqif və müasirləri" (1856), Adolf Berjenin "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" (1867), Hüseyin Əfəndi Qayıbovun "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" və s. müntəxəbatlarda yeni dövr şairlərinin yaradıcılığına yer verilmişdir. Lakin bunlardan M.Y.Qarabaği və A.Berjenin müntəxəbatları nəşr edilmişdisə, H.Ə.Qayıbovun əsəri çap olunmamışdı. Lakin bu əsərlərdə də müasir ədəbiyyatşünaslığın prinsipləri gözlənilməmiş, yaxud vahid bir prinsipə əməl edilməmişdi. Bu müntəxəbatları araşdıran R.Qənbər qızı belə bir doğru nəticəyə gələrək yazır: *"Əgər M.Y.Qarabağinin məcmuəsində əsas yer, təqribən kitabın üçdə ikisi Vaqifə verilib, Vidadi, Nişat Şirvani, Mirzəcan Mədətov, Aşıq Pəri, Məhəmməd*

bəy Aşiq, Əsəd bəy, Ağaməsih Şirvani, Nabi əfəndi, Əhməd Şirvani, Mirzə Sadiq və Qasım bəy Zakirdən, A.Berjenin əsərində isə kitabın 113 səhifəsi (nəzərə alaq ki, A.Berjenin kitabı 128 səhifədən ibarətdir-A.M.) Vaqif və Zakirə həsr edilib, Ağaməsih, Aşiq Qənbər, Canıoğlu, Baba bəy Şakir, Mehdi bəy, M.F.Axundov və Aşiq Pəridən bir-iki şeir verilirdisə, H.Qayıbovun "Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir" müntəxəbatı yüzə yaxın şairi əhatə edirdi" [80, s.11-12].

Əlbəttə, məsələ təkcə hansı şairdən neçə şeir verilməsində deyildi, həm də bu əsərlərin yazılmasında hər hansı bir prinsipə əsaslanmamasında idi. Bu da anadilli ədəbiyyata həsr edilmiş müntəxəbatların, cümlələrin sistemsiz və birtərəfli olduğunu göstərirdi. Hansı şairin hansından sonra gəlməsində belə, xronologiya gözlənilməmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli şəkildə toplanılması ilə yanaşı, onun araşdırılması və təhlilini də zəruri edirdi. Bunu yeni dövrün F.Köçərli, A.Sur kimi tədqiqatçıları da başa düşürdü. Ancaq bu məlumatı haradan və necə əldə etmək məsələsi vardı. Maarifçi, yaxud tədqiqatçı hər hansı bir şairin tərcümeyi-halını bütövləşdirmək üçün hansı mənbəyə üz tutmalıdır? Bu cür məlumatlar şairin öz kitablarında, divanlarında və burada toplanmış əsərlərində nadir hallarda verilirdi. Ona görə də bu mənbələrə cəhdlər çox zaman nəticəsiz qalırdı. Çünki bu kitablarda, əsərlərdə şairin həyatına aid özü tərəfindən heç nə yazılmırdı. F.Köçərli bu çətinliyə özünün "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında şair Acizlə bağlı oçerkində toxunurdu. M.P.Vaqif əsrinin şairlərindən bir neçəsini Mirzə Yusif Nersesovun məcmuəsindən alan tənqidçi Acizin tərcümeyi-halı ilə bağlı elə bir məlumat əldə edə bilmədikdə onun Təbrizdə nəşr olunan divanına müraciət edir. Lakin burada da elə ətraflı məlumat tapa bilmir. Tədqiqatçı yazır: *"Nədənsə bizim türk şüərasından bir çoxu öz əslü nəşəblərindən və hansı zamanü məkanda dünyaya gəlib zindəganlıq etdiklərindən bir əsər nişan qoymayıblar. Bu barədə heç olmasa yeddi yüz sənə bundan müqəddəm dünyaya gələn farsların həkimi-danişməndi və şairi-ərcüməndi Şeyx Sədiyə peyrəvilik edib, öz əsrü zamanlarına da bir işarə etsə idilər, kifayət edərdi"* [65, s. 239]. F.Köçərli əlində olan yaxın dövrün şairləri Dilsuz, Raci, Nəbati, Divani, Seyid Nigari, Dəxil, Qumri kimi divan və məcmuə sahiblərinin tərcümeyi-halları haqqında heç bir məlumatın olmamasından şikayətlənir. Tədqiqatçı

əsrinin başlanğıcında verdiyi "Bir neçə söz" hissəsində də həmin problemi qaldırır. O özü də bilirdi ki, kitabında bəzi çatışmazlıqlar vardı. Lakin bu çatışmazlıqlar onun müəllifinə deyil, ümumi türk yazarlarına aid idi. Çünki hər hansı bir yaxşı ədəbiyyat tarixinin yazılması üçün əlinin altında, hər şeydən əvvəl, zəngin məlumat bazası olmalı, həmin dövrdə yaşayıb-yaradan şairlərin ədəbi mühiti öz əksini tapmalıdır. Bunu nəzərdə tutan tədqiqatçı yazırdı: *"Əgərçi səy və miqdarınca əhvalat cəm edə bilmədik, çünki şüəra və üdəbamızın öz əsərlərində qədrü qiymətləri bilinmədiyindən əsərləri və xüsusən tərcümeyi-halları, yəni hansı zaman və məkanda nə növ yaşayıb zindəganlıq etməkləri itib batıbdır və bu halda bir kəsə məlum deyil, onlardan bəzilərinin ancaq bir adı və şeirlərindən bir neçə ədəbiyyat və qəzəliyyat qalıbdır..."* [65, s. 68].

F.Köçərlinin əlinin altında isə zəngin məlumat bazası yox idi. Tədqiqatçı çox çətinliklə müxtəlif mənbə və cümlərdən topladığı materialları sistemləşdirərək özünün ilk ədəbiyyat tarixi sayıla biləcək "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" kitabını ərsəyə gətirmişdi. Tədqiqatçı burada Lütvəli bəy Azərin "Atəşkədə" əsərindən də yararlandığını bildirir. Lakin dərhal da özünün əsəri ilə Lütvəli bəyin əsəri arasındakı fərqi də izah etməyə çalışır. Bu izahdan aydın görünür ki, F.Köçərli bir ədəbiyyatşünas kimi qarşıya qoyduğu problemi dərinlən bilirdi: *"Vəli mərhum Hacı Lütvəli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəviüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azəri "Atəşkədə"sində hər bir şairin tərcümeyi- halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb, tövsif və ya tənqidə layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik"* [65, s. 69].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Lütvəli bəy Azərin kitabının qüsuru həm də dövrün xarakterindən irəli gəlirdi. Yəni onun zamanında ədəbi mühit F.Köçərli zamanındakı qədər hərəkətli deyildi. Belə ki, XIX əsrin başlarından çap işinin genişlənməsi, müxtəlif mətbuat orqanlarının nəşrə başlaması və burada dövrün yazarları haqqında geniş məlumatların verilməsi məhdud dairələrdə tanınan ədəbi

simaların daha geniş auditoriyaya çıxmasına səbəb olmuşdu. Artıq dünyada gedən proseslər ədəbi-bədii məhsullara Şərqdə də yeni təhlil metodları ilə yanaşmanı şərtləndirirdi. İlk yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yaranması və formalaşması da məhz bu dövrdə baş vermiş, ədəbiyyat tarixçiliyində yeni təhlillər meydana gəlmişdir. Çünki ədəbiyyat tarixi sosial elmlərin bir qolu olan ədəbiyyat və tarix elminin kəsişdiyi önəmli ədəbiyyat qavramlarından biridir. Türk alimi Turan Karataşın yazdığı kimi: *"Ən genəl halıyla, ədəbiyyat tarixi, bir millətin tarixində yetişdirdiyi şəxsiyyətləri və onların əsərlərini, tarixi proses içərisində və bir sistem daxilində təhlil edən elmin bir qoludur"* [133, s. 135].

Bu mənada Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsinin tarixinin, bugününün araşdırılmasında və dəyərləndirilməsində yeni yollar axtarılmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proseslər, eləcə də rus ədəbiyyatı və onun vasitəsilə Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlıq yeni bir prosesi şərtləndirirdi. Azərbaycanda yaranan maarifçi, realist ədəbiyyat onun tarixini də araşdırmanı şərtləndirirdi. Nəsr və dramaturgiyanın yaranması, poeziyanın yeni istiqamətdə inkişaf etməsi, rus və Azərbaycan dillərində mətbuatın yaranması bu prosesi bir qədər də sürətləndirir. Azərbaycan maarifçilərinin əlinin çatdığı rus ədəbiyyatşünaslığında bu sahədə artıq müəyyən işlər görülmüşdü. Ayrı-ayrı yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr, monoqrafiyalar yazılmış, tərtib və toplama işləri görülmüş, yeni tipli ədəbiyyat tarixlərinin yazılması yolunda müəyyən addımlar atılmışdı. P.A.Yefremovun "Materialı dlya istorii russkoy literaturı" (1867), M.Qlazunovun "Russkaya narodnaya lirika" (1894), L.N.Maykovun "Oçerki iz istorii russkoy literaturı" XVII-XVIII stoletiy" (1889), "İstoriko literaturnıe oçerki" (1895), S.A.Venqerovun üç cildə tərtib etdiyi "Russkaya poeziya" (1897), A.N.Pıpinin dörd cildə tərtib etdiyi "İstoriya russkoy literaturı", M.N.Speranskinin "İstoriya novoy russkoy literaturı" (1910) və s. onlarla kitablar nəşr edilmişdi. Bu kitablar rus ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində ilk addımlar olmaqla yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrı-ayrı problemlərinin öyrənilməsinin yollarını arayır, mübahisələr və müzakirələr aparılırdı. Azərbaycan ziyalıları nəşr edilən bu kitablarla qismən tanış idi və ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin simasında milli ədəbiyyatın bu istiqamətdə

öyrənilməsi zərurətini dərk edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi və bir sistem ətrafında araşdırılması məsələsi də məhz bu zaman yaranır. Azərbaycanın ilk maarifçilərindən biri tənqidçi F.Köçərliyə rus dilində nəşr edilən "Novoe obozrenie" qəzetində [143] "Tatarskiye komedii" adı altında nəşr etdirdiyi silsilə məqalələri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi yolunda atılan ilk addımlardan idi. Təsadüfi deyil ki, akademik Kamal Talıbzadə F.Köçərliyə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid əsər yazmaq fikrinə məhz bu illərdə düşdüyü qənaətinə gəlir: "...hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə (1885-1895-ci illər-A.M.) düşmüşdü" [121, s.257].

Bu mənada F.Köçərliyə mətbuatda dərc etdirdiyi məqalələri yeni ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində atılan ilk addımlardan hesab etmək mümkündür. Məlumdur ki, XX əsrə qədər təzkirəçilər daha çox toplama işi ilə məşğul olur, şair, yaxud ədəbi şəxsiyyətin yazdıqlarını təhlil etmək, münasibət bildirmək burada çox az yer tuturdu. F.Köçərliyə isə ilk dəfə olaraq, haqqında yazdığı ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığını, əsərlərini dəyərləndirmə mövqeyindən çıxış edir, ədəbi prosesə aid yeni tipli məqalələr yazırdı. Onun bu yazıları problemə münasibətdə yüksək peşəkarlığı ilə seçilirdi. Doğrudur, onun da ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin ilk illərində toplama işi mühüm yer tuturdu. Bunun da müəyyən səbəbləri vardı. Hər şeydən əvvəl, hər hansı bir ədəbiyyat tarixinin yazılması üçün ortada bədii mətnin olması vacib şərtlərdən idi. F.Köçərliyə qədər isə Azərbaycan bədii düşüncə tarixinə aid sistemli bir bədii mətn yox idi. Ayrı-ayrı təzkirəçilərin öz dövrünə, yaxud regionuna aid təzkirələri isə bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil etmirdi. Bir də ondan irəli gəlirdi ki, ədəbiyyat tarixi və onun şəxsiyyətləri haqqında hələ geniş məlumatlar yox idi. Bu zaman toplama, ədəbiyyatşünaslıq işi və ədəbiyyat tarixçiliyi onun yaradıcılığında paralel şəkildə öz ifadəsini tapırdı. Eyni zamanda, tədqiqatçı həm toplama işi görür, həm də ədəbi şəxsiyyətlər haqqında məqalələr yazırdı. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə aid şəxsiyyətlərin əsərlərini və haqlarında məlumatları toplamaqla yanaşı, onu tədqiq edir, öyrənirdi. Əgər F.Köçərliyə qədər bu proses getmiş olsaydı, yeni toplama işi mükəmməl şəkildə həyata keçirilsəydi,

tədqiqatçı öz işinə ikinci mərhələdən başlaya bilərdi. Necə ki, F.Köçərlidən sonra gələn yeni nəsillik ədəbiyyatşünasları Ə.Abid, İ.Hikmət, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə və b. sırf ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri ilə məşğul olmuşlar. F.Köçərlidən əvvəl bu proses getmədiyindən toplama işlərini də görürdü. Həm də Tiflisdə gürcülərin öz yazıçı və şairlərinin əsərlərini çap etdirdiklərini, yubileylərini keçirdiklərini öz gözləri ilə görür, topladığı şairlərin bunlardan heç də geri qalmadığını düşünərək yazılarında *"Ayə, biz Azərbaycan türklərinin Sereteliləri və Çavçavadzələri olmayıbdırmi? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirmi? Ayə, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq?"* [69, s.175] kimi suallar ünvanlayırdı. Lakin təkcə suallar verməklə kifayətlənmir, özü də bu istiqamətdə işlər görürdü. O, Azərbaycan şairlərinin bu əsərlərinə təkcə bədii düşüncə məhsulu olaraq baxmırdı, həm də onu milli sərvət hesab edir, xalqın milli şüurunun formalaşmasında bu əsərlərin ideya-estetik tərbiyə ruhunu yüksək qiymətləndirirdi. 1895-ci ildə tədqiqatçının "Tatarskie komedii" silsilə məqalələrinin çap olunması ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması istiqamətində atılmış ilk addım olur. Məqalələr "Novoe obozreniye" qəzetinin 3, 7, 16 iyun tarixli saylarında dərc olunmuşdur. Bu silsilə məqalələrin ardınca tədqiqatçının "Literatura azerbaydjanskix tatar" adlı məqaləsi "Tiflisskiy vestnik" jurnalında nəşr edildi. Bütün bunlar onun kitab çap etdirməsinə bir hazırlıq mərhələsi idi. Nəhayət, tədqiqatçının "Literatura azerbaydjanskix tatar" kitabçası 1903-cü ildə rusca nəşr olunmuşdu [142, s. 54]. F.Köçərlinin bu əsəri rusca nəşr olunmasına baxmayaraq, milli ədəbi, ictimai mühitdə böyük rezonans doğurdu. Müəllifin əsərini rus dilində çap etməsinin, bəlkə də, müəyyən səbəbləri vardı. Bu səbəb isə əsərin nəşrindən sonra özünü daha aydın göstərir. Belə ki, kitabın rus dilində çapı onun populyarlığını və əhatə coğrafiyasını böyütmüş oldu. Nəticədə əsər yalnız Azərbaycanda deyil, həm də Polşada, Rusiyada, Gürcüstanda və b. yerlərdə özünə müəyyən oxucu auditoriyası toplamış, haqqında məqalələr yazılmışdı.

Görkəmli Azərbaycan ziyalılarından olan Rəşid bəy Əfəndiyev bu kitaba yüksək qiymət verdiyindən ki, həm "Şərqi-Rus" və "Tiflisskiy listok", həm də "Kaspi" qəzetində çap etdirdiyi eyniadlı resenziyasında əsəri yüksək qiymətləndirir. Hətta o dərəcədə yüksək qiymətləndirir ki, əsərin görünən nöqsanlarını deməyə və ona qarşı

tələbkarlığa lüzum görmür: *"Bununla belə, cənab Köçərliyə qarşı çox da tələbkar olmayaq. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını tərtib etməkdə o, ilk təcrübə aparmışdır ki, buna görə çox sağ olsun. Ümidvarıq ki, tərtibçi bu təcrübəsi ilə kifayətlənməyəcək və doğma ədəbiyyatına dair hazırkı icmalı üzərində işləyəcəkdir"* [148]. Göründüyü kimi, R.Əfəndiyev əsərin qüsurlarını görsə də, onun üzərində dayanmır, çünki işin mahiyyəti bunu ondan tələb edirdi. Əsərin ilk dəfə yazılması da bunu şərtləndirirdi. Bununla belə, məqalə müəllifi əsərin ana dilində çap olunmaq arzusunu da bildirməyi vacib sayırdı. Nəzərə alaq ki, müəllifə bildirilən arzular içərisində əsərin ana dilində nəşr olunması başlıca yer tuturdu.

M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə F.Köçərlinin yazdığı *"Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən 100 il mürur etməsi münasibətilə yazılmış risaleyi-yadigarandır"* (Tiflis, Kultura mətbəəsi, 1911) əsəri də ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində atılmış ilk addımlardandır. Qısaca olaraq *"Mirzə Fətəli Axundov"* adlandırılan əsərdə yazıçı-dramaturqun yaradıcılığı geniş təhlil olunduğu kimi, ədəbiyyat tarixindəki yeri və mövqeyinə də qiymət verilir. Məlumdur ki, F.Köçərlinin bu əsərinə qədər ədəbi ictimaiyyətdə M.F.Axundzadə haqqında elə də geniş məlumatlar yox idi. Bu əsər M.F.Axundzadə haqqında ilk kitab olmaqla onun yaradıcılığını əhatə etmiş, həyatının bəzi məqamlarına da aydınlıq gətirmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani kimi şairlərin yaradıcılığı da bu araşdırmalarda obyektiv qiymətini alırdı. Onun ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində gördüyü işləri akademik Bəkir Nəbiyev yüksək qiymətləndirərək yazır: *"Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə yüzdən artıq şairin ədəbi irsi və onlardan böyük bir qisminin tərcümeyi-halı verilmiş, əsərləri haqqında orijinal fikirlər söylənmişdir"* [98, s. 27].

XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli ilə yanaşı, A.Sur, S.Hüseyn (Kazımoğlu), H.İ.Qasimov, Əkbər Əkbərov kimi ədəbiyyatşünasların da məqalələri yeni tipli ədəbiyyat tarixçiliyinin ortaya çıxmasında əsaslı rol oynayırdı. Bunların içərisində A.Surun yaradıcılığı mühüm yer tutur. Doğrudur, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi

haqqında min səhifəlik olduğu deyilən ədəbiyyat tarixindən çox az bir qismi gəlib çatmışdır, ancaq onun həm qəzetçilik fəaliyyətində, həm də məqalələrində müasirlik məsələlərinə çox əhəmiyyət verdiyi aydın olur. "Şərqi-Rus" qəzetində işləyərkən yazdığı müxtəlif problemlərə (əlifba məsələsi, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması, maarif məsələsi və s.) münasibətində yenilikçiliyin həmişə yanında dururdu. Tədqiqatçının dövrün ədəbi müzakirələrində iştirak etməsi, müasiri olduğu F.Köçərli ilə məktublaşması, Gəncənin ədəbiyyat dərnəklərinə rəhbərlik etməsi də göstərir ki, A.Sur bir ədəbiyyat adamı olaraq həm klassik ədəbiyyatı, həm də çağdaş ədəbiyyat məsələləri ilə məşğul olmuşdur. A.Surun ədəbiyyat tarixi ilə elmə məlum olan çox az sayda məqalələri onun aydın ədəbiyyat tarixçiliyi təfəkkürünə malik bir ədəbiyyatşünas olduğunu göstərir. Onun ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı düşüncələrində Türkiyə ədəbi mühitinin də rolu az olmur. 1906-cı ildə İstanbula təhsil almağa gedən A.Sur orada "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" (1908) əsərini yazır. Respublika Əlyazmaları Fondunda kiçik bir hissəsi qalmış bu əsərdən aydın olur ki, ədəbiyyatşünas bədii əsərdə formalizmə deyil, mahiyyətə daha çox önəm verirdi. Ədəbiyyatşünas K.Talıbzadənin yazdığına görə, bu əsərin yazılması ilə bağlı "Molla Nəsrəddin" jurnalında məlumat da getmişdi: *"Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" nam əsəri fevralın ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. 25 risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövrü-ətiq, dövrü-təcəddüd və dövrü-cədidin dair tarixi, ictimai, ədəbi məlumatlar verəcək"* [119, s.99]. Göründüyü kimi, kitabın hazır olması və onun nədən bəhs etməsi haqqındakı məlumat əsərin ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından hansı istiqamətdə yazıldığını müəyyən etmir. Bilmək olmur ki, A.Sur bu əsərində ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında hansı konsepsiyaya əsaslanmışdır. Ancaq akademik K.Talıbzadənin qənaətinə görə, *"...bunlar (əsərdən qalan bəzi parçalar və qaralamalar – A.M.) müəllifin geniş və dərin bir ədəbiyyat tarixi yazdığını təsdiq etməkdədir...1000 səhifədən və üç cildəndən ibarət olan bu əsərin əldə qalmış bəzi fraqmentləri təsdiq edir ki, bir ədəbiyyat tarixi kimi, o həmin dövrdə yazılmış ədəbiyyat tarixlərindən elmi-nəzəri cəhətdən üstün imiş"* [119, s.99].

Əlbəttə, A.Surun ədəbiyyat tarixi və klassik irslə bağlı fikirlərini, mövqeyini onun məqalələrindən də öyrənmək mümkündür. Belə ki, A.Surun dövrün mətbuatında, xüsusən "Şərqi-Rus", "İrşad" qəzetlərində "A.Sur", "Qafqasiyalı", "Abdulla Məhəmmədzadə", "Gəncəli", "A.Tofiq", "Məhəmmədzadə" və s. imzalarla yazdığı məqalələrin çoxu müxtəlif mövzulara həsr olunsa da, bəziləri ədəbiyyat məsələlərini əhatə edirdi.

A.Surun araşdırmalarında yeni dövrün ədəbiyyatının bədii meyarları da müəyyən edilirdi. Onun belə bir qənaəti də doğru səslənir ki, mövzunu da, sənətkarı da onun mənsub olduğu xalq və yaşadığı mühit yetişdirir. Bu qənaət realist ədəbiyyatın xarakteri ilə tamamilə uyğun gəlirdi. F.Köçərlinin də məqalələrində realist ədəbiyyata üstünlük verdiyini nəzərə almış olsaq, onda ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında bu iki ədəbiyyatşünasın yazdığı əsərlərin təsirini aydın görmək olar. A.Surun bizə gəlib çatan çox az qisim yazıları onda ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyasının müəyyən qədər nəzəri-metodoloji konturlarının formalaşdığını göstərir. A.Sur yaradıcılığını tədqiq edən akademik K.Talıbzadə onun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti ilə bağlı yazırdı: *"Abdulla Sur Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə də müntəzəm məşğul olurdu. Müasirləri onu "Qafqaz ədəbiyyatının anası" adlandırırdılar. O, Füzuli haqqında qiymətli bir məqalə yazmış, müasir ədəbiyyata dair mülahizələr söyləmişdir"* [118, s. 199].

XX əsrin əvvəllərində ümumən ədəbi prosesin özü yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yaranmasını zəruri edirdi. Mətbuat bolluğunda klassik irs məsələsi, yeni ədəbiyyatın necə olması kimi problemlərə münasibət həm də yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin konturlarını müəyyənledirməyə xidmət edirdi. Haşım bəy Vəzirov, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Əlimərdan bəy Topşubaşov, Səməd Ağamalıoğlu, Nəsib bəy Yusifbəyli, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə və b. müxtəlif səpkili məqalələrində klassik və müasir ədəbiyyat məsələlərinə münasibətdə həm də ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərinə toxunulurdu. Bu məqalələrdə klassik irs təbliğ olunmaqla yanaşı, yeni dövrün ədəbiyyatı da təhlil edilirdi. S.Hüseyn ədəbi- tənqidi məqalələrində, az da olsa, klassik ədəbiyyat məsələlərinə də müraciət edirdi. Onun M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakir və b. şairlərin yaradıcılığına verdiyi

qiymət, həm də onların ədəbiyyat tarixindəki mövqeyinə verilən qiymət idi. Bununla belə, S.Hüseynin müntəzəm yazdığı tənqidi məqalələrində ədəbiyyatın ideyalılığı və müasirliyi məsələsi geniş yer tuturdu. Burada C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, A.Səhhət, M.Hadi və b. yaradıcılığı yeni ədəbi-tənqidi kriteriyalarla təhlil olunurdu. Bir çox məqalələri isə ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələlərinə həsr olunmuşdu. Sənətkarlıq, tipiklik, "sənət-sənət üçündür", yoxsa "sənət-həyat üçündür", bədiilik kimi nəzəri məsələlərin araşdırılmasına geniş yer verirdi.

Əsasən ictimai-siyasi publisistik əsərlər yazan Ə.Ağayevin "Kaspi", "Tərəqqi" qəzetlərində dərc etdirdiyi məqalələrdə yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin konturları verilirdi. Onun bu dövr fəaliyyətini həm də ədəbi jurnalistika adlandırmaq mümkündür. "Hacı Seyid Əzimin külliyyatı", "Şekspirin "Otello"sunu və Şillerin "Qaçaq"ı", "Qorki və müsəlmançılıq" və s. onlarla məqalələrində həm klassik irsə münasibətini bildirir, həm də yeni ədəbiyyatın qarşısında duran problemləri təhlilə cəlb edirdi. O, yeni ədəbiyyatın qarşısında duran məsələləri aydınlaşdırmağa çalışır, hətta bir qədər də ifrata vararaq qələm yoldaşlarını orijinal yazılar yazmağı buraxıb Qərb yazıçılarını tərcümə etməyə çağırırdı. Bütün bunlar ondan irəli gəlirdi ki, tənqidçi tanış olduğu Avropa ədəbiyyatı ilə milli ədəbiyyat arasında fərqləri aydın görür və yeni ədəbiyyatın funksionallığını təmin etməyə çalışırdı.

XX əsrin əvvəllərində yeni ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının formalaşmasında nəzəri məsələlərlə yanaşı, toplama məsələsi də başlıca rol oynayırdı. Dövrün ədəbiyyatşünasları vaxtilə yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərini toplayarkən həm də ədəbiyyat tarixinə xidmət edirdilər. Çünki yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması öncə toplama işindən keçir. Əldə bədi materialların olmadığı bir dövrdə toplama işi də mühüm rol oynayırdı. Məhz bu dövrdə S.Mümtaz ana dilində yazıb-yaradan şairlərin şeirlərini və haqlarında məlumatlar toplamaqla məşğul olmuş, bu gün ədəbiyyat tariximizdə əsas yer tutan bir çox əlyazmaları vaxtında əldə edərək ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyən etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yeni bir dönəmin başladığını görmək olar. Bu dövr yalnız ədəbiyyatımızda romantizm, tənqidi realizm

və maarifçi realizmin paralel inkişafı ilə şərtlənmiş, həm də ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması dövrü kimi yadda qalır. Ədəbiyyatşünas N.Qəhrəmanlı bu dövrü belə qiymətləndirir: *"Bu dövr unikal bir dövr idi ki, hələ təzkiyəçiliyin (Məhəmməd ağa Müctəhidzadə, Mir Möhsün Nəvvab) formal mövcudluğu ilə yanaşı, Qərb tənqidi tipli ilk ədəbiyyat tarixlərinin (F.Köçərli, A.Sur, Yusif Vəzir) ilkin layihə və sxemləri meydana çıxırdı"* [79, s.38].

Əlbəttə, XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyatşünaslığın ilkin axtarış dövrü idi. Hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid bir konsepsiya formalaşmamışdı. Lakin həm ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazılan əsərlərdə, həm də müasir ədəbi proses haqqında yazılan məqalələrdə yeni ədəbiyyatın yaranması zəruriliyi önə sürülürdü. Bu elmi axtarışların sonrakı inkişaf mərhələsi aydın göstərdi ki, təzkiyələr, yaxud bu üslubda yazılan ədəbiyyatşünaslıq əsərləri daha yeni ədəbiyyatı təhlil etməkdə effektiv rol oynamır.

Bu dövrdə Salman Mümtaz da toplama işlərinə xüsusi diqqət ayırırdı. Onun bu işə qoşulmasında F.Köçərlinin gördüyü işlərin rolu heç də az olmamışdır. O da Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə aid bədii mətnləri toplayır və sistemləşdirməyə çalışırdı. S.Mümtaz da F.Köçərli kimi işini yalnız toplamaqla bitmiş hesab etmir, həm bu əsərlər barədə fikir və mülahizələrini bildirir, ədəbi prosesə məlumat verir. Maraqlıdır ki, S.Mümtazın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı çalışmaları əsrin əvvəllərinə, yəni F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixi haqqında yazdığı məqalə və kitabından sonraya təsadüf edir. Onların mütəmadi olaraq, ədəbi prosesdə olmaları, yeni bədii nümunələri aşkara çıxarıb onu mətbuatda çap etdirmələri ədəbi prosesi canlandırırdı kimi, ədəbiyyatımızı yeni mətnlərlə zənginləşdirirdi. F.Köçərli yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə kifayətlənmiş, həm də çağdaş ədəbi prosesdə fəal mövqe tuturdu. F.Köçərlinin çağdaş ədəbiyyat haqqında düşüncələrini şair və yazıçılarla bölüşməsi onun ədəbiyyat haqqındakı təsəvvürlərini ortaya çıxarırdı. Onun A.Şaiq, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, N.Nərimanovla tanışlığı və ədəbiyyatla bağlı fikirlərini bildirməsi yeni ədəbiyyatın və ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında mühüm rola malik olurdu. F.Köçərlinin ədəbi prosesdəki bu rolunu vaxtilə A.Səhhət poetik şəkildə belə qiymətləndirmişdi:

*Yazmısan tazə nə şeylər?-deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş!
Sabir ilə belə məktubu çox aldıq səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bani sən oldun, qardaş!
Bir zaman Nasehi Tərrah ilə Sabir, bəndə,
Yaşayırdıq hamımız qəflət ilə fərxəndə,
Birimiz mərsiyəguluqda böyük şair idi;
Birimiz sağərə mayil, birimiz cananə,
Birimiz həcvdə yəğma kimi çox mahir idi.
Laiübali keçinirdi günüümüz rindanə.
O pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru, düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin [107].*

F.Köçərli bir ədəbiyyatşünas kimi yalnız ədəbiyyat tarixçiliyi ilə məşğul olmur, həm də çağdaş ədəbi prosesi dəyərləndirirdi. Bu mənada onun rus yazıçıları haqqında yazdığı məqalələrin çağdaş ədəbiyyatın inkişafı üçün də böyük əhəmiyyəti var idi. Rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Puşkin, Lermontov, Qoqol, Çexov kimi şair və yazıçıların yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı məqalələr və dəyərləndirmələr çağdaş ədəbi prosesə təsirsiz qalmırdı. A.Səhhət də ədəbiyyatşünasa yazdığı poetik nümunədə məhz bunu qabardır. F.Köçərli rus ədibləri haqqında yazdığı məqalələrdə yalnız onları Azərbaycan oxucusuna tanıtmayla kifayətlənmir, çağdaş ədəbiyyatımızın gələcəyini müəyyənləşdirir, ədəbi prosesin nümayəndələrinin yaradıcılığını realizmə doğru istiqamətləndirirdi. Ədəbiyyatşünas ədəbiyyatla oxucu arasındakı münasibətləri tənzim etməyə çalışırdı. F.Köçərli bütün fəaliyyətini ədəbiyyat tarixçiliyinin öyrənilməsi və araşdırılması məsələlərinə həsr etmişdir. Tiflisdə çıxan rusca "Kafkaz" qəzetində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə aid bəzi məqalələri çap olunmuşdu. Bu məqalələr yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında əsaslı rol oynayır. Onun bu araşdırmaları "Literatura azerbaydjanskix tatar" (Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı) kitabının nəşr edilməsi ilə nəticələnir (1903). Bu tarixi həm də yeni tipli peşəkar ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması tarixi kimi götürmək olar. Rus

dilində çap olunan kitabda Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salınır və müəyyən bir ümumiləşdirmə aparılırdı. Bu əsərində tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının bşalanğıcını M.P.Vaqifdən götürürdü [141, s.54]. F.Köçərli Vaqifin gözəllərə şeir yazmasını önə çəkir, bunu gözəlliyə məftunluq kimi dəyərləndirirdi. M.F.Axundzadə, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani yaradıcılığını də geniş təhlilə cəlb edirdi. Bütövlükdə götürdükdə, bu kiçik həcmli kitabında ədəbiyyatşünas yalnız ədəbiyyatın tarixi ilə bağlı mülahizələrini bildirməmiş, həm də dövrün ədəbi prosesində fəal iştirak edən Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, S.M.Qənizadənin də yaradıcılığına münasibət bildirmişdir. Onun ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsindəki axtarışları sistemli xarakter daşımaqla, ədəbi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Akademik B.Nəbiyevin yazdığı kimi: *"Köçərli ədəbi fəaliyyətə hələ keçən əsrin (XIX əsr nəzərdə tutulur-A.M.) 85-ci ilində başlasa da, onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü XX əsrin əvvəllərinə, xüsusilə 1905-ci il inqilabından sonrakı illərə təsadüf edir"* [97].

Ölümündən sonra dərc edilən "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" kitabında isə ədəbiyyat tarixçiliyinin ilk fundamental əsasları qoyulur. Ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadə F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsindəki xidmətlərini araşdırarkən diqqəti ədəbiyyat tarixçiliyi metoduna yönəldirdi: *"...F.Köçərli təkcə əsərləri ilə yox, həm də bir vətəndaş kimi bütün fəaliyyəti ilə "öz zamanəsinin ayinəsi" olan ədəbiyyat yaratmağa xidmət edirdi. Ədəbiyyatşünaslığımızda metod konsepsiyasının işlənməsi baxımından F.Köçərlinin digər xidməti realist ədəbiyyatda dünyagörüşü, şair və qəhrəman problemlərini qaldırması, onları vəhdətdə götürməsi idi"* [115, s. 277].

XX əsrin əvvəllərində F.Köçərli ilə yanaşı, A.Sur, S.Hüseyn (Kazımoğlu), H.İ.Qasımov, Əkbər Əkbərov kimi ədəbiyyatşünasların da məqalələri yeni tipli ədəbiyyat tarixçiliyinin ortaya çıxmasında əsaslı rol oynayırdı. Bunların içərisində A.Surun yaradıcılığı mühüm yer tutur. Doğrudur, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında min səhifəlik olduğu deyilən ədəbiyyat tarixindən çox az bir qismi gəlib çatmışdır, ancaq həm qəzetçilik fəaliyyətində, həm də məqalələrində müasirlik məsələlərinə çox əhəmiyyət verdiyi aydın olur. "Şərqi-Rus" qəzetində işləyərkən yazdığı müxtəlif problemlərə (əlifba məsələsi, məktəblərdə tədrisin yaxşılaşdırılması, maarif məsələsi və s.) münasibətində yenilikçiliyin həmişə yanında dururdu.

Tədqiqatçının dövrün ədəbi müzakirələrində iştirak etməsi, müasiri olduğu F.Köçərli ilə məktublaşması, Gəncənin ədəbiyyat dərnəklərinə rəhbərlik etməsi də göstərir ki, A.Sur bir ədəbiyyat adamı olaraq həm klassik ədəbiyyatı, həm də çağdaş ədəbiyyat məsələləri ilə məşğul olmuşdur. A.Surun ədəbiyyat tarixi ilə elmə məlum olan çox az sayda məqalələri onun aydın ədəbiyyat tarixçiliyi təfəkkürünə malik bir ədəbiyyatşünas olduğunu göstərir. Onun ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı düşüncələrində Türkiyə ədəbi mühitinin də rolu az olmur. 1906-cı ildə İstanbula təhsil almağa gedən A.Sur orada "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" (1908) əsərini yazır. Respublika Əlyazmaları Fondunda kiçik bir hissəsi qalmış bu əsərdən aydın olur ki, ədəbiyyatşünas bədii əsərdə formalizmə deyil, mahiyyətə daha çox önəm verirdi. Ədəbiyyatşünas K.Talıbzadənin yazdığına görə, bu əsərin yazılması ilə bağlı "Molla Nəsrəddin" jurnalında məlumat da getmişdi: *"Gəncəli Məhəmmədzadə Abdulla Tofiq əfəndinin "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" nam əsəri fevralın ibtidasından etibarən hər ay başında bir risalə şəklində nəşrə başlanacaq. 25 risalədən ibarət olan bu əsər üç cild üzrə min səhifəlik ədəbi bir əsərdir. Türk ədəbiyyatının dövrü-ətiq, dövrü-təcəddüd və dövrü-cədidin dair tarixi, ictimai, ədəbi məlumatlar verəcək"* [118, s.99]. Göründüyü kimi, kitabın hazır olması və onun nədən bəhs etməsi haqqındakı məlumat əsərin ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından hansı istiqamətdə yazıldığını müəyyən etmir. Bilmək olmur ki, A.Sur bu əsərində ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında hansı konsepsiyaya əsaslanmışdır. Ancaq akademik K.Talıbzadənin qənaətinə görə, *"...bunlar (əsərdən qalan bəzi parçalar və qaralamalar – A.M.) müəllifin geniş və dərin bir ədəbiyyat tarixi yazdığını təsdiq etməkdədir...1000 səhifədən və üç cildədən ibarət olan bu əsərin əldə qalmış bəzi fraqmentləri təsdiq edir ki, bir ədəbiyyat tarixi kimi, o həmin dövrdə yazılmış ədəbiyyat tarixlərindən elmi-nəzəri cəhətdən üstün imiş"* [118, s.99].

Əlbəttə, A.Surun ədəbiyyat tarixi və klassik irslə bağlı fikirlərini, mövqeyini onun məqalələrindən də öyrənmək mümkündür. Belə ki, A.Surun dövrün mətbuatında, xüsusən "Şərqi-Rus", "İrşad" qəzetlərində "A.Sur", "Qafqasiyalı", "Abdulla Məhəmmədzadə", "Gəncəli", "A.Tofiq", "Məhəmmədzadə" və s. imzalarla yazdığı məqalələrin çoxu müxtəlif mövzulardan bəhs etsə də, bəziləri ədəbiyyat

məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu mərhələ ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbiyyatşünaslığın ilkin axtarış dövrü idi. Hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid bir konsepsiya formalaşmamışdı. Lakin həm ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazılan əsərlərdə, həm də müasir ədəbi proses haqqındakı məqalələrdə yeni ədəbiyyatın yaranması zəruriliyi önə sürülürdü. Bu elmi axtarışların sonrakı inkişaf mərhələsi aydın göstərdi ki, təzkirələr, yaxud bu üslubda yazılan ədəbiyyatşünaslıq əsərləri daha yeni ədəbiyyatı təhlil etməkdə effektiv rol oynamır. Ona görə də yeni ədəbiyyat tarixçiliyi yollarında araşdırmalar aparmaq 20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığının öhdəsinə düşürdü.

1.2. Ədəbiyyat tarixinin başlanğıcı və necə adlanması məsələsi

Aydındır ki, milli ədəbiyyat tarixinin araşdırılmasında əsas məsələlərdən biri onun necə adlandırılması və öz mənbəyini haradan götürməsidir. Nədən ki, ədəbiyyat tarixinin formalaşması və yaranması dövründə xalqın adının necə adlandırılması başlıca rol oynayır, ədəbiyyat tarixinin də xalqın adı ilə adlandırılmalı olduğunu nəzərə alsaq, problemin aktuallığı aydın olar. Bu mənada ədəbiyyat tarixçiliyinin ilkin təşəkkül dövründə milli ədəbiyyat tarixinin necə adlandırılması məsələsinə nəzər yetirmək lazım gəlir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, xalqın özünü necə adlandırması prosesindən keçir. Ədəbiyyat tarixçiliyinin təşəkkülü dövründə isə xalqın özünün necə adlandırılması məsələsi tam olaraq təsbit olunmamışdı. Mətbuatda gedən bir-iki məqaləni nəzərə almasaq, millətləşmə prosesi ilə bağlı müzakirələrin hələ öz həllini tapmadığını görə bilərik. "Kəşkül" qəzetində "Azərbaycanlı" imzası ilə "Əvəm gəzmək-yuxu yatmaq mı dedin?" felyetonunda ilk dəfə olaraq xalqın, millətin adı kimi "azərbaycanlı" sözü işlənilir. Tiflisdə qatarda azərbaycanlıya rast gələn bir italyan ondan milliyyətini soruşur, o isə cavab verə bilmir. Daha doğrusu, "müsəlmanam" cavabını verir. İtalyan nə qədər müsəlmançılığın millət deyil, bir din olduğunu desə də, müsəlman yenə də öz fikrində qalır. Bununla felyetonçu italyanın

dili ilə xalqın adını müəyyənləşdirməklə millətləşmə prosesinin getdiyini və xalqın adının nə olduğunu göstərmək istəmişdir: İtalyanın "Siz nə millətdənsiniz?" sualına "Müsəlmanam" cavabını verir. İtalyan başa salır ki, mən səndən dinini, inancını deyil, milliyyətini soruşdum. Din ilə milliyyəti qarışdıran azərbaycanlı hansı millətdən olduğu ilə bağlı dürüst cavab verə bilmir. O zaman onların arasında belə bir dialoq keçir:

- *Siz o tayfa deyilmisiniz ki, sizə ruslar "Tatar" deyirlər?*

- *Bəli, ruslar, gürcülər bizə tatar deyirlər.*

- *Hə! Şimdi bildim ki, siz nə millətsiniz. Siz tatar deyilsiniz. Sizə tatar deyən qələt edir. Tatar Krımda, Qazanda olan müsəlmanlardırlar. Sizin millət Azərbaycandır. Sizin diliniz, adətiniz, xasiyyətiniz tatarlarınkindən başqadır.*

- *Soruşdum əfəndim, bizə nə millət buyurdunuz?*

Gülə - gülə dedi:

- *Azərbaycan milləti əzizim! Azərbaycan!"* [152].

Göründüyü kimi, xalqın, millətin adının ifadə olunmasında müəyyən fikir ayrılıqları vardı. "Həyat" qəzetində "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" başlığı altında silsilə məqalələr dərc etdirən Ə.Hüseynzadə elə ilk cümləsində yazırdı: "Qəzetəmizin türkcə bir cərideyi-islamiyyə olduğu hər bir nüsxənin başında zikr olunuyor" [151]. Ə.Hüseynzadə xalqı, milləti türk adlandırır və üstəlik bu zaman Qafqazda onlara deyilən tatar adına etiraz edərək yazırdı: "Tatar" istilahi mübhəm, qeyri-müəyyən, qeyri-fənni olduğuna və ancaq avampəsandanə və cahilanə bir surətdə istimal edilməklə bulunduğuna binaən türkoloqlar (üləmayi əhvalşünasani-ətrak) fiyəvmən bu istilahın ortadan götürülməsi tərəfdarıdırlar. Çünki tatar ləfzi məna-yi-həqiqi əslisindən başqa üç-dörd məna ilə daha istimal olunur ki, kəffəsi yanlıştır" [151].

Millətin adındakı bu yanlışlıq milli ədəbiyyatın adlandırılmasında da özünü göstərmişdir. Belə ki, bu problemlə sıx-sıx məşğul olan F.Köçərli milli ədəbiyyatın adlandırılmasında müxtəlif adlardan istifadə etmişdir. 1895-ci ildə "Novoe obozreniye" jurnalında dərc etdiriyi silsilə məqalələrini "Tatarskiye komedii" adlandırır. 1903-cü ildə dərc etdiriyi rusca kitabını isə "Azərbaycan tatarlarının

ədəbiyyatı" adı ilə çap etdirmişdir. Lakin məlumdur ki, F.Köçərli məqalələrində türk, Azərbaycan türkləri sözlərindən də istifadə etmişdir. Tatar sözünün daha çox rusdilli mətbuatda işləndiyini, F.Köçərlinin də bu mətbuatda çıxış etdiyini nəzərə almış olsaq, onda bu sözün nədən görkəmli ədəbiyyatşünasın dilində sıx işləndiyinin səbəbini görmək mümkündür. Maraqlıdır ki, sovet dövründə də tədqiqatçının əsərləri "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı altında çap olunmuşdur. Onun əsərlərinin ikicildliyini nəşrə hazırlayan Ruqiyyə Qənbər qızı F.Köçərlinin bu tədqiqatlarının tatar ədəbiyyatı adı altında nəşr edilməsinə qarşı çıxır. "Literatura azerbaydjanskix tatar" kitabının bu adda çıxmasına etiraz edərək yazır: *"Tədqiqat əsərlərində kitab çox vaxt "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlandırılır. Halbuki onu Köçərlinin özü kimi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" və yaxud hələ o dövrdə tatar qəzeti "Tərcüman"da (17 oktyabr 1903, N46), həmçinin alimin son zamanlar nəşr edilmiş "Seçilmiş əsərləri"ndə (Bakı, 1963, səh.43) olduğu kimi "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlandırmaq daha düzgün olar"* [80, s.9]. Maraqlı cəhət burasındadır ki, bu kitab o zaman rusca çap olunarkən yazılan rəylərdə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kimi adlanmışdır. Məsələn, görkəmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyevin "Şərqi-Rus" qəzetində dərc edilən məqalənin özü "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", ancaq rusca "Kaspi" qəzetində çap olunarkən "Literatura azerbaydjanskix tatar" (hətta azerbaydjan da yox!) adlandırılmışdır. Bu da onu göstərir ki, türk sözü rusca tatar kimi tərcümə olunmuş, ya da rusca tərcüməsində sensor xalqın adını dəyişərək tatar kimi getməsinə istəmişdir. Bunu indi dəqiqləşdirmək çətin olsa da, müəyyən ehtimallar irəli sürmək olar.

Fikrimizcə, F.Köçərlinin çar Rusiyası dövründə çap etdirdiyi məqalələrin rus mətbuatında tatar ədəbiyyatı kimi adlandırılması sensor işlərindən biri olmuşdur. Hələ millətləşmə prosesi tam başa çatmadığından yanlış olaraq xalqı tatar, onun ədəbiyyatını da tatar ədəbiyyatı adlandırmaq mövcud sistemin xalqa, millətə yanlış və qərəzli münasibətindən irəli gəlmişdir. F.Köçərlinin düşüncəsində və yazılarında isə milli ədəbiyyat türk ədəbiyyatı kimi adlandırılmışdır. Təəssüf ki, tədqiqatçının ölümündən sonra buraxılan əsərləri "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" adı altında nəşr edilmişdir. Halbuki 1924-cü il mayın 22-də F.Köçərlinin xanımı

B.Köçərli ilə "Azərnəşr" arasında bağlanan müqavilədə "...kitab yazılan kimi çap ediləcəkdir", "Firudin bəy Köçərlinin yazdığından başqa, heç bir şey əlavə olunmayacaqdır" (Müqavilənamə, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, arxiv., 24, Q-3 (85) sözlərinə əməl olunmadığı aydın görünür.

"Bu yanlışlıq təkcə 20-ci illərdə deyil, sonrakı dövrdə də davam etməkdədir. Baxmayaraq ki, tədqiqatçı R.Qənbərqızı 1978-ci ildə "Elm" nəşriyyatında çap edilmiş ikicildliyində bunun yanlış olduğu qənaətinə gəlmişdir, lakin yeni nəşrdə bu səhvi aradan qaldıra bilməmişdir. Görünür, mövcud vəziyyət tədqiqatçının əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlandırmasına imkan verməmişdir" [88, s.101]. Halbuki F.Köçərlinin əsərinə verdiyi adı 1970-ci illərdə özünə qaytarmaq üçün hər cür əsas və imkan var idi.

Məlumdur ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin toplanması və yazılması ilə müntəzəm məşğul olan F.Köçərlinin ilk ədəbiyyat tarixi 1903-cü ildə rusca "Literatura azərbaydjanskix tatar" adlandırılmışdır. Bu isə bütövlükdə müəllifin ədəbiyyat tarixinin kiçik bir hissəsi idi. Bütöv ədəbiyyat tarixi ölümündən sonra "Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları" adı altında çap olunmuşdur. Lakin elə rus dilində çap olunan kitabına yazılan resenziyalarda kitabın adı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kimi getmişdir. Bu, əslində, doğru yanaşma olduğu kimi, müəllifinin də qoyduğu adı tamamilə ifadə edirdi. Çünki F.Köçərli sonralar özünün ədəbiyyat tarixini bütöv şəkildə hazırladıqda onu "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kimi qeyd etmişdir. Bunu ədəbiyyatşünas alim yeni nəşrə hazırladığı kitabına yazdığı müqəddimə əvəzində özü qeyd edir. Ədəbiyyatşünas kitaba yazdığı "Bir neçə söz" qeydlərində "1903-cü ildə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" ünvanında rus dilində bir kitabça tərtib edib çapa vermişdik" [65, s. 68] sözləri ilə kitabın dəqiq adını göstərir. Göründüyü kimi, tədqiqatçının ilk kitabının adı da "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" olmuş, sadəcə olaraq rusca tərcüməsində "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kimi adlandırılmışdır. Əlbəttə, təkcə bu qeydlə kifayətlənmək olmaz. Tədqiqatçı yazılarının bir çox yerlərində bu ədəbiyyatdan bəhs edərkən Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı ifadələrini işlətməli olur ki, bu da onun ədəbiyyat tarixini

"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi" adlandırılmasına tamamilə imkan verir. Kitabın yeni nəşrinin ön sözündə yazır: *"Azərbaycan türklərinin daxi özlərinə məxsus ədəbiyyatı vardır. Bu türklər Zaqafqaziyanın şərq və cənubunda süknə edən Şəki, Şirvan, Səlyan, Bakı, Gəncə, Qazax, Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan əhalisindən və İran dövlətinin şimali-şərqisində güzəran edən əqvam və təvayüfdən ibarətdir. Azərbaycan türklərinin danışdığı dilin şivəsi çox isə də, binası və kökü birdir"* [65, s. 77].

F.Köçərli burada yaşayan xalqın dilini də türk dili hesab edir, bunun üzərində geniş dayanaraq qədim türk dili ilə bugünkü işlənən dil arasında böyük fərqin olduğunu, hətta ərəbcədən, farscadan keçən bir çox sözlərin türkləşdiyini irəli sürür. Görünür ki, tədqiqatçı bu adın üzərində təsadüfi dayanmamış, geniş araşdırmadan sonra bu nəticəyə gəlmişdir. Bu mətləbi anlamaq üçün Ə.Hüseynzadənin "Həyat" qəzetinin 1905-ci il 7-ci sayında dərc edilmiş "Qəzetimizin dili haqqında bir neçə söz" və Əhməd Hikmət bəyin "Türk dili, ədəbiyyatı haqqında mütalilər" adlı məqalələrini oxumağı məsləhət görür və bu dilin dövlətli bir dil olduğu qənaətinə gəlir. Onu da qeyd edir ki, Türkiyənin özündə milli dilin tərəfdarları gündən-günə artmaqdadır. Bununla F.Köçərli İstanbulda yaranmış türkçülük meyillərini və türkçü dərəcələri, bu adlar altında çıxarılan qəzet və məcmuələri nəzərdə tuturdu. Fikrini ümumiləşdirən tədqiqatçı yazır: *"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı az zamandan bəri başlayıbdır ki, kök və rişə salıb bina tutmağa. Keçmişdə şövkət və qüvvət sahibi olan İran dövləti müddəti-mütəmadiyyə ilə təmami Azərbaycan vilayətinə sahiblik və hökmranlıq edibdir. Azərbaycan türkləri bu dövləti əzimənin təhti-hökumətində xeyli zaman zindəganlıq edibdir. Bu cəhətə İranın nüfuz və təsiri Azərbaycan türklərinə həddən ziyadə olubdur"* [65, s. 81]. Buradan da görünür ki, əsrin əvvəllərində F.Köçərlinin Azərbaycan türklərinin dili və ədəbiyyatı haqqında təsəvvürü tam olaraq formalaşmışdır. Olsun ki, XIX əsrin sonlarında yazdığı məqalələrdə bu fikir onda formalaşmamışdır, ancaq XX əsrin əvvəllərində bu xalqın dilinin adının türk, ədəbiyyatının adının "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" olması barədə qəti fikir formalaşmış və ədəbiyyat tarixini də elə bu cür adlandırmışdır. Ədəbiyyat tarixinin ön sözündən anlaşılır ki, həm dünyada gedən proseslər, xüsusilə millətləşmə

prosesinin sona çatması, Türkiyədə və Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, həm də bu istiqamətdə gedən yazılar, xüsusilə Ə.Hüseynzadənin "Həyat" qəzetində yazdığı məqalələr, eləcə də "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı silsilə məqalələri ona çox təsir göstərmişdir. Buradan aydın olur ki, F.Köçərli ədəbiyyat tarixinin son ən mükəmməl variantını çapa hazırlayarkən əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmışdır. Lakin sovet dövründə hətta xalqın dilinin türk dili, adının türk olmasına baxmayaraq, onu "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı altında çap etməyi lazım bilməmişlər.

Ədəbiyyat tarixi ilə bağlı ən çox araşdırmalar 20-ci illərdə aparılmışdır. Bu da təsadüfi deyildi; xalqın ədəbiyyat tarixi hələ tam olaraq ortaya çıxmadığından bu boşluqları doldurmaq lazım gəlirdi. M.F.Köprülü, Y.Vəzirov, S.Mümtaz, Ə.Abid, İ.Hikmət, A.Musaxanlı, Ə.Nazim və b. ədəbiyyatşünasların ədəbiyyat tarixinin adı ilə bağlı fərqli fikir və baxışları vardır. Bu baxışlar arasında "Azəri ədəbiyyatı", "Azəri türk ədəbiyyatı", "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" və s. adlar mühüm yer tutur. M.F.Köprülüzadə 20-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi nasıl yazıla bilər?" məqaləsi "Maarif və mədəniyyət" jurnalında [71, s. 4] dərc edilmişdir. "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" [72] kitabı isə F.Köçərlinin əsərindən sonra Azərbaycanda nəşr edilən ikinci kitab olur.

F.Köçərlidən sonra başqa bir Azərbaycan tədqiqatçısı Abdulla Sur Türkiyədən "Türk ədəbiyyatına bir nəzər" əsəri ilə qayıdır. Bu ad altında tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmağa çalışırdı. Lakin əsər bu gün əlimizdə olmadığından, müəllifinin ədəbiyyat tarixini adlandırarkən hansı amilləri nəzərə alması barədə geniş məlumatımız olmadığından bu barədə geniş fikir yürütmək bir qədər çətinidir.

M.F.Köprülü yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında yazmamış, türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Türk ədəbiyyatı dedikdə, ümumtürk ədəbiyyatını nəzərdə tuturdu. "Azəri ədəbiyyatı" əsərində *"Bu günə qədər Türk ədəbiyyatının ən az tədqiq edilmiş olan şöbəsi Azəri ədəbiyyatıdır"* [135, s.389]. O, Azərbaycan dilinə Azəri ləhcəsi, Azərbaycan türklərinə Azəri türkləri deyir və ədəbiyyatı da bu əhatə dairəsində araşdırır. Həsənoğlunun "Apardı könlümü bir xoş

qəmər yüz canfəza dilbər, Nə dilbər dilbəri-şahid, nə şahid şahidi-sərvər" beyti ilə başlayan qəzəlini təhlil edərkən onun Azəri ləhcəsində yazıldığını söyləyir [135, s. 399]. XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırarkən yazır: *"Bu əsrdə Azəri türklərinin məskun olduğu sahənin müxtəlif yerlərində bir çox şairlərin yetişdiyi qayət təbiidir; fəqət bunların çoxu haqqında hənz məlumatımız yoxdur"* [135, s. 400]. Göründüyü kimi, Azəri türkləri sözünü işlətməklə tədqiqatçı elə Azərbaycan türklərini nəzərdə tutmuş olur. Məlumdur ki, Azəri sözü ilə bağlı M.F.Köprülünün ayrıca bir əsəri də vardır. Bu əsərində görkəmli fikir adamı sözün etimoloji köklərini araşdırır. Ədəbiyyatımızın "Azəri ədəbiyyatı adlanması" ən çox M.F.Köprülü yaradıcılığında özünü göstərir. Lakin Azərbaycandan olan tədqiqatçıların da əsərlərində bu adlardan bəzən istifadə olunmuşdur. Ə.Abid Türkiyədə yazdığı çoxcildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində bu ifadədən də istifadə etmişdir. Maraqlıdır ki, F.Köçərlidən sonra ilk dəfə olaraq Ə.Abid əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmışdır. Lakin o, "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatı", "Türk ədəbiyyatı" sözlərindən də istifadə etmişdir. [3], [1], [9] məqalələrində bu adların hər birini görmək mümkündür. Türkiyədə yazdığı və sağlığında çap etdirə bilmədiyi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin titul vərəqində "Bu gün Azəri türkcəsi dediyimiz ləhcə ilə danışan Qafqaz, Xorasan və İraq türklərinin ədəbi və fikri həyatları haqqında təhlillər" kimi təqdim edirdi. Kitabın içərisində isə "azərbaycanlı türklərin ədəbiyyatı", "azərbaycanlıların ədəbiyyatı tarixi" kimi söz birləşmələrini işlədirdi. M.F.Axundzadə haqqında yazdığı bir məqaləni "Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov" adlandırır. O da M.F.Köprülünün ümumtürk ədəbiyyatı fikrini qəbul etməklə yanaşı, bu ədəbiyyatın qolları olan ayrı-ayrı xalqların ədəbiyyatının ayrıca araşdırılması tərəfdarı kimi çıxış edir. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin ön sözündə yazır: *"Azərbaycanlıların ədəbiyyatı tarixinin böylə başlı-başına bir mövzu olaraq tədqiq edildiyi qərib görünə bilər. Fəqət bir az səmimi düşünülincə ortada bir rəğəbat qalmaz. Türk ədəbiyyatı tarixinin bir silsilə halında tədqiq edilməsinin lazım olduğunu qəbul edənlərdəniz. Bununla bərabər türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayırıb da-ümumi təkamül xəttini buraxmadan tədqiq etmənin qolay*

bir yol olduğu qənaətindəyiz" [2, s. 25].

Ə.Əbid Türkiyədə məzuniyyət tezi olaraq müdafiə etdiyi başqa bir əsərini isə "Azəri-türk" ədəbiyyatı adlandırır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ə.Əbidin düşüncəsində ədəbiyyat tarixinin adı kimi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" daha məqbul hesab edilib. Elə 6 cild olduğu ehtimal edilən çoxcildliyini də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmışdır. Lakin məqalə və tədqiqatlarında "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatı", "Azəri-türk ədəbiyyatı" və s. sözlərindən sinonim kimi də istifadə etmişdir. Ə.Əbid yaradıcılığını araşdıran prof. B.Əhmədov onun ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirərək yazır: *"...Ə.Əbid ədəbiyyat tarixinin yazılmasına çox ciddi yanaşmış, öz işini professionallıqla görməyə üstünlük vermişdir. Ədəbiyyat tarixi hər hansı bir ədəbi prosesin iştirakçısı olaraq bu ədəbiyyata xüsusi metodoloji yanaşma ilə sistemli şəkildə tədqiq oluna bilər. Elə Ə.Əbid də məhz belə bir tədqiqat aparmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu"* [36, s. 128].

F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixindən sonra sovet dövründə çap olunan ikinci əsər İ.Hikmətin ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" olur. 20-ci illərin sonlarına yaxınlaşdıqca türk sözü daha az işlənmiş, Azərbaycan ədəbiyyatı adı altında şəkillənməyə başlamışdır. Nəzərə alsaq ki, buna qədər tədqiqatçının dörd cildlik 1925-ci ildə "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitabı nəşr edilmişdi, o zaman onun düşüncəsində Azərbaycan ədəbiyyatının bu ad altında verilməsi istisna olunurdu. Məlumdur ki, İ.Hikmət 1923-1927-ci illər arasında Azərbaycanda müxtəlif yerlərdə Azərbaycan ədəbiyyatını tədris etmişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərini professorluq almaq üçün təqdim etmişdir. Lakin 1927-ci ildə Türkiyə ilə Sovetlər arasında münasibətlərin soyuması nədənə ölkəni tərk etmişdir. Hadisələr göstərdi ki, İ.Hikmət Azərbaycanı vaxtında tərk etmişdir, yoxsa burada başlayan repressiyalar ondan da yan keçməyəcəkdi. Bunu repressiya olunmuşların istintaq sənədləri də göstərməkdədir. Belə ki, bir neçə görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin istintaq sənədlərində İ.Hikmətin də adı keçir.

İ.Hikmət əsərini "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlandırmasına baxmayaraq, içerisində Azərbaycan və türk sözlərindən, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatından türk

ədəbiyyatı olaraq bəhs edir. Həm Ə.Abid, həm də İ.Hikmət yazdıqları mətndə "oğuz ədəbiyyatı" ifadəsini də işlədirlər. Tədqiqatçı əsər boyu türk kəlməsindən də istifadə edir və bu ad altında Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərdə tutur.

20-ci illərin ortalarında F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin materialları" kitabının nəşr edilməsi, görünür ki, ondan sonra yaranan ədəbiyyat tarixlərinə də öz təsirini göstərmişdir. S.Mümtaz, Ə.Nazim, İ.Hikmət, A.Musaxanlı, H.Zeynallı və b. yazdıqları məqalə və tədqiqatlarda bu ada üstünlük verirdilər. S.Mümtaz 1925-ci ildən başlayaraq yazılarını "Azərbaycan ədəbiyyatı" adı altında çap etdirirdi. Topladığı ədəbi nümunələri və yazdığı tarixi əhəmiyyətli məqalələrində "Azərbaycan şairi", "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlarına sıx-sıx rast gəlmək olurdu. Şeyx Nizami, Nəsimi, Xətai, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Füzuli və b. şairlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olduqca qiymətli fikirlər söyləyir, əlyazmalarını toplayırdı. Hələ haqqında o qədər də geniş məlumat olmayan Nəsimi ilə bağlı araşdırmaları onun düşüncəsində milli ədəbiyyat tarixinin formalaşdığını göstərir: *"Nəsimi əsri olan VII əsrdə (hicri tarix nəzərdə tutulur – A.M.) də dayanmayıb bizim üçün türkcə, farsca yadigarlar, ərnağanlar buraxıb gedən böyük və ulu Azərbaycan qam (filosof) və bilgələrinin özləri ilə bərabər şahkar əsərlərini də tapıb meydana çıxarmalıyıq. Çünki onlar tapılmayıb əsərləri müəyyən edilmədikcə "Azərbaycan tarixi-ədəbiyyatı" könlümüzün istədiyi kimi araya çıxmayacaqdır ki, bu da ədəbiyyatımız üçün olduqca böyük bir nöqsan və açıqlıq təşkil edəcəkdir"* [90, s.26]. S.Mümtazın ədəbiyyat tarixi və onun adının formalaşmasını təqdir edən N.Şəmsizadə yazır: *"Alimin (S.Mümtaz – A.M.) "Azərbaycan ədəbiyyatı"nda tarix, ədəbiyyatşünaslıq və tənqid, təzkirəçilik və coğrafiya vəhdətdə çıxış edir, klassikin həyat və yaradıcılıq bioqrafiyasının aydınlaşmasına xidmət edirdi. Bizim klassiklərin tərcümeyi-halı tarix əsərlərində daha müfəssəl yazılırdı. S.Mümtazın ikinci böyük xidməti klassikin bioqrafiyası ilə bərabər onu yaşadan xalq tarixinin qiymətli səhifələrini tapıb aşkar etməsi idi"* (N.Şəmsizadə, Azərbaycan ədəbiyyatı [114, s 130].

Hələ Azərbaycan ədəbiyyatı adının tam olaraq formalaşmadığı bir zamanda B.Çobanzadə özünün ədəbiyyat tarixini "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü"

adlandırıldı. Məlumdur ki, buna qədər F.Köçərli və İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixləri müxtəlif ad altında çap olunmuşdu. F.Köçərlinin əsəri "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiilləri", İ.Hikmətin əsəri isə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlandırılmışdı. Doğrudur, F.Köçərlinin əsəri ölümündən sonra nəşr edildiyindən əsərin adının ona məxsus olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. F.Köçərlinin kitabında nəzəri məsələlərdən çox, praktik məsələlərin olduğunu nəzərə alsaq, onda "materiallar" sözünün nə üçün orada yer tutduğunu aydın görmək olar. B.Çobanzadə isə sərlövhədə "Azəri ədəbiyyatı" adı işlətməsinə baxmayaraq, içəridə "Azəri türk ədəbiyyatı" birləşməsindən istifadə edir ki, bu da məsələyə fərqli yanaşmanı ortaya qoymuş olur. Ədəbiyyatşünasın bu əsərdə əsas tədqiqat obyektini müasir ədəbiyyat (XX əsrin əvvəlləri) olsa da, klassik ədəbiyyata da münasibətini bildirir. Ədəbiyyatşünas klassik Azərbaycan şairlərindən Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzulinin Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndəsi kimi verilməsinin əleyhinə çıxaraq yazır: *"Nihayət, 19-cu əsrin ortalarına qədər Azəri ədəbiyyatı şəkil və mündəricə cəhətindən "Əcəm pozması" bir ədəbiyyat kibi tərəqqi edilə gəlmişdir. Nihayət 19-cu əsrin sonlarından alaraq azəri türk ədəbiyyatını Osmanlı ədəbiyyatının ibtidai provensial bir şəkli kimi tələqqi etmək, azəri şairlərindən mühümlərini osmanlı klassik şairlər dəftərinə qeyd etmək təmayülü qüvvətlənmişdir. "Qazi Bürhanəddin", "Nəsimi", "Füzuli" və daha başqa azəri şairlərinin bu "şərəfə" nail olduqları hər kəsə məlumdur"* [27, s.3]. B.Çobanzadənin hələ o zaman gördüyü bu səhvləri ədəbiyyatşünaslığımız sonrakı mərhələlərdə düzəltmişdir. Uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməyən Qazi Bürhanəddin yalnız 80-ci illərdə ədəbiyyat tariximizə daxil edilməyə başlamışdır.

B.Çobanzadənin "Türk ədəbiyyatı" əsərində Orxon-Yenisey abidələri və ədəbiyyat tariximizin mənşəyi problemi araşdırılır. Buradan da aydın olur ki, B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatını hansı adla adlandırmasından asılı olmayaraq, ümumtürk ədəbiyyatının bir parçası hesab edir.

20-ci illərdə ədəbiyyata gələn, əvvəlcə sərbəst şeirlər yazan tənqidçi Əli Nazim ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı bir çox araşdırmaları vardır. Doğrudur, o da başqa müasirləri kimi ədəbiyyat tarixinin necə adlanması haqqında

ayrıca fikir bildirməmişdir. Ancaq ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri haqqında yazılarından ədəbiyyat tariximizi necə adlandırması barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Əsasən çağdaş ədəbiyyat haqqında məqalələr yazan tənqidçi bəzi yazılarında ədəbiyyat tarixi prosesinə də öz münasibətini bildirmişdir. "Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz" məqaləsində ("Yeni yol" qəzeti, 1925, 1 (N1), 4 (N3), 16 (13) yanvar) ədəbiyyat tariximizin başqa millətlərindən "daha geri və zəif" olduğu qənaətinə gəlirdi. Lakin bununla tənqidçi "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlandırdığı bədii düşüncəmizin məhdudluğundan deyil, ədəbiyyat tariximizin hələ üzə çıxmamasından şikayətlənirdi. Tənqidçi məqalədə *"Əcaba, doğrudan da Azərbaycan ədəbiyyatı Orxon, yaxud Turfanla başlayır?"* [93], - deyə sualla müraciət edir və dərhal da bununla qane olmadığını ifadə edirdi. Onun fikrincə, *"...istər Orxon, istər Turfan və "Kudatqu-bilig" ədəbiyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz. Çünki bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir. Bunlardan daha əski, daha ibtidai və xəlqi şeylər bunları doğurmuşdur"* [93].

Ə.Nazim başqa bir məqaləsini "Azərbaycan xalq ədəbiyyatı adlandırır". Bütün bunlar onu göstərir ki, onun düşüncəsində ədəbiyyat tariximiz "Azərbaycan ədəbiyyatı" kimi formalaşmışdır. "Bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ictimai-məfkurəvi siması" məqaləsində də "Azərbaycan ədəbiyyatı" terminindən istifadə etmişdir.

Ə.Nazim kimi tənqidçi M.K.Ələkbərli də "Azərbaycan ədəbiyyatı" istilahından istifadə etmişdir. Onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında F.Köçərli, İ.Hikmət, M.F.Köprülü, Ə.Abid kimi fundamental ədəbiyyat tarixinin səhifələri yaradılmasa da, məsələnin qoyuluşu və ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Tənqidçi ədəbiyyat tarixi ilə peşəkarcasına və davamlı şəkildə məşğul olmasa da, ədəbiyyat tariximiz üçün son dərəcə əhəmiyyətli bir fikrə imza atmışdır. Belə ki, tənqidçi yazılı ədəbiyyatımızın mənşəyini tənqidçi Ə.Nazim kimi Orxon abidələrindən daha əvvəlki dövrlərdə axtarır və bu fikri söyləyərkən Zibeydə xatunun ana dilində əsərlər yazmasına söykənir (M.K.Ələkbərli. Azərbaycan ədəbiyyatı).

A.Musaxanlı, H.Zeynallı, M.Hüseyn kimi ədəbiyyat tarixçiləri və tənqidçiləri də 20-ci illərin sonları – 30-cu illərin əvvəllərində yazdıqları məqalələrdə "Azərbaycan

ədəbiyyatı" terminindən istifadə etmişdir. Ədəbiyyat tarixlərinin sonrakı müəlliflər tərəfindən yazılması zamanı bu saxlanılmış və daha məqbul görülmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyində əsas müzakirə olunan məsələlərdən biri də ədəbiyyatın başlanğıcı məsələləridir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında istər-istəməz bu məsələ ilk sırada yer alırdı. F.Köçərli, Y.Vəzirov, Ə.Abid, İ.Hikmət, M.F.Köprülü, M.Quliyev, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə, M.K.Ələkbərli kimi tədqiqatçılar məqalə və araşdırmalarında xalqın ədəbi düşüncəsinin haradan başlanması məsələsinə öz münasibələrini bildirmişlər. Məsələ burasındadır ki, ədəbiyyat tarixçiliyinin yenidən formalaşdığı 20-ci illərdə xalqın ədəbi düşüncəsinin tarixi ilə kifayət qədər elmi təsəvvür yaranmamışdı. Çünki əldə yaşayıb-yaratmış şairlərin dövrü, mühiti, əsərləri haqqında sistemli bir mənbə olmadığından ədəbi düşüncənin haradan başlanmasında da müxtəlif fikirlər ortaya çıxmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk olaraq təzkirə, cüng və müntəxəbatlardan istifadə edilirdi ki, burada da ədəbiyyatın haradan və kimdən başlanması sualı qoyulmamışdı. Ona görə də ədəbiyyatın haradan başlanması sualının qoyuluşuna ilk olaraq XX əsrin əvvəllərində rast gəlinir. Azərbaycan ədəbiyyatının necə adlanmasını araşdırmaq qədər onun başlanğıcını tapmaq da əsas məsələlərdən biri kimi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran məsələlərdən idi.

Bu suala cavab tapmaq ona görə çətin idi ki, əldə tam olaraq müntəxəbat yox idi. İndi dünyada yeni bir dövr gəlirdi; bu nəşriyyat və çap dövrü idi. Lakin hələ Azərbaycan ədəbiyyatı cünglərdə, məxəzlərdə yatıb qalırdı. Onu nəinki araşdırmaq, habelə nəşr edərək xalqa çatdırmaq belə, çətin idi. Nəzərə alsaq ki, araşdırmaqla dərc etmək bir-birinə bağlı idi, o zaman problemin ciddiliyi daha da aydın olar. İlk olaraq F.Köçərli xalqın bədii düşüncəsinə milli sərvət olaraq baxır və onu toplamağa başlayır. Dövrün digər ziyalıları R.Əfəndiyev, E.Sultanov, M.Hacinski, A.Şaiq, A.Səhhət və b. ona bu işdə köməklik göstərirdilər. Ona qədər Azərbaycan ədəbiyyatının sistemli şəkildə öyrənilməməsi, müxtəsər də olsa, tarixinin yazılmaması F.Köçərliyə narahat edən məsələlərdən idi. Lakin mükəmməl ədəbiyyat tarixinin yazılması ilk olaraq materialların toplanmasından keçirdi. Çünki əldə kifayət qədər material olmadan onun tarixinin yazılması da mümkün deyildi. Ona görə də

yazırdı: *"Aya, biz Azərbaycan türklərinin Sereteliləri və Çavçavadzələri olmayıbdırımı? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirimi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücutundan məhrummu qalmışıq?"* [69, s. 175]. Topladığı ilk materialların nəticəsi olaraq tez-tez rus və Azərbaycan mətbuatında məqalələrlə çıxış edirdi. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabının da dərc olunması bunun ilk ciddi nəticələrindəndir [142].

Qori Müəllimlər seminariyasının məzunu F.Köçərli artıq yaxşı bilirdi ki, rus ədəbiyyatı tarixi yazılmağa başlanmışdır. Rus ədəbiyyatşünaslarından L.Y.Maykov, S.A.Venqerov, V.A.Nikolski, P.A.Yevremov və b. yazdığı məqalə, müntəxəbatlar və dərsləklərlə hələ Qori Müəllimlər seminariyasında oxuyarkən tanış idi. Rus ədəbi tənqidi və elmi ədəbiyyatşünaslığına aid dövrü mətbuatda məlumatlara rast gəlmişdi. Rus ədəbiyyatşünaslığında atılan bu uğurlu addımlar F.Köçərliyə də daim bu işə sövq edirdi. Bu işin nəticəsi olaraq da ölümündən sonra nəşr edilən "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını çapa hazırlamış, lakin maliyyə vəsaiti olmadığından nəşr etdirə bilməmişdi. F.Köçərli yaradıcılığını araşdırarkən onun Azərbaycan ədəbiyyatını haradan və kimdən başlanması haqqında qəti bir qənaət təsəvvür etmək çətindir. Çünki F.Köçərli daha çox material toplayır və o materiallardan çıxış edirdi. Diqqət edilərsə, o, 1903-cü ildə nəşr edilən kitabını "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlandırmışdı, ədəbiyyat tarixi yox. Deməli ki, ədəbiyyat tarixi daha sistemli bir yanaşma tələb etdiyindən kitabın adını məhz bu cür qoymağı üstün tutmuşdur. Ölümündən sonra 1925-ci ildə dərc olunan kitabının "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlandırılmasının ən başlıca səbəbi də məhz bu idi. F.Köçərliyə əsərinə yazdığı "Bir neçə söz" müqəddiməsində kitabın təzkirədən fərqlərini göstərərək yazırdı: *"Vəli mərhum Hacı Lütvəli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azəri "Atəşkədə"sində hər bir şairin tərcümeyi halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüara və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik"* [65, s. 69]. Söz yox, F.Köçərliyə bu əsəri L.Azərin təzkirəsindən xeyli dərəcədə fərqlənirdi, buraya daxil olan oçerklərin daxilində gələcək ədəbiyyat tarixinin

konturlarını da aydın görmək olurdu, ancaq 20-ci illərdə ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasına da cavab vermirdi. Nəzərə alsaq ki, bu əsər yazılmasından, təxminən, iyirmi il sonra işıq üzü görmüşdür, o zaman hər gün dəyişən, inkişaf edən ədəbi mühiti razı salacağını da söyləmək doğru olmazdı. Görünür, buna görə də H.Zeynallı İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı haqqında resenziyasında bu əsəri xatırlayaraq yazırdı: *"1924-26-cı illərdə çapdan çıxmış Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" elmi bir tədqiqat əsəri olmadığı üçün İsmayıl Hikmətin çıxarmış olduğu bu əsər böyük əhəmiyyət almaqdadır"* [127, s. 61]. Əlbəttə, H.Zeynallı burada heç də F.Köçərlinin əsərinin əhəmiyyətini azaltmaq istəmir, sadəcə İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı" ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlir.

F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabı M.Füzuli ilə başlayıb, Yusif Nəbi və Əlişir Nəvai ilə davam etsə də, onları Azərbaycan şairlərinə təsir göstərən türk şairləri olaraq qələmə verir. Əsərdə şairlər coğrafi prinsip üzrə dörd bölgəyə bölünmüşdür; Gəncə, Şirvan-Şamaxı, Qarabağ-Şuşa və Quba-Nuxa. Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması ilə bağlı suala aydınlıq gətirilmir. Əslində, bu heç müəllifin qarşısında duran məsələlərdən də olmamışdı. Lakin F.Köçərli yaradıcılığına baxış onun bu barədəki düşüncəsini aydınlaşdırma bilər. Nəzərə alsaq ki, F.Köçərli kitabında həm anadilli, həm də farsdilli ədəbiyyata yer versə də, onları sistemləşdirməmiş, ədəbi prosesin və tarixi gedişatın mahiyyətini açmağa çalışmamışdır. Bu nədənə də onun yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması sualına cavab axtarmalı olsaq, əliboş qalarıq. Bunu nəzərdə tutan R.Qənbərqızı belə bir doğru qənaətə gəlir: *"F.Köçərlinin doğma ana dilində yazan Azərbaycan klassiklərindən Həsənoğlu, Xətai, Həqiqi, Qazi Bürhanəddin və Əmanidən heç bir yerdə bəhs açmaması, bir kəlmə belə danışmaması isə başqa səbəblərlə bağlıdır: alim ya bu yazıçıların yaradıcılığında xəbərsiz olmuş, ya da sadəcə onların haqqında mötəbər bir məxəz əldə edə bilməmişdir"* [80, s. 45].

Tədqiqatçının bu fikrində hər iki amil vardır; belə ki, Həsənoğlu ilə bağlı o zaman araşdırmalar üzə çıxmamışdı. Elə buna görə də milli ədəbiyyatın başlanğıcını çox yaxın zamana çəkərək yazırdı: *"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı az zamandan başlayıb ki, kök və rişə salıb bina tutmağa. Keçmişdə şövkət və qüvvət sahibi olan*

İran dövləti müddəti-mütəmaddiyyə ilə tətəmmi Azərbaycan vilayətinə sahiblik və hökmranlıq edibdir" [65, s. 81]. F.Köçərlinin sonrakı fikrindən belə məlum olur ki, fars dilinin türklərin yaşadığı bu ərazidə hökmran olması tədqiqatçının o dildə yazılan ədəbi nümunələri ədəbiyyat tarixinə daxil etməməsinə səbəb olmuşdur. Yoxsa minillik ədəbiyyat tarixini yaxın zamanlara bağlamazdı. Lakin R.Qənbərqızı "Onun ilk kitabçasında olduğu kimi, burada da Vaqifi "*ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi*" adlandırır [80, s. 45] fikri ilə razılaşmaq çətindir. Ona görə ki, F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının Vaqifdən əvvəlki dövrünə aid bir neçə şairin yaradıcılığı haqqında məlumatlar verir. Fikrimizcə, F.Köçərli Vaqifi "*ədəbiyyatımızın banisi və müəssisi*" adlandırarkən daha çox yeni ədəbiyyatı, müasir ədəbiyyatı nəzərdə tutmaq istəmişdir. Maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə də Füzuli yaradıcılığını qiymətləndirərkən eyni metodoloji səhvə yol vermişdi. Çünki ola bilməzdi ki, F.Köçərli çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini XVIII əsrə aid etsin. Gəncədən bəhs edərkən Əbül-ülə Gəncəvi və Nizami Gəncəvi haqqında da söhbət açır. Şirvan şairləri içərisində Nəsimidən bəhs etməsi də göstərir ki, F.Köçərlinin klassik ədəbiyyat haqqında müəyyən təsəvvürü olmuşdur. Fikrimizcə, bu şairlərin şeirləri ondan əvvəlki təzkirələrdə yer aldığından onları toplamağı lazım bilməmişdir. Maraqlıdır ki, F.Köçərlidən cəmi bir neçə il sonra Salman Mümtaz Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini min iki yüz illik bir tarixə apararaq yazırdı: "*Azərbaycan ədəbiyyatı yoxdur deyən naümidlər məhz o andan biləcəklər ki, biz min iki yüz illik möhtəşəm bir ədəbiyyata maliklik və tarixi ədəbiyyatımız Vaqifdən deyil, çox-çox irəlidən başlayır*" [90, s. 327]. Tədqiqatçı əmindir ki, təbii mədənlərimiz aranıldığı kimi ədəbiyyat xəzinələrimiz də aranılmalı, axtarılmalıdır. Onun fikrincə, qədim ədəbiyyatımızdan bixəbər olanlar yeni ədəbiyyatımızda da mühüm mövqelər tutmaqdan aciz olurlar. Tədqiqatçı bu fikrinə "Başlanğıc" adlı məqaləsində də qayıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının bütün nöqtələrdə qaranlıqda qaldığı kimi, XII-XIII əsr ədəbiyyatımızın da "tamamilə qara dumanlar altında" qaldığını bildirir və ondan əvvəl gələn yazıçılarımızın ədəbiyyatımız tarixindən yalnız "*Vaqif ilə Vidadini göstərə bilmişlər*" [90, s. 25] deyərkən, çox güman ki, F.Köçərliyə nəzərdə tutmuşdur. Çünki məqalə yazılarkən F.Köçərlinin məşhur "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabı nəşr

olunmuşdu. Görünür ki, digər tədqiqatçılar kimi S.Mümtazı da ədəbiyyatımızın Vaqiflə başlanması məmnun etməmişdir. Lakin bütün məhdudluğuna baxmayaraq, F.Köçərlinin ədəbiyyat tariximizlə bağlı araşdırmalarını müsbət qiymətləndirmək lazımdır. Halbuki dövrün marksist tənqidçilərindən biri Mustafa Quliyev bu əsərin nəşrinə sərt reaksiya verərək yazırdı: *"Müəltəəssüf, onun təlif edib Azərnaşr tərəfindən nəşr edilən kitablarına da elmi bir əsər kimi baxmaq mümkün deyildir"* [81, s.49]. Kommunist M.Quliyevin bolşeviklər tərəfindən güllələnən F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixi materiallarına bu cür qiymət verməsini təəccüblə qarşılamaq lazım gəlir. Çünki bu bir bolşevik mövqeyi idi ki, F.Köçərlinin bu əsəri ərəsəyə gətirməklə xalqa etdiyi xidmətin dərəcəsini görə bilməmişdir. Sonrakı dövrlərdə yeni ədəbiyyat tarixlərinin yazılmasında F.Köçərlinin bu əsəri bir mənbə rolu oynamışdı.

S.Mümtaz da F.Köçərli kimi ədəbiyyat tariximizin ən zəngin xəzinələrini toplamaqla məşğul olmuşdur. S.Mümtazın F.Köçərlidən fərqi orasındadır ki, topladığı materialları ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından dəyərləndirərkən vahid ədəbi düşüncənin bir halqası kimi götürürdü. Onun fikrincə, min iki yüz illik ədəbiyyat tariximizdə qırılıb tökülən həlqələri yenidən birləşdirmək lazımdır. Ən əsası isə özünü bu missiyanı həyata keçirən bir ədəbiyyat fədaisi olaraq görür: *"Silsiləni qurmaq və qırılan ədəbi zəncirləri gözəl bir surətdə bir-birlərinə bitişdirmək üçün iki alın cəbhədə də çalışmalıyam. Yəni XIII əsrdən XII-yə, XII-dən də VIII-yə geri çəkilməliyəm"* [90, s. 26]. S.Mümtaz yalnız türkcə yazanları deyil, farsca yadigarlar qoyanları da Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edirdi.

S.Mümtazın topladığı əlyazmalar və bu əlyazmalar əsasında apardığı araşdırmalar ondan sonrakı ədəbiyyatşünaslığımızda qiymətli bir mənbə olmuşdur. O bu əlyazmaları toplayarkən yalnız onun haqqında məlumat vermirdi, həm də bu əlyazmanı bütün yönləri ilə ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından qiymətləndirməyə çalışırdı. Şair Həbibinin tapılıb üzə çıxarılmasında və dəyərləndirilməsində S.Mümtazın araşdırmalarının böyük rolu vardır. Hələ 20-ci illərdə Nizaminin fars şairi hesab olunduğu bir zamanda S.Mümtaz onun yaradıcılığı haqqında "Şeyx Nizami" məqaləsində Nizamini Azərbaycan şairi hesab edərək yazırdı: *"Nizaminin farsca yazması əgər eyib sayılırsa, bu da yanlışdır. Zaman, mühit və məkan nəzərə*

alınmalıdır. O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk müşahirinin çoxu-Əbu Nəsr Fərabî, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri türk dilli ola-ola farsca yazmışlar. Bunların səbəbləri aranılmalı və tədqiq edilməlidir" [90, s. 349].

S.Mümtaz ədəbiyyat tariximizin ən böyük şəxsiyyətləri haqqında ilk dəfə məlumatlar vermiş, onların yaradıcılığı haqqında ilk söz demişdir. Belə şairlərdən biri də Nəsimi olmuşdur. Onun Nəsimi haqqında qənaətləri, demək olar ki, bugünkü nəsimişünasların tədqiqatlarının əsasını təşkil edir. Şairin şəxsiyyəti, hürufiliyin yaradıcılığına olan təsiri, Fəzlullah Nəimi ilə görüşü, şairin onunla birləşməsi və s. məlumatlar ilk dəfə onun təqdimatında elm aləminə məlum olmuşdur. Təkcə Nəsiminin doğulduğu yerin Şamaxı olması qənaəti, qardaşı Şah Xəndanın onu şəriət qanunlarına zidd şeirlər yazmaqdan çəkəndirməsi və s. məsələlər S.Mümtazın tədqiqatları sayəsində ortaya çıxarılır. Hətta onun tutulması hadisəsini də ilk dəfə S.Mümtaz yazmışdı. Şairin "Həqbin nəzəri bayəd, ta ruyi-məra" farsca şeirini söyləyən birisini asılmaq təhlükəsindən xilas edən Nəsimi həm də bir qəhrəman kimi təsvir edilir. O yalnız Nəsiminin şəxsiyyətini açmamış, həm də onu bir şair, filosof, hürufi, sufi, aşiq kimi qələmə vermişdi.

S.Mümtaz altı yüz il əvvəl yaşamış Həsənoğlu, Yunis İmrə, Molla Qasım Şirvani, Safi, Şahi, Şah Xətai, Mirzə Şəfi, Nəvai, Füzuli, Azəri Çələbi və b. onlarla görkəmli Azərbaycan şairlərinin şəxsiyyətini və ədəbiyyat tariximizdəki yerini müəyyənləşdirib. Bütün bunlar onu göstərir ki, S.Mümtaz ədəbiyyat tarixi yazmasa da, onun tarixçiliyi haqqında geniş bilgiyə sahib olmuşdur. O, şairlərin yaradıcılığına da qiymət verməyi bacarırdı. Onun "Kommunist", "Şərq qadını", "Maarif və mədəniyyət", "Maarif işçisi" və b. jurnal, qəzet və məcmuələrdə çap etdirdiyi çoxsaylı məqalələrə əsasən, bir ədəbiyyat tarixi təsəvvürünə malik olduğunu söyləmək mümkündür. S.Mümtazın tədqiqatçısı Rasim Tağıyevin yazdığı kimi: *"S.Mümtaz gözəl tədqiqatçı, məşhur ədib olmaqla yanaşı, eyni zamanda gözəl tarixçidir. Çünki o öz araşdırmalarında tarixi məsələləri də nəzərdən qaçırmamış, əksinə, onlara diqqət yetirmiş və maraqlı elmi nəticələr çıxarmışdır" [117, s. 17].*

Əmin Abidin ədəbiyyat tarixinin haradan başlanması məsələsində isə tamamilə başqa bir cəhət öz orijinallığı ilə seçilir. O, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi"

əsrinin ön sözündə türk ədəbiyyatının bir silsilə halında araşdırılmasının tərəfdarı kimi çıxış edir: *"Türk ədəbiyyatı tarixinin bir silsilə halında tədqiq edilməsinin lazım olduğunu qəbul edənlərdəniz. Bununla bərabər türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayırıb da-ümmum təkamiil xəttini buraxmadan tədqiq etmənin daha qolay bir yol olduğu qənaətindəyiz"* [2, s.25]. Ə.Abid Azərbaycan yazılı ədəbiyyatını Orxon-Yenisey abidələrindən başlayır: *"Ağız ədəbiyyatının yanında ibtidai olsa da, oğuzların arasında qədim zamandan bəri yazının və yazılı ədəbiyyatın varlığı məlumdur. Oğuz-türkmən ləhcəsinin on iki əsr əvvəlki şəkildən bizə qalan Orxon kitabələrindəki üslub və ifadə olduqca işlənmiş bir yazı ədəbiyyatının təkamiil etməyə başlayan dövrü əsərlərindən olduğunu göstərir"* [2, s. 64]. Tədqiqatçının fikrincə, zaman keçdikcə türkcənin təkamülü vəznli nərsdən öz vəznini vücuda gətirir. Ə.Abid heca vəzninin meydana gəlməsini də bu proseslərə bağlayır.

İ.Hikmətin 20-ci illərdə dərc olunan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması haqqında ayrıca paraqraf açılmamışdır. Lakin tədqiqatçının ədəbiyyat tarixinin tərtibindən belə anlaşılır ki, milli ədəbiyyat tarixini anadilli ədəbiyyatdan başlayır. Bununla belə, islamiyyətdən miladi XIII əsrə qədərki dövrə də nəzər salır. Lakin bu icmal daha çox tarixi, etnoqrafik səciyyə daşıyır. İcmaldan məlum olur ki, tədqiqatçı VIII və IX əsrlərdə türk mühitlərində davam və inkişaf edən sxolastik və islami ədəbiyyatı Səlcuqlular ədəbiyyatının varisi hesab edir: *"Mahmud Kaşğarının Haqaniyə türkcəsi deyərək adlandırdığı lisanla Şərqi türklərinin "Qudatqu bilgi"ləri yaratdıqları əsrlərdə Oğuz türkcəsi ilə də ədəbi əsərlər yaradıldığı mühəqqəqdır. Xüsusən ki, o əsrdə Oğuz hars və mədəniyyəti Uyğur hars və mədəniyyətindən heç aşağı deyil, bəlkə də yuxarı idi. Bu qədər var ki, bu ədəbiyyat yenə islami çərçivə daxilində dar görüşlü, dar duyuluşlu, müəyyən məfkurə və məhdud zövqlü bir ədəbiyyat idi"* [132, s.81].

İ.Hikmət də Ə.Abid kimi Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını xalq ədəbiyyatından götürür. Türklərdə dil, ədəbiyyat, sənət kimi məsələlərdə Orxon, Turxan, Yenisey abidələrinə daha çox diqqət yetirir və bu üçlük vasitəsilə türk tarixini örtən qalın və qaranlıq pərdəni aradan qaldırdığını düşünür. Belə bir fikir irəli sürür ki, Səlcuqlular zamanında yetişmiş və bu gün də işlədilən və anlaşılan qarışıq

bir türkcə ilə əsərlər yazmış bir çox şairlər olmuş, lakin bunların əsərləri küncdə-bucaqda qalmışdır:

M.F.Köprülü də Azərbaycan ədəbiyyatını XIII əsrdən başlayır. Görünür ki, Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə daha çox anadilli ədəbiyyatı nəzərdə tuturdu. "Azəri ədəbiyyatı" əsərində yazırdı: *"Bildiyimiz ilk Azəri klassik şairi Həsənoğludur. Xorasan oğuzlarından yetişmiş və XIII əsr sonlarında yaşamışdır. Divanı XV əsrdə Anadoluda və Azərbaycanda mərufdu"* [135, s. 386]. Göründüyü kimi, M.F.Köprülü anadilli şair Həsənoğlunun "Divan"ının da olduğunu mənbə göstərməsə də, bildirir. Sonrakı Azərbaycan şairləri Qasimi Ənvər Təbrizi, Sivas hökmdarı Qazi Bürhanəddin, Ərzurumlu Darir, Nəsimi, Sultan Əhmədini adını çəkir və bunların içərisində sufiyanə şeirləri ilə türk dünyasında məşhur olan Nəsimini fərqləndirir.

"Azəri ədəbiyyatının təkamülü" əsərində də əvvəlki fikrini daha da inkişaf etdirərək Həsənoğlunun türkcə və farsca qəzəllər yazdığını Şeyx İzzəddin Əsfərainlinin divanının XV əsrdə Azərbaycan və Anadoluda çox məşhur olduğunu Dövlətşah Səmərqəndiyə istinad edərək yazır.

M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını konkret olaraq Həsənoğludan başladığı halda, nədənsə, Ə.Nazim onun bu fikrini təhrif edərək bu başlanğıcı XV-XVI əsrlərə gətirib çıxarır: *"Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqil formalaşmasını İranda Səfəvilər sülaləsinin və kiçik Asiyanın qərbində Osmanlı imperiyasının yaranması ilə əlaqələndirən türk ədəbiyyatı tarixçisi Köprülüzadənin qənaətinə müvafiq olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını XV-XVI əsrlərə aid etmək daha həqiqətə uyğundur"* [145 s. 101]. Ə.Nazim burada Köprülüzadəyə istinad etsə də, bu istinadın heç bir mənbəyi göstərilmir. Çünki yuxarıda göstərdiyimiz kimi, M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatını Həsənoğludan başlamağı daha məqsədəuyğun hesab edir. Ə.Nazimin təkcə bu fikirləri deyil, bu fikirlərin yer aldığı "Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində gedən digər yanlışlıqları Ə.Abid tənqid etmişdir: *"Halbuki Azərbaycan ədəbiyyatının XIII əsrdə Həsənoğlu ilə başladığını ilk dəfə elm aləmində müdafiə edən başqa şərqiyatçılar deyil, yenə Köprülüzadədir... Nazim Köprülüzadənin fikirlərini qavramadığından onun tələqqilərini ikiye ayırmış, birini nədənsə adını qeyd etmədiyi şərqiyatçılara mal edir, ikinci yarısını da*

Köprülüzadəyə verir" [9, s. 31]. Qeyd edək ki, M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının Həsənoğlu ilə başlanması fikrini ilk dəfə olaraq özünün "İlk mütəsəvviflər" (1918), "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" (Bakı, 1926) adlı əsərlərində yazmış, sonrakı tədqiqatlarında da bu fikrinin üzərində qalmışdır.

İstər İ.Hikmət, istərsə də M.F.Köprülü ədəbiyyatın mənşəyini dil tarixinə əsasən götürürdülər. Bu da çox zaman dövrün ideoloji təzyiqlərinə məruz qalırdı. Hətta sonrakı ədəbiyyatşünaslıq da çox zaman bu qənaətlərlə razılaşırdı. Ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadə "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı" monoqrafiyasında bu tendensiya ilə razılaşımayaraq yazırdı: *"Türk ədəbiyyatşünasları M.F.Köprülüzadə və İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixlərinin də əsas qüsuru ümumtürk kontekstindən çıxma bilməmələri idi. Vahid türk ədəbiyyatı anlayışı onları konkret bir xalqın, məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi səciyyəsinə, bədii özünəməxsusluğunu əhatəli görməyə imkan vermirdi. Bunu müəyyən mənada ədəbiyyatşünaslığımızın ənənələrindən gələn bir estetik düşüncə tərzini, onun genetik qüsuru da hesab etmək olar"* [114, s. 104]. Fikrimizcə, N.Şəmsizadənin bu fikri daha çox ədəbiyyatımızın başlanğıc nöqtəsinə aiddir. Elə son illərdə ədəbiyyat tariximizin ortaqlıq türk ədəbiyyatından başlanması fikrinin artması da onu göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını orada axtarmaq daha doğrudur.

Funksioner və tənqidçi M.Quliyevin ədəbiyyata, ədəbiyyat tarixi və sənətə baxışında daha çox proletar mövqeyi önə çəkilir, ədəbiyyata, sənətə baxışında daha çox yenilik tərəfdarı olduğunu sübuta yetirmək istəyirdi. Lakin bu zaman proletar, marksist mövqeyi onun obyektiv mövqə bildirməsinə mane olurdu. Ədəbiyyatda klassizmi, sənətdə yenilikçiliyi təqdir etməsi Füzulini, tarı, muğamı inkar etməsinə qədər gətirib çıxarmışdır. Oktyabr inqilabının təsiri altında ədəbiyyatda və sənətdə ancaq nikbin ruh axtarır, pessimizmi qətiyyənlə qəbul etmirdi. Hətta klassik ədəbiyyatı belə təftiş edərək onu pessimizmdə günahlandırır: *"Füzulinin qəzəlləri pessimizmlə yoğrulmuşdur: şair həyatın boşluğundan və faniliyindən şikayətlənir. Şair-filosof "Onu bilmək kifayətdir ki, heç nəyi bilmək olmaz" deyir və onun epoxasının bütün sərbətsizliyi bunda ifadə olunur"* [82 s. 60]. Göründüyü ki, M.Quliyev klassik Füzulini təftiş etməklə məşğul olur, özündən üç əsr əvvəlki bədii düşüncəsini inqilab

nöqteyi-nəzərindən dəyərləndirməyə üstünlük verir. Sufizmə münasibətdə də M.Quliyev birtərəfli mövqe tuturdu. Bu cür baxış təkcə M.Quliyevin yox, ümumiyyətlə, dövrün ideoloji təmayüllərindən irəli gəlirdi. Ədəbiyyatşünas N.Babayev bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: *"Epoxanın gündəlik tələbləri ilə bağlı bir sıra müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, sənətin mahiyyətinə baxışda bir çox yanlışlıqların mənbəyinə çevrilmiş bu düstur bütün sovet ədəbiyyatşünaslığında 30-cu illərin ortalarına qədər davam etmişdir. Bunun üçün digər bir obyektiv səbəb də var idi. 20-ci illər sovet ədəbiyyatşünasları hər hansı materializmi deyil, marksizmlenin nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsasında duran dialektik və tarixi materializmi sənətin əsasına gətirməyi yeni-sosialist mədəniyyətini yaratmağın əsası hesab edirdilər"* [19, s. 85].

Bu məsələyə ən son münasibət bildirənlərdən biri M.K.Ələkbərliyədir. O özünün "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması məsələsinə münasibət bildirərək yazırdı: *"Azərbaycan ədəbiyyatının nə zamandan bəri başlanması məsələsi olduqca mübahisəli və ixtilaflıdır. Demək olar ki, bu məsələ ilə biz yalnız inqilabdan sonra məşğul ola bilmişik. İnqilabın ilk illərində Azərbaycan türk ədəbiyyatının Mirzə Fətəli Axundovdan başladığı haqqında bəzi fikirlər yürüdüldü isə də, əsaslı surətdə bu məsələ ilə məşğul olunmamışdı. Füzulinin azərbaycanlılığı, bağdadlılığı olduğu məsələsini ortaya çəkən bir mübahisə, eyni zamanda Azəri ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcı məsələsini də meydana çıxardı"* [43, s. 4].

Məsələ belədir ki, bu illərdə hər şeyə həm də bir proletar baxışı göstərilirdi. Maraqlıdır ki, eyni məsələ zamanımızda da dəfələrlə gündəmə gəlib. Yəni Füzulinin Bağdadda olmasının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi baxımından müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hətta Nəsimi, Füzuli kimi şairlərin mühacirət ədəbiyyatı kontekstindən öyrənilməsi məsələsi də gündəmə gəlir. Bu mənada 20-ci illərdə ədəbiyyat tarixinin haradan başlanması ilə bağlı fikir müxtəlifliyi tamamilə qanunauyğundur. M.K.Ələkbərli yazırdı: *"Bir müddət də Azərbaycan türk ədəbiyyatının XVI əsrdən, daha doğrusu Füzulidən başlanıldığı söylənilirdi. Sonrakı tədqiqatlar nəticəsində bir qədər daha dərinlərə keçərək Həsənoğlu, qazi Bürhanəddin, Nəsimi və Xətai Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi içərisinə alınaraq, bu ədəbiyyatın XIII əsrdən*

başlandığı qeyd olundu. Yenə də həməən tədqiqat əsərində Məhsəti xanımın və Nizaminin də fərs dilində yazan türk şairləri olduğu ispat edildikdən sonra, bu çərçivə daha da genişlənərək X və XI əsrlərə qədər genişləndi" [43, s. 4].

M.K.Ələkbərli hətta özünün qeyd etdiyi bu çərçivə ilə də razılaşmayaraq Zibeydə Xatunun şəxsində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini bir qədər də dərinləşdirir. Tədqiqatçının yanaşması doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi ilə bağlı hər hansı bir araşdırma bu tarixi daha da dərinləşdirə bilər.

Ədəbiyyat tarixinin haradan başlanması probleminə tənqidçi Əli Nazim də qoşulmuşdur. Onun "Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz" məqaləsində "Ədəbiyyatımız fəqirdir", "ədəbiyyatımız müəyyən bir cığıra düşməmişdir", "ədəbiyyatımız böhran halındadır" kimi səslənən fikirlərə cavab axtarır və yazılı ədəbiyyat haqqında söylənən bu fikirlərə münasibət bildirir. Tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatını islamaqədərki və islamdansonrakı dövrlərə bölür. İslamdan əvvəlki dövr ədəbiyyatı haqqında bəhs edərkən Tomson, Radlov, Vamberi, Hartman və b. məşhur Ural-Altay dilləri üzrə məşhur professorların türk ədəbiyyatının tarixi qaynağı kimi göstərdikləri Orxon kitabələri, "Qudatğu bilig" və Turfan ədəbiyyatlarının olduğunu göstərərək *"Əcaba, doğrudan da Azərbaycan ədəbiyyatı Orxon, yaxud Turfanla başlayır?"* sualını verir və bu qənaətlə razılaşmadığını bildirir: *"Mən buna qane ola bilmirəm. Çünki başqa millətlərin, məsələn, fransızların ədəbiyyat tarixinə baxacaq olursaq, ədəbiyyatın hansı xalq arasından çıxdığını və necə təkamül etdiyini daha açıq görmüş oluruq. Bunun üçün istər Orxon, istər Turfan və "Qudatku bilik" ədəbiyyatımızın başlanğıcı sayıla bilməz"* [93, s. 4]. Tənqidçi bu fikirlə ona görə razılaşa bilmir ki, bunlar ədəbiyyatımızın daha təkamül etmiş və irəliləmiş səhifələridir. Bunlardan daha əski, daha ibtidai və xəlqi şeylər bunları doğurmuşdur. Bu fikrində ona əsaslanır ki, bu kitabələr yazıldığı zaman türklər artıq şəhərli olmağa başlamışdılar. Bu da onu göstərirdi ki, türklər həm ictimai vəziyyətə, həm yaşadığı həyatca, həm də bədii düşüncə etibarilə müəyyən dövr keçib gəlmişdi.

Göründüyü kimi, Ə.Nazim də M.K.Ələkbərli kimi ədəbiyyat tarixini daha da irəliyə çəkmək istəyir. Çünki bu əsərlər ona görə Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı sayıla bilməz ki, onlar formalaşmış ədəbiyyat nümunələridir. Bunun üçün

tənqidçi türk tarixinin ən uzaq nöqtələrinə nəzər salmağın vacib olduğunu bildirir.

İslamdan sonrakı ədəbiyyat tarixinə gəldikdə isə bunun da islamdan əvvəlki qədər az məlum, qarışıq olduğunu söyləyir. Ona görə ki, bu dövrdə türk xalqları birbirindən ayrılmış, müxtəlif təsirlər altına girərək başqa mühitlərdə inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən, iqtisadi cəhətdən mövcud vəziyyətləri onların məfkurələrində müəyyən ayrılıqlar yaratmışdır. Məqalədən görünür ki, Ə.Nazimin ədəbiyyat tarixi haqqında təsəvvürlərinə ədəbi prosesdə dərc edilən məqalələr öz təsirini göstərmişdir. Çünki o, bir tənqidçi idi, ədəbiyyat tarixçisi deyildi. Elə buna görə də ədəbiyyat tarixçisinin fikirlərinə söykənərək yazırdı: *"Bu və başqa ədiblərə görə islamdan sonrakı türk ədəbiyyatı da kəşf edilməmiş qiymətli mədəniyyət kimi örtülü qalmış (bu, S.Mümtazın fikridir – A.M.) və istifadə edilməz bir hala gəlmişdir. Bunun üçün biz yalnız azərbaycanlıların ədəbiyyatından bəhs etmək məcburiyyətində qalıyıq. Çünki əks təqdirdə bu gün 26-ya yaxın olan türk-tatar şivələrinin birər-birər ədəbiyyatlarını tədqiq etmək lazım gəlir ki, güc olduğu kimi iqtidarımız xaricindədir"* [93, s. 4].

Ə.Nazim islamdan sonrakı ədəbiyyatı "mərkəzləşmiş bir ədəbiyyat" olmadığı üçün "mənşəyi bəlli" olmadığını bildirir. Bütün bunlar tənqidçidə ədəbiyyat tarixinin sistemli şəkildə araşdırılması fikrini irəli sürməyə cəsarət verir. Buradan da görünür ki, Ə.Nazim ədəbiyyat tarixçisi olmasa da, ədəbiyyat tarixinin yazılması gərəkliliyini ilk dərk edənlərdən olmuşdur. "Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz" məqaləsində qoyulan problemlər bunu deməyə əsas verir ki, tənqidçi ədəbiyyat tariximizi daha əvvəllərdə görmək istəyir və bunun üçün axtarışlara ehtiyac görür.

Bir neçə il sonra "Azerbaydjanskaya literatura" araşdırmasında Ə.Nazim Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını XIII əsrdən başlamağın mümkünlüyünü ifadə edir. Ə.Nazimə görə, Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını Həsənoğlu ilə şərti olaraq başlamaq olar. Ona görə şərti qəbul edir ki, Həsənoğlu faktoru hələ tam olaraq öz təsdiqini tapmamışdı. O yazırdı: *"Həsənoğlunun adına yazılan qəzəllər sonrakı ədəbi əsərlərlə yalnız dil baxımından ümumilik təşkil edir, üslubi münasibət cəhətdən isə fars lirikasını təqliddən ibarətdir"* [145, s. 99]. Ədəbiyyatşünas N.Babayev Ə.Nazimin Həsənoğlu qəzəlini dil faktoru baxımından dəyərləndirməsini təsadüfi hesab etməyərək yazır: *"Ə.Nazimin bu məsələyə münasibəti təsadüfi deyildi. Onun*

ədəbiyyat tarixi konsepsiyası bütövlükdə o zaman konkret milli ədəbiyyatları, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatını "vahid türk ədəbiyyatına" müəyyən mərhələ, təmayül kimi daxil edən nəzəriyyəyə qarşı yönəlmişdi" [19, s. 54]. Sonrakı ədəbiyyatşünaslıq Həsənoğlunun daha bir anadilli qəzəlini aşkara çıxararaq onun ədəbiyyat tariximizdəki yerini düzgün müəyyənləşdirmişdir.

Beləliklə, 20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidinin Azərbaycan ədəbiyyatının necə adlanması və haradan başlanması ilə bağlı fikirlərinə nəzər saldıq. Deyə bilərik ki, bu fikirlərdə müəyyən ziddiyyətlər olsa da, əsasən, doğru yolda olmuşlar. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatını mənsub olduğu xalqın milli kimliyi baxımından dəyərləndirməyə çalışmış, "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatı" və s. adlarla adlandırmağı üstün tutmuşlar. Bəzən də bu adlar ədəbiyyatşünasların tədqiqatlarında sinonim kimi işlənmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması probleminə gəldikdə, burada da müxtəlif fikirlilik davam etmişdir. Bu müxtəlif fikirlilik, əsasən, ədəbiyyatşünasların mövcud ədəbi tarixi nümunələrlə nə dərəcədə tanışlığından irəli gəlirdi. Onu da demək lazımdır ki, hər iki məsələ bu gün də ədəbiyyatşünaslığımızın əsas müzakirə obyektlərindən olsa da, ədəbiyyatşünaslarımız vahid bir fikrə gələ bilməmişlər.

II FƏSİL

20-Cİ İLLƏRDƏ YENİ TIPLI ƏDƏBİYYAT TARİXİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

2.1. İsmayıl Hikmət və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri

İ.Hikmətin (1889-1967) "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" ikicildliyindən sonra çap olunan dövrünə görə ən yaxşı əsərlərdən biridir. F.Köçərlinin əsərində müasir ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinin prinsiplərinə əməl edilməmişdisə, İ.Hikmətin əsəri bu prinsipə bir qədər yaxınlaşmışdır. Əgər F.Köçərlinin əsəri uzun illərin məhsulu idisə, İ.Hikmətin əsəri cəmi bir neçə ilin əziyyəti bahasına başa gəlmişdi. Ona görə bir neçə il deyirik ki, onun Azərbaycan ədəbi, elmi mühitinə gəlməsinin və gözlənilmədən getməsinin tarixi 1923-1927-ci illəri əhatə edir. Belə az müddətdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsinin müəyyən səbəbləri vardı. Məlumdur ki, 20-ci illərin əvvəlləri Sovet hökumətinin ilk illərində Azərbaycanda savadlı kadrlar çatışmazlığı yaşanırdı. Bakı Dövlət Universiteti və Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda dərs demək üçün Moskvadan və Türkiyədən müəllimlər dəvət olunurdu. Azərbaycan sovet hökumətinin dəvəti ilə Bakıya gələn mütəxəssislər tədrisin və elmin inkişafında müəyyən rol oynadılar. Türkiyədən gələn mütəxəssislər yalnız dərs deməklə qalmayıb, həm də gənclərdə türkçülük, millətçilik ideologiyasının formalaşmasını şərtləndirdi. Yəni 30-cu illərdə Azərbaycan ədəbi, ictimai mühitində milli ruhlu gənclərin ortaya çıxmasında Türkiyədən gələn müəllimlərin rolu böyük idi. Onların içərisində M.F.Köprülü, Şövkət Sürəyya Aydəmir, İsmayıl Hikmət, Mühiddin Birgen, Xəlil Fikrət kimi görkəmli ədəbiyyat və sənət adamları da vardı. M.F.Köprülünün yaradıcılığının ilk dövründə Azərbaycan ədəbiyyatı və Azəri dili məsələləri mühüm yer tuturdu. Onların içərisində Azərbaycanda ən çox qalan İ.Hikmət oldu. 1923-1927-ci illər arasında Azərbaycanda yaşayaraq müxtəlif yerlərdə dərs demiş, Moskva, Peterburq kimi şəhər kitabxanalarında çalışmışdır. O həm Bakı

Dövlət Universitetində, həm Bakı Teatr məktəbində, həm də Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, eləcə də Bakı Darümuəllimində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və Sənət tarixi fənlərindən dərs demişdir. Hətta 1924-cü ilin sentyabr ayında Universitetin filologiya fakültəsinə dekan təyin edilmişdir. Üç il sonra isə İ.Hikmətə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinə görə Universitetin professor adı verilmişdir.

İ.Hikmət bu illərdə yalnız dərs deməklə kifayətlənmədi, həm də Azərbaycan ədəbi, elmi mühitinə daxil olaraq fəal şəkildə iştirak etdi. 20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda ilk sərbəst şeir yazarlardan biri də İ.Hikmət idi. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov onun 20-ci illərdə bir neçə sərbəst şeirini aşkara çıxararaq belə bir qənaətə gəlir: *"İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Mikayıl Rəfilinin yaradıcılığında sərbəst şeir özünün ilk yaranma və formalaşma, Nazim Hikmətlə isə özünüütəsdic mərhələsini yaşayır. Ədəbi-bədii təfəkkürün son dərəcə siyasiləşdiyi bir zamanda Türkiyədən Azərbaycana gələrək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına aid bir çox məqalələr və iki cildə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1928) əsərinin müəllifi İsmayıl Hikmət həm də hecadə və sərbəstdə şeirlər dərc etdirir"* [40, s. 262]. Bu isə İ.Hikmətin Azərbaycan ədəbi mühitində bir neçə istiqamət üzrə yaxından iştirak etdiyini göstərir.

İ.Hikmət bu illərdə Azərbaycan qəzet və jurnallarında şeir və məqalələrlə tez-tez çıxış edirdi. Onun "Maarif və mədəniyyət" jurnalında elmi məqalələri çap olunurdu. "Maarif və mədəniyyət" jurnalında dərc edilən "Lirizm", "Sənət və sənət əsəri", "Sənət bəhsləri" (dörd məqalə), "Xalidə Ədib və ədəbiyyata təsiri", "Əski ədəbiyyatda şəkil" (2 məqalə), "Xalq ədəbiyyatı" (4 məqalə), "Bayburtlu Zihni", "Ədəbiyyat tarixi tədqiqlərindən Əhməd Bağdadi", "Ahəng", "Nəvayi və türk ədəbiyyatı" və s. məqalələri ədəbi mühitdə nəzəri düşüncənin sərhədlərini genişləndirmək baxımından önəmli rol oynamışdır. Bakıda olarkən "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabından əlavə dördcildlik "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitabını da yazmışdır. Kitabın "Bir iki söz" başlıqlı ön sözündə türklərin ortaya çıxışından sonrakı dönmənin ədəbiyyatını izlədiyini söyləyir və təsnif edir. Bu təsnifində Azərbaycan ədəbiyyatına da müəyyən yer verirdi.

Lakin İ.Hikmət Bakıda çox qala bilmir, dörd il yarımından sonra Türkiyəyə getməyə məcbur olur. Onun və digər türk müəllimlərin Azərbaycandan zorən

getməsinin əsas səbəbi Sovet hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasındakı siyasi soyuqluq idi. İkinci bir səbəb isə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, elmin də siyasiləşdiyi sovet cəmiyyətində Türkiyədən gələn mütəxəssislərə casus gözü ilə baxması olmuşdu. Sonralar İ.Hikmət "Azərbaycanda dörd il yarım" adlı məqaləsində həmin günləri xatırlayaraq yazırdı: *"Sovetlər Birliyi hüduqları içinə girən hər bir türkiyəli sivil hər nə məqsədlə gəlsə gəlsin, kisvəyə bürünmüş bir türk zabiti olaraq görülür və oraya bir çox gizli amaclarla gəldiyi düşünülür. Bunun üçün də o, arxasınca çeşidli gözcülər və casuslar dolaşan təhlükəli bir şəxsdir. Türkiyədən Azərbaycana göndərilən biz müəllimlər də eynən birər bu tip casuslardandıq"* [55].

İ.Hikmət Azərbaycandan getdikdən sonra həyat göstərdi ki, vaxtında ölkəni tərk etmişdir. Çünki həm mətbuatda, həm də dövlət idarələrinin gizli yazışmalarında İ.Hikmətin adı çəkilirdi. 37-ci ilin istintaq sənədlərində də İ.Hikmətin adına tez-tez rast gəlirik. İ.Hikmət də yəqin ki, buradan getdikdən sonra Azərbaycandakı prosesləri yaxından izləyirdi. Çünki həmin məqaləsində burada onun haqqında gedən proseslərdən xəbər verərək yazırdı: *"Nitəkim türkiyəli professor və müəllimlərin Sovet hüduqlarından çəkilmələrinin ardınca bunların qoyduqları bütün əsərləri və bütün izləri məhv etməyə qalxmışlar. Mənim bu tərz hərəkətimə "Hikmətizm" adını vermişlər, ruscaya da tərcümə etmək istədikləri bütün əsərlərimi yandırmışlar və əsl canlı əsərlərimi milli qayə, milli kultür, milli qürur və milli şüurla yetişmiş olan yüzlərcə gəncləri darmadağın və pərişan etmişlər"* [55]. Yalnız bu zaman 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında İ.Hikmət əleyhinə gedən məqalələrin ideoloji tapşırıqla yazıldığını başa düşmək olur. Uzun müddət İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin adı belə çəkilməmiş, haqqında heç bir məqalə yazılmamışdır. Yalnız 80-ci illərdən sonra onun adı yenidən tədqiqatlarda çəkilməyə başladı. Bununla belə, İ.Hikmətin adıgedən ədəbiyyat tarixi hələ latın qrafikasına köçürülməmişdir. Əsər 2013-cü ildə Dos. Dr. Pərvanə Bayramın tərtibçiliyi və ön sözü ilə dərc edilmişdir.

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri vaxtında yazılmış ədəbiyyat tarixi kimi haqqında müəyyən söz deməyə imkan verir. Ədəbiyyat tarixinin sosial elmlərin bir qolu olub bir çox cəhətdə tarixlə kəsişdiyini nəzərə alsaq, millətin tarixi

inkişaf yolunu bədii cəhətdən izləmək xronologiyası kimi qavramaq olar. Bu cəhətdən ədəbiyyat tarixi həm də xalqın bədii düşüncəsinin sistemi olaraq görülməlidir. Bu mənada İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixi dövrünün tələblərinə müəyyən dərəcədə cavab vermiş olur.

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" bəzi mənbələrdə 4, bəzi mənbələrdə isə 2 cild göstərilir. Lakin əsərin neçə cild olmasından asılı olmayaraq, 2 cildi 1928-ci ildə Azərənəşr tərəfindən nəşr edilmiş, haqqında bəzi resenziyalar yazılmışdır. Əsəri Türkiyə türkcəsində çapa hazırlayan və ön söz yazan Pərvanə Bayram isə onun üç cildə ibarət olduğu qənaətinə gəlir: *"İsmayıl Hikmətin (d.1889 - ö.1967) Azərbaycan Sovyet Sosialist Respublikasının sifarişinə yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" üç cild olaraq başlanğıcdan 1905-ci ilə qədər yazılmışdır. Ancaq əsər bilinməyən səbəblərdən 2 cild halında "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: islamiyyətin zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər" başlığı ilə nəşr edilmişdir"* [132, s. 51]. Əsərin sonrakı cildinin çap olunmaması aydın görünür. Burada bir neçə səbəb ola bilər: birincisi, İ.Hikmət əsərin üçüncü cildini yazmış, lakin nəşriyyat maliyyəyə görə dərc etməmişdir. İkincisi, əsərin üçüncü cildinin XIX əsrə və XX əsrin əvvəllərini əhatə etməli olduğunu nəzərə alsaq, o zaman İ.Hikmətin yazdığı mətndə bu dövrün icmal və ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına verilən qiymətin mövcud ideologiyaya zidd olduğunu düşünmək olar və bu səbəbdən həmin cild çap olunmaya bilər. Hər halda ikinci səbəb daha ağırlıqdır. Belə olduğu halda, İ.Hikmətin 3-cü cildini arxivlərdə axtarıb tapmaq mümkün ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsəri çap olunarkən İ.Hikmət artıq Azərbaycanı tərk etmişdi. Bəs necə olmuşdur ki, İ.Hikmətin özü müəyyən idarələr tərəfindən izləndiyi və özü Bakıda olmadığı halda əsəri çap olunmuşdur? Burada da müəyyən qanunauyğunluq vardır. Yəni İ.Hikmət vaxtında izləndiyindən duyulmuş və Azərbaycanı tərk etmişdi. Azərbaycanı tərk etməzdən əvvəl Bakı Dövlət Universitetinin professoru kimi dərslərini "Azərənəşr"ə təhvil vermişdi. "Azərənəşr" isə bu kitabı 1927-ci ilin planına daxil etmişdi. O zaman kitabın dərc edilməsi müəyyən müddətdən sonra başa gəlirdi. Kitab çap olunduğu zaman hələ burada İ.Hikmət haqqında yuxarı idarələrdə söhbətlər getmirdi. Sovetlərin Türkiyə ilə siyasi

soyuqluğuna daha çox 1928-ci ildən sonra start verilmişdir. Buna səbəb isə Azərbaycanın gedən siyasi mühacirlərin Türkiyədə məskunlaşması və mətbuatda sovetləri tənqid etməsi olmuşdu. Bütün bu amillər Türkiyədən gələn alim və müəllimlərin Azərbaycanı tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri çap olunduqdan sonra haqqında yazılan ilk resenziyalarda onun əhəmiyyəti vurğulandığı kimi, nöqsanları da qeyd olunurdu. H.Zeynallının "İsmayıl Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", Əmin Abidin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" məqalələrində əsərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı yeri və mövqeyi qiymətləndirilirdi. İ.Hikmətin əsərini böyük bir zəhmətin bəhrəsi olaraq dəyərləndirən H.Zeynallı 1925-26-cı illərdə çapdan çıxmış Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nı elmi bir tədqiqat əsəri hesab etmədiyindən İ.Hikmətin bu əsərini əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: *"İslamiyyətin zühurundan XVII əsrin sonuna qədər bir müddəti qavramış bir dövrün materiallarını toplamaq olduqca ağır bir zəhmətdir. Ona görə də İsmayıl Hikmətin bu əsəri böyük bir əmək əsəri olmaqla bərabər, meydana çox zorlu material qoymuş olduğunu təslim etməlidir"* [127, s.61]. Ə.Abid isə kitabın gərəkliliyini *"...gənc inqilabçı nəslin olduğu kimi, bütün Şura məktəbləri tələbəsinin də mürciət edəcəyi mənbələrdən olacağı üçün, buna necə bir görüşlə yanaşmaq lazım gəlirdi meydana qoyulmalıdır"* [1, s.45] fikri ilə çatdırırdı.

İ.Hikmət ilk ədəbiyyat tarixi olmasına rəğmən, ədəbiyyat tarixçiliyi örnəyini hələ Türkiyədə olarkən almışdı. Belə ki, ona qədər Türkiyə ədəbiyyat tarixçiliyində Avropa üsullu ədəbiyyat tarixinin işlənilməsi yönündə bəzi addımlar atılmışdı. Bu addımların ilk nümunəsi M.F.Köprülünün həm türk ədəbiyyatı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üzərinə apardığı araşdırmalarda mümkün olmuşdu. Bu cür ədəbiyyat tarixlərində sistemlilik, icmal təhlil, tarix və mədəniyyətlə birgə dəyərləndirməyə üstünlük verilirdi. İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixçiliyi görüşlərini araşdıran Funda Bulut bu fikirdədir ki, *ədəbiyyat tarixi ilə mədəniyyət arasında doğrudan bir bağ olduğu görüşünü qəbul edən İsmayıl Hikmət "bir xalqın mədəniyyəti, ictimai, iqtisadi, həyati qabiliyyəti haqqında doğru bir fikir almaq istənilsə, o xalqın ədəbiyyat tarixinin yaxından tədqiq edilməsi" gərəkdliyini ifadə edər və bu tədqiqin sonucunda xalqın "nə*

dərəcəyə qədər canlı bir xalq olduğunun, mədəniyyət aləmində tutduğu sıranın əhəmiyyətini ondan anlamının qəbul olacağıının" altından xətt çəkər [130, s. 258].

İ.Hikmət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə də məhz bu kontekstdən yanaşırdı. Əsərinin "Başlanğıc" hissəsində Azərbaycanın qədim varlığından, "aşqın" və "daşqın" insan sellərinin çarpışmasından, "türklərin Orxun, Türfan (kitabda Türxan göstərilmişdir – A.M.) Yenisey abidələrindəki ədəbi qiymətlərdən bəhs edilir. Müəllif aradakı bir neçə əsr keçərək Səlcuq imperatorluğundan (1037) bəhs edir. Burada kiçik tarixi bir icmal verilir, Səlcuq hökmdarları və onların bir-biri ilə olan müharibələri qısa şəkildə qeyd edir. İ.Hikmətin bu tarixi icmalı yazmaq zərurəti xalqın tarixi və ədəbi düşüncəsini vəhdətdə izləmək istəyindən irəli gəlmişdir. Türklərin islamiyyətdən daha əvvəl ictimai, iqtisadi və siyasi münasibətlərdə olduqları iranlıların adət, ədəb, ənənə və mədəniyyətləri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdiklərinə diqqət çəkirdi. Bu yanaşma əsərin strukturunda da özünü göstərir. Tədqiqatçı hər hansı bir dövrün icmal təhlilini verdikdən sonra həmin dövrə aid portret oçerkləri verir. Lakin bu oçerklərin özündə belə, ədəbiyyatın dövr və mərhələ xüsusiyyətlərinə nəzər salır. Əsərin birinci cildi üç hissəyə bölünür. Birinci cildin I hissəsi "İslamiyyətdən miladi on üçüncü əsrə qədər", "İslamiyyətin zühurundan əvvəl Azərbaycan" icmallarından sonra şifahi xalq ədəbiyyatına yer verilir.

İ.Hikmət Oğuz qəbilələrinin İran, Azərbaycan və Anadoluya yayılmaları və hökumət qurmalarının tarixi, ictimai, iqtisadi və mədəni vəziyyətini araşdıraraq Azərbaycanın çox qədim bir tarixə malik olduğunu göstərir. Türklərin Azərbaycanda yerləşmələrini əsrlərcə əvvəllərə aid edən tədqiqatçı onlarda dil, ədəbiyyat, sənət kimi ictimai müəssisələrinin çox qədim zamanlara dayandığını qeyd edir. Kiçik tarixi arayışda Səlcuqluların tarixi, ictimai durumunu təhlil edir: *"Səlcuqlular bir tərəfdən türklərin, bilxassə Oğuzların ənənələrinə, adət və törələrinə müvafiq olan bir çox nöqtələri tətbiqatdan geri durmadıqları və qövmi yerlərinə sadıq qaldıqları halda, digər tərəfdən də dinin təzyiqinə əsir olmuşdular. Deyilə bilir ki, idarəetmə dini bir idarə idi. Hakim olan qanunlar, bilxassə şeiri hükiümlərdə dini qanunlar idi"* [132, s. 75].

"İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixini əhəmiyyətli edən amillərdən biri də onun

araşdırma xarakterli olmasıdır. Yəni ədəbiyyat tarixində mümkün olduğu qədər təsvirçilikdən qaçınılmış, hər bir fikrin deyilməsində faktlara müraciət edilmişdir. Bu cəhətdən onun ədəbiyyat tarixi ona qədər yazılmış ədəbiyyat tarixlərindən xeyli dərəcədə fərqlənir” [137, s.135]. İslamiyyətin zühurundan əvvəl Azərbaycanın tarixi, iqtisadi, ictimai, mədəni, ədəbi sahələrini təkzibedilməz faktlarla müşayiət edir. Bəzən də bir fikrin əsaslandırılması üçün bir neçə mənbəyə müraciət edir. Bu cəhətdən İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixini təkcə ədəbiyyat tarixi nöqteyi-nəzərdən deyil, həm də bir monoqrafik araşdırma kimi dəyərləndirmək olar.

İ.Hikmət tarixi, ictimai, iqtisadi icmaldan sonra mədəni və ədəbi konteksti təhlil edir. Səlcuqların zamanındakı Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatından bəhs edərkən onları üç cərəyana ayırır: qövmi cərəyan, dini cərəyan və elmi cərəyan. Qövmi cərəyan hissəsi Avropa alimlərinin ictimai hadisələri nəzər etibarilə aldığı beş mühüm və ümumi hissəyə bölünür: 1. Şərqilər. 2. Hekayələr (nağıllar). 3. Oyunlar. 4. Rəqslər. 5. Şeytaniyyat.

İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixində şərqilərin özü də bir neçə yerə bölünür: doğum nəğmələri, uşaq ninniləri (laylalar), məhəbbət nəğmələri, şikəstələr, bayatılar, qoşmalar, ölüm nəğmələri, mövsüm nəğmələri, qəhrəmanlıq nəğmələri və s. Tədqiqatçı bu nəğmələri araşdırarkən Türkiyə türkləri və türkmənlərdəki variantlara da müraciət edərək bəzən müqayisəli şəkildə təqdim edir. Doğum nəğmələrini təhlil edən tədqiqatçı belə bir fikrə gəlir ki, *bunlar çox zaman mani (mahni) şəklində dörd misradan ibarət heca vəznisiylə yazılmış xaiq mənzumələridir ki, bir şəxsin, bir fərdin deyil, ümum kütlənin, bütün cəmiyyətin və xalqın ortağ tərcümanıdır* [132, s.85]. Bu cür nəğmələrin Azərbaycanda, türkmənlərdə, Anadolu türklərinin Sivas elində fərqli variantını göz önünə gətirən tədqiqatçı bu zaman belə bir nəticəyə gəlir: *"Bu adətin eyni Oğuz türklərindən olan Azərbaycan xalqları arasında olması çox təbiidir. Xalqiyyət şübhə yox ki, Anadoludan və Türkiyədən daha ziyadə Azəri sahəsində safiyətini, səmimiyyətini və əslini qoruyub saxlamışdır. Hətta oralarda bir çoxları ihmal dolayısıyla unudulub getdiyi halda Azərbaycanda yaşamış, genişləmiş və Orta asiya xalqları ilə təmasın davamı təsiriylə ölmək deyil, bəlkə inkişaf etmişdir. Hər halda Azərbaycan xalqları ədəbiyyatı, gərək növ, gərəksə adət etibariylə Anadolu*

xalqlarından çox zəngindir" [132, s. 86].

Qövmi cərəyan hissəsində bir çox materiallar təqdim edilir ki, burada tarixilik prinsipi gözlənilmir. Bunu tənqidçi Ə.Əbid də zamanında *"Səlcuqlar dövrünün qövmi cərəyanı üçün göstərilən bu materialların içində XVI və XIX əsrlərə aid olan misallar olduğu kimi, 1905-ci ildən sonra meydana çıxan şərqlər də daxildir" [1, s. 45], -* deyə qüsur kimi qeyd edirdi. Məhəbbət nəğmələri, şikəstələr, bayatılar bölümündə də nümunələrlə izah edir. Bu nəğmələri izah edərkən *"Bütün bu manilər, şikəstə və bayatılar yekdigərinin məqam və havalarıyla oxunmaqda və müxtəlif məcmuələrdə də bəzən mahnı, bəzən şikəstə, bəzən bayatı adıyla görülməkdədir. Bu da əsla aralarında heç bir fərq olmadığını göstərir" (Hikmət, 2013; 93), -* deyə qeyd edirdi. Qoşmalara gəldikdə isə onun əvvəlcə janr xüsusiyyətlərini təhlil edir, bu zaman Aşıq Qərib qoşmalarından bir nümunə gətirərək onların çox zaman xüsusi bir hava ilə oxunduğuna diqqət çəkdikdən sonra *"xəfif, zərif, incə hisslərə, seri və səyyal həyəcanlara çox əlverişli olduğu kimi Qərbin ən zərif mənzumələrinə də rəqabət edə biləcək bir qabiliyyətdədir" [132, s. 93], -* deyə janrın imkanlarının genişliyini Qərb poeziyası ilə müqayisə edir. İ.Hikmətin burada rus şərqsünası Radlova müraciət etməsi və onun əsərinə istinad etməsi maraqlıdır. Ümumiyyətlə, əsər boyu İ.Hikmət xarici mənbələrə tez-tez müraciət edir və fikrini qüvvətləndirməyi üstün tutur. Hətta tədqiqatçı Leninqrad kitabxanasında işlədiyini qeyd edir. Burada işləyərkən üç aşığın şeirlərini də aşkara çıxarmışdır. Mina, Bəyim, Qurban adlı adları unudulmuş bu aşıqların Azərbaycan üçün önəminin fərqundə olmalıdır ki, onların hər birindən bir qoşma nümunə verir və təmiz Azərbaycan ləhcəsi ilə yazılmış bu şeirlərin qiymətli bir sənəd olduğunu təsdiq edir. Lakin verilən nümunədən aydın olur ki, "Qurban" adı ilə verdiyi aşıq elə məşhur Qurbanidir. Digər iki aşıq Mina və Bəyimin qoşmaları bu gün də qiymətini qoruyub saxlayır. Həmin qoşmaların son bəndləri belədir:

*Mina der öz canımdan bizaram,
Davasız dərdlərə dərman yazaram
Ovçusuyam bir müddətdir gəzəyəm
Sala bilməm bu tərlanı tora mən.*

Yaxud:

*Bizə səg-rəqiblər deyillər asi
Movlaya bağladıq yaxın iħlası
Mən Bəyiməm İbrahimin təbası
Gizlin deyil var aşkara de gəlsin* [132, s. 97].

İ.Hikmət Leninqraddan əldə etdiyi bu qoşmaların mənbəyini də göstərir: Leninqrad, Asya muzesi, S. 273 numaralı yazma məcmuədən. Maraqlıdır ki, diqqət edildiyi zaman Bəyimin bu qoşmasında təkyə ədəbiyyatının və təsəvvüfün təsiri aydın hiss edilir. Ümumiyyətlə, bu qoşmalar dil, məzmun və ideya baxımından geniş təhlil olunmalı, müəllifi haqqında araşdırmalar aparılmalıdır.

İ.Hikmət mövsüm nəğmələri olan Novruz bayramı mərasimini də geniş təhlilə cəlb edir. Novruz adətlərinin bir qisminin atəşpərəstlik zamanından qaldığı, bir qisminin isə qədim yunanlardan qaldığını qeyd edərək belə bir nəticəyə gəlir: *"Bu gün hələ Avropada "Pasxa" zamanlarında yapılan və "maskarad" deyilən Pasxa əyləncələriylə bu maskalılarla gəziniş, kosaların bənzəyişi arasında əsli bir münasibət olduğu iddiası çox da ədd ediləməz. Əsasən qədim Yunandan çıxan bu mərasimin bu tərəflərdə izləri qalması çox təbiidir. Lakin islami bir mahiyyət alan qədim İran adətləri ilə bunların imtizacı bəzi başqalıqlar da gətirmiş ola bilir. Necə ki, bu Novruz bayramının təsidi Azərbaycanda da şüə məzhəbinə salik olanlar arasında tətbiq olunmaqdadır"* [132 s. 104].

Əsərin hekayələr (dastanlar) qismində janrın xüsusiyyətlərini qeyd edir və onları da müxtəlif yerlərə bölür. İ.Hikmətin hekayələr bölgüsü belədir: 1. Tarixi hekayələr. 2. Sevdə hekayələri. 3. Qəhrəmanlıq hekayələri. 4. Xaricdən gələn hekayələr. Bu nağılların çoxunun müxtəlif türk xalqları arasında ortağ olduğuna diqqət çəkən tədqiqatçı onların Azərbaycanda daha geniş yayıldığını bildirir. "Şah İsmayıl" dastanı ilə "Dədə Qorqud"dan bir boy verilir. Bu da o deməkdir ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabına "Dədə Qorqud" dastanı daxil edilir. Doğrudur, eyni zamanda Ə.Abid də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildinə bu dastanı daxil etmişdi, lakin onun əsəri dərc edilməmişdi. İ.Hikmət dastanı

Oğuzların ortaq bədii düşüncəsi hesab edirdi. Tədqiqatçı "Dirsə xan oğlu Bakaç (Buğac xan boyunu bəyan edər, Xanım hey" boyunu olduğu kimi kitaba daxil edir. Lakin bu heç də İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixini müntəxəbatlaşdırmır. Çünki yalnız "Dədə Qorqud"da bu vasitəyə əl atır. Çünki "Dədə Qorqud" hələ Azərbaycanda o qədər də tanınmırdı. Ona görə bir boyunu nümunə olaraq buraya daxil etmişdir. Ancaq tədqiqatçının bir çox təsbitləri yetində olduğu kimi sonrakı qorqudşünaslığa da müəyyən mənada kömək olmuşdur. Dastanın əhəmiyyətini qeyd edərkən onun yarandığı dövr və arealı zamanına görə doğru təyin etmişdir: "*Min ildən daha artıq bir zaman əvvəl Dədə Qorqud tərəfindən tərtib edilmiş olan bu dastan o zamanın Oğuz lisanında yazılmışdır. O zaman Oğuz dilində işlədilən bir çox kəlmələr bizim dilimizdə unudulmuş və tərk edilmiş və yaxud da imla və şəkli bizə gəlincəyə qədər əsaslı bir surətdə dəyişmiş olmaqla analaşılmaq bir hala gəlmişdir*" [132, s. 126].

"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin ikinci qismi moğol istilasını, Teymur istilasını və təsəvvüf kimi üç müxtəlif mövzunu əhatə edir. Tədqiqatçı M.F.Köprülüyə istinadən Teymurların müharibələri və təsəvvüf mahiyyəti, eləcə də hürufilik haqqında icmal vermişdir. Əsərin "Dini cərəyan. Təsəvvüf (misticizm)" adlanan bölümündə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarından başlayaraq Cağatay ədəbiyyatına, Səfəvilərin hakimiyyəti dövrünə qədər gəlir. Burada şiəlik və Azəri ədəbiyyatının ümumi səciyyəsi haqqında müxtəsər icmal verilir. Bundan sonra isə ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığı təqdim olunur ki, burada da Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin və Nəsimi yaradıcılığı ilə tanış oluruq. Əsərin bu qisminin əhəmiyyəti ona görə böyükdür ki, bu şəxsiyyətlər haqqında hələ Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində tam təsəvvür yox idi. Müəllifin bu tarixi, ictimai, ədəbi, mədəni icmalda bir çox xarici alimlərə isinad etməsi tədqiqatın əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Maraqlıdır ki, İ.Hikmət hər bir bölümün başlanğıcında həmin bölümə toxunacağı problemlərin icmalın əvvəlində xronikasını verir. Bu xronikadan icmalda hansı məsələlərə toxunacağı məlum olur. Xronikanın verilməsi müəllifin qarşıya qoyduğu problemlərin sistemliliyini təmin etmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, oxucunu da irəlində gedən problemlərdən xəbərdar etmiş olur. Tədqiqatçının "Dini cərəyan. Təsəvvüf (misticizm)" bölümünün icmalına nəzər

yetirmək kifayətdir. O qədər də kiçik olmayan bu icmalda tədqiqatçı "Təsəffüf nədir?" sualına cavab axtararaq onun müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tərifini verməyə çalışır, mahiyyətini açır. Təsəvvüfdə olan "zahirilər və batinilər" sualına da cavab verir. Təsəvvüfün fəlsəfi bir məslək olduğunu iddia edən tədqiqatçı onun islamlıqla əlaqəsini axtarır, həyati, ictimai və iqtisadi qiymətinin nədən ibarət olduğunu təhlil edir. Təsəvvüfün türklərin həyatına nə dərəcəyə qədər uyğunluğu, onun ədəbiyyata təsir imkanlarına nəzər salır, bu təsirin faydasının zərərliyi və faydalımı olmasına cavab axtarır. Oxucu icmalda təsəvvüfün Azərbaycan ədəbiyyatına necə təsir etməsinə dair məlumatlar alır. Tədqiqatçı həm də təsəvvüfə bir təbliğat vasitəsi kimi baxır və ədəbiyyata təsiri məsələlərinə toxunur. İlk dəfə olaraq ədəbiyyat tarixi kontekstində hürufiliyin təsəvvüflə münasibətlərinə də aydınlıq gətirilir. Fəzlullah Nəimi və Nəsiminin yaradıcılığı kontekstində hürufilik özünün təhlilini tapır. Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin və Nəsiminin bu bölümə hər üç ədəbi şəxsiyyəti bu cərəyana bağlamaq məqsədi daşıyır. Onun hürufiliklə bağlı bəzi fikirləri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir: *"Hürufilər bilxassə insani kamil, təvil, elmi-ledün və rumuzat məsələlərinə böyük qiymət və əhəmiyyət verməkdə və bu surətlə Zahirilərlə aralarında böyük ziddiyyət və ədavətlər çıxmaqdadır. Hürufilərəcə Mushaf (Quran) gözəl üzdür, o da Peyğəmbərin Miracda şah-əmrəd-gənc şəklində gördüyü Allahdır. Allah demək hürufiliyi icad etmiş olan Fəzlullah deməkdir. Bunun üçün də hürufilərdə gözlə ibadət etmək ən böyük ibadətdir"* [132, s. 177].

İ.Hikmətin bu bölümündə verdiyi oçerklərin elmi əhəmiyyəti böyükdür, ona görə ki, bu şəxsiyyətlər haqqında ilk dəfə müfəssəl məlumatlar məhz onun bu ədəbiyyat tarixində verilir. Məsələn, Həsənoğlu haqqında Azərbaycan ədəbi mühitində ən geniş məlumat bu əsərdə verilir. Yaxud Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edilməsi fikri də həm Ə.Abidə, həm də İ.Hikmətə məxsus olmuşdur. Nəsimiyə gəldikdə isə S.Mümtazdan sonra bu ədəbi şəxsiyyət haqqında ən mükəmməl tədqiqat İ.Hikmətindir.

İ.Hikmət Həsənoğlunu Oğuz türklərinə aid edərək haqqında geniş məlumatlar verir. Bu məlumatlara əsasən Həsənoğlunun Əsfərain türklərindən olduğu aydın olur. Dövlətşah Səmərqəndiyə istinad edərək Həsənoğlunun Əhməd Yəsəvinin təsiri

altında yetişdiyi və onun hikmətlərini oxuyaraq ilham aldığı görünür. Şairin əldə olan mövcud qəzəllərini təhlil edən ədəbiyyatşünas divanının olduğu və bunun zamanında görüldüyü fikrini söyləyərək yazır: "*Bilharə yenə kəndisi tərəfindən bulunan türkcə bir qəzəli Həsənoğlunun bütün Anadoluda məruf olduğunu ispata kifayət etməkdədir. Şairin bu gün ələ düşməyən divanının hər halda o zaman görülmüş, oxunmuş və tənzir (bir şeirə bənzədilərək başqa bir şeir yazmaq, bir şəxsin fəzilətinə və yaxşılığına dair yazılar-A.M.) edilmiş, hətta bir çox parçaları əzbərlənmiş olduğu mühəqqəqdir*" [132, s. 183]. İ.Hikmət yenə də Dövlətşah Səmərqəndiyə əsaslanaraq şairin farsca və türkcə iki divanının olduğu fikrini müdafiə edir. "Apardı (İ.Hikmətdə "ayırdı" getmişdir – A.M.) könlümü bir xoş qəmər yüz canfəza dilbər" sətri ilə başlayan məşhur qəzəlini bütöv şəkildə ədəbiyyat tarixində verən ədəbiyyatşünasın qəzəli "bir növ" farsca mənzumələrə nəzirə olduğunu da qeyd edir. Burada ədəbiyyatşünasın bu qənaəti Əhməd Daidən gətirilən bəzi fikirləri təsdiq etmiş olur. Ümumən götürdükdə, ədəbiyyatşünas İ.Hikmətin Həsənoğlu yaradıcılığını dəyərləndirməsində rəasional cəhətlər çoxdur: "*Hər halda Həsənoğlunun hicri 8-ci əsrdə yaşayan və əski sxolastik ədəbiyyatda şöhrət bulan şairlərdən biri olaraq tanıtmaqda haqlıyıq. Onun gərək dildə, gərəksə vəzn və nəzm texniklərində qüvvətli bir sənətkar olduğunu görüyoruz*" [132, s. 186].

İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixində Qazi Bürhanəddin haqqında da ayrıca oçerki verilmişdir. Bu ona görə əhəmiyyətli ki, ədəbiyyatşünasın şairi Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etməsinə baxmayaraq, uzun müddət milli ədəbiyyat tarixçiliyimiz onun yaradıcılığına biganə yanaşmışdır. İ.Hikmətin bu əsərini nəzərə almasaq, 80-ci illərə qədər dərc edilən ədəbiyyat tarixlərində Q.Bürhanəddin və onun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edilməmiş, milli ədəbiyyat faktı olaraq araşdırılmamışdır. Ədəbiyyatşünas burada ilk dəfə olaraq şairin həyatı haqqında geniş məlumat verir. Bu məlumatlarında mövcud təzkirələrə əsaslanırdı. Yaradıcılığını isə dil, poetik forma və sənət baxımından araşdırırdı. Şairin poetik dilini yüksək qiymətləndirən ədəbiyyat tarixçisi şairin poeziyasında ərəb və fars sözlərinin məhdudluğuna və türk sözlərinə önəm verməsinə diqqət çəkir. Şairin poeziyasının ikinci bir özəlliyi kimi saray ədəbiyyatından fərqli yöndə inkişafını yüksək

dəyərləndirirdi. Q.Bürhanəddinin *"Can canına muttasıdır ey nigar, Həm yenə mən hayilim səndən irah. Səndən irah, səndən irah yanaram, sanma ki mən qafilim səndən irah"*, - beytlərini nümunə gətirərək yazır: *"Bu qəzəllər belə bizim elmi cərəyan dediyimiz saray ədəbiyyatının çürüyüb pozulmuş gözəlliyindən, qoxumuş zərafətindən uzaqdır. Kadı Bürhanəddin yazılarında vəhşi bir gözəllik, təbii bir vəhşət göstərməyi allı pullu, oyalı boyalı saxta mədəniyyət riyakarlığından üstün tutur. Hər halda Kadı Bürhanəddinin yazıları əski Türk şeiri içində ən səmimi, ən həyati ən təbii olanlardır"* [132, s. 193]. Qazi Bürhanəddinin tüyuğları, yaradıcılığında təsəvvüf görüşlərinə yer verməsi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin orijinallığı kimi problemlər də ilk dəfə olaraq burada yer alır. Bununla belə, şairin yaradıcılığındakı qüsuru da göstərməkdən çəkinməmişdir. İ.Hikmətə görə, Qazi Bürhanəddinin tək suçu *"...əruza iltifat etmiş olması, hecayı öksüz buraxmasıdır deyə biliriz. Ümumiyyətlə, hecayı qullansa idi, bəlkə özündən sonra gələnlərə canlı bir nümunə olurdu"* [132, s. 199]. Buradan da görünür ki, İ.Hikmət bir ədəbiyyatşünas olaraq milli formalara üstünlük vermişdir.

İ.Hikmətin *"Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"* əsərində haqqında geniş araşdırma apardığı başqa bir görkəmli şairi İmadəddin Nəsimidir. Nəzərə alsaq ki, bu zamana qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəsimi və hürufizm haqqında geniş tədqiqatlar aparılmamışdı, o zaman İ.Hikmətin bu araşdırmasının əhəmiyyətini təsəvvür etmək mümkündür. Ədəbiyyatşünas Nəsimi ilə bağlı Lətifi, Faiq Rəşad bəy, Məhəmməd Xalid, Xınalızadə Həsən Çələbi və Bəyani təzkirələrinə baş vuraraq şairin həyatı haqqında dövrünə qədər məlum olmayan bəzi həyati faktları ortaya çıxarır. Məlumdur ki, Nəsiminin həyatı ilə bağlı ən önəmli məsələlərdən biri onun milli kimliyi, yaxud harada anadan olmasıdır. Ədəbiyyatşünas şair haqqında müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyi faktlara münasibət bildirərək belə bir doğru qənaətə gəlir: *"Bu müxtəlif rəvayətləri bir nöqtəyə toplayacaq, tarixi qiyməti etibariylə hamısına üstün gələcək qüvvətli bir vəsiqə əldə edilib də Nəsiminin haralı olduğu haqqında və Nəsiminin həyatı tamamilə aydın oluncaya qədər qəti və elmi hökm vermək mümkün deyildir. Özünün Qüreyşilik və Haşimilik iddiasında bulunması və bilxassə seyid olması, olduqca qüvvətli dəlillərdən sayılsa belə, Azərbaycan şivəsi ilə daha VIII əsrdə yazdığı o qüvvətli, o coşqun divanıyla bütün türk ədəbiyyatı üzərində ölməz bir*

iz buraxan Seyid Nəsimi Türkdür deməkdə tərəddüd etməyiz" [132, s. 201]. Nəsiminin şeirlərini Azəri ləhcəsi ilə yazması fikri də şairin milli kimliyini bir daha təsdiqləmiş olur.

Nəsiminin Nəimi ilə görüşü, hürufiliklə tanışlığı, aşiqanə şeirlər söyləyərək şəhər-şəhər dolaşması, rəsmi dindən uzaq təkkələrin, dərvişlərin, batinilərin sığındıqları Anadoluda sərbəstcə gəzib dolaşması və fikirlərini açıqdan-açığa anlatması, özünə geniş tərəfdar toplaması və s. məsələlər şair haqqında yazılan oçerkin əsasını təşkil edir. Nəsimi yaradıcılığını çox yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı *"Nə yazıq ki, bu qüvvətdə, bu səmimiyyətdə və bu hassasiyyətdə yazan və yazdıqlarına təlqini bir qüvvət verən Nəsimi mənasız bir yolun yolçusu olub qalmışdır"* [132, s. 208] fikri də onun poeziyasına yüksək qiymətdən irəli gəlmişdir. Baxmayaraq ki, ədəbiyyatşünas bu fikrində o qədər də haqlı görünmür. Çünki hürufizm Nəsimi yaradıcılığında yalnız bir təbliğat vasitəsi olmaqdan daha çox, bir fəlsəfi dünyagörüşün poetik əksidir. Bəlkə də, Nəsimi poeziyasının uzunömürlülüyünü təmin edən də onun poeziyasının fəlsəfi, əxlaqi, mənəvi ifadəsidir. Uzun müddət Nəsimi poeziyasının din əleyhinə yönəldiyi iddiası ilə aparılan təbliğat İ.Hikmətə də təsir göstərə bilərdi.

İ.Hikmət Nəsiminin dilini yaşadığı zamana nəzərən çox "canlı", "sadə" və "səmimi" hesab edir və onun ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışır. Onun fikrincə, Nəsiminin canlı bir dillə yazmış olması türk poeziyasına bir xidmətdir. Sadə xalq arasında gəzən, şeirlərini onların sadə düşüncələrinə uyğun olaraq yazan Nəsiminin sadə əruz və hətta heca vəznini ilə şeirlər yazmasını bu xidmətlərə aid edir. Nəsiminin Həsənoğludan təsirləndiyini göstərir və onun "Həsənoğlu mənzumələrini oxuduğu tamamilə aşikardır", - deməklə fikrini daha da qətiləşdirir. Eyni zamanda, Nəsiminin həm dil, həm sənət, həm də zehniyyət baxımından Füzuliyə təsiri olduğu qənaətinə də gəlir. Ədəbiyyatşünasın bu fikirləri sonrakı ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən təsdiq olunmuş, daha da inkişaf etdirilmişdir. Heca vəznində yazdığı şeirlərin dil sadəliyindən bəhs edən İ.Hikmət Nəsimidən aşağıdakı qitəni nümunə gətirərək yazır:

*Bax şu dilbərin oynuna
Günahın almış boynuna
Səhərdə aşiq qoynuna
Girən dilbərin quluyam...*

Təəssüflər olsun ki, bu tərzdə yazıları əlimizə keçməmişdir. *"Yunus Əmrə kimi, Nəsiminin də xalq vəznini və xalq dili üslubu ilə yazılmış ilahiləri, qoşmaları, bəlkə də, türküləri olduğu ehtimalı çox qüvvətlidir"* [132, s.220]. İ.Hikmətin Nəsimi haqqında belə bir fikri də maraq doğurur ki, əgər *"dil və ədəbiyyatı bir propaqanda vasitəsiylə bir təlqin və irşad yolu saymasa, həqiqi bir qaya, ciddi bir məfkurə ittihaz eyləsəydi"* şairin *"ədəbiyyat aləmindəki və dil tarixindəki qiyməti çox daha böyük ola bilirdi"*.

Ümumiyyətlə, İ.Hikmət özünün ədəbiyyat tarixində bir çox ədəbi şəxsiyyətlərin portretini vermişdir ki, onlardan bəziləri bu gün də ədəbiyyat tariximiz üçün önəmlidir. Bu şəxsiyyətlər içərisində Hamidi, Xəlili, Həbib, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Kişvəri, Xətai, Pirqulu bəy, Şəmsi, Süsəni bəy və onlarla ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığına yer verilir. Onun ədəbiyyat tarixi kitabında əllidən çox Azərbaycan şairi haqqında məlumat verilir. Bunlardan bir çoxu çağdaş ədəbiyyatşünaslığımız üçün hələ də lazımi qədər tədqiq edilməmişdir. Səfəvi dövrü ədəbiyyatını təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlir: *"Səfəvilərin ədəbiyyat səhnəsinə gətirdikləri bir böyük fayda o olmuşdur ki, dini və məzhəbi bir propaqanda yaratmaq və xalqı özlərinə tərəf çəkmək üçün türk dilində sadə bir ədəbiyyat, bir təriqət ədəbiyyatı, yəni dini cərəyanın xalq arasına soxulması deməkdir. Elmi cərəyanda olduğu kimi bunda da həyatı bir qabiliyyət görmək mümkün deyildir"* [132, s. 230].

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında hər biri haqqında oçerk verdiyi Həbib, Kişvəri, Xətai, Hamidi, Xəlili, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Yusif bəy, Pirqulu bəy, Şəmsi, Şahqulu bəy, Süsəni bəy, Saleh, Girani, Piri, Figari, Bidari, Sehabi, Penahi, Şahi, Hafiz, Niyazi və b. onlarla şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir. Onların həyatı haqqında kiçik bibliografik məlumat və yaradıcılıqlarının qiymətləndirilməsi ədəbiyyat tarixinin əhəmiyyətini bir qədər də artırır. Bunlardan Həbib, Kişvəri, Xətai haqqında sonrakı ədəbiyyatşünaslığımızda

geniş tədqiqatlar aparılrsa da, digər şairlərlə bağlı araşdırmalar aparılmamışdır. Bu şairlərin bir qisminin Azərbaycandan Osmanlıya mühacirət etmiş olduğunu nəzərə alsaq, ədəbiyyatşünasın ilk dəfə olaraq milli poetik mühacirət tarixini XVI əsrə apardığını görmüş olarıq. Bu isə tamamilə ədəbiyyat tarixinə yeni yanaşma kimi diqqəti cəlb edir. Çünki nəinki 20-ci illərdə, heç indinin özündə belə, mühacirət ədəbiyyatının tarixi və Azərbaycanın mühacir şairləri haqqında bu qədər detallı məlumatlar verilməmişdir. Sultan Mehmet Fateh zamanında İstanbula gedən Molla Hamidinin qəzəllərini məzmun, dil və bədii təsvir və ifadə vasitələri baxımından təhlil edən ədəbiyyatşünasın gəldiyi qənaətlər faktlara söykənir. Yaradıcılığında şikayətə də yer verən şairin bir çox qəzəllərini özünün ədəbiyyat tarixinə daxil edərək təhlil edir. Hamidinin:

Niçün ey meh cenneti kuyində bar olmaz bana

Niçün əvvəlki kibi itibar olmaz bana

Dərdi-hicrində bana yar olmadı səbrü qərar

Sən bana yar olmayınca kimsə yar olmaz bana

Bən qaçan görsəm səni kəndimi əsla bilməzəm

Baht yar olmadığıçün ihtiyar olmaz bana

...Hamidi gərçi qəbul olsa daanun vasfını

Bundan özgə bu cihanda hiç kar olmaz bana [132, s. 237].

Hamidinin bu qəzəlindən də göründüyü kimi, dil çox sadə və təbiidir. İ.Hikmətin araşdırmasından aydın olur ki, Hamidi çox istedadlı şair olmuş, saraya qədər gedib çıxmışdır. Lakin onun haqqında dedi-qodu onu saraydan uzaqlaşdırmış, bir qədər sonra yenidən sarayda olsa da, yenə də haqsızlığa uğramışdır. Şair ikinci dəfə saraya gəldiyinə peşman olmuş və saraydan uzaqlaşaraq dərvişliyə meyil etmişdir. Bu da onu göstərir ki, sarayda intriqalar ədəbiyyatın, bədii sözün inkişafına imkan verməmişdir. Hamidi sənətinə yüksək qiymət verən İ.Hikmət yazır: *"Hamidi hissiyyat və həyəcanda Füzuli dərəcəsinə, sənətdə və zövqdə Baki nisbətində bir şair olaraq göstərilməz. Lakin yaşadığı əsrdə sultanüşşüəralıqla yad olunan Əhməd*

Paşadan çox geri qalır şair deyildir...Onun bir saray şairi olması fəlakətinə sadəcə öz təbiəti, öz tərbiyə və səciyyəsi deyil, zamanının ictimai yapısı, iqtisadi vəziyyəti, harsi və mədəni tələqqisi də təsir etmişdir" [132, s. 242].

İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixində Pirqulu bəy, Şəmsi, Yusif bəy, Şahqulu bəy, Süsəni bəy, Girami, Piri, Figari, Bidari, Sehabi, Şahi, Pənahi, Niyazi, Sadiqi, Xəlifə, Hakim Bədri, Xəzani, Hasiri, Zamiri və bir çox onlarla şairin adı ilk dəfə olaraq çəkilir və haqqında biblioqrafik məlumatlar verilir, yaradıcılıqları təhlil edilir. Doğrudur, bu şairlərin hamısının yaradıcılığı digər mühacir şairlərin (Hamidi, Haşimi və s.) yaradıcılığı kimi önəmli yer tutmur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi ədəbiyyat tariximizin az tədqiq olunmuş səhifələrini doldurur. Ancaq bunlarla yanaşı, bu ədəbiyyat tarixində Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Nişat Şirvani, Məlik bəy Avçı, Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif kimi şairlərin yaradıcılığına yer verilməməsi faktını da görürük. Görünür, ya ədəbiyyatşünasın əlində belə bir material olmamış, ya da bu şairlərin yaradıcılığı haqqında yazdığı oçerklər əsərin üçüncü qismində yer tutmalıydı.

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının başqa bir məziyyəti ədəbiyyatşünasın zəngin mənbələrdən istifadə etməsidir. Müəllif əsərini yazarkən həm Şərq, həm də Rusiya mənbələrindən istifadə etmişdir. Xüsusilə İstanbul və Peterburq kitabxanalarında işləməsi əsərin qaynaqlarının zənginliyinə səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixini F.Köçərlininkindən fərqləndirən və ona üstün mövqe qazandıran faktorlardan biri məhz budur. Başqa bir faktor isə hər iki əsərdə yer alan şairlərin coğrafiyası ilə bağlıdır. Əgər F.Köçərlinin əsərində verdiyi şairlərin əksəriyyəti Azərbaycan coğrafiyasını əhatə edirdisə, İ.Hikmətin təqdim etdiyi şairlərin yaşadığı coğrafiya genişdir. Osmanlıda yaşayan Azərbaycan şairlərinin də burada yer alması əsərin müsbət cəhətlərindəndir. Lakin elə şairlər də var ki, İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixində yer almamışdır.

İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri özündən əvvəl yazılan F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" ikicildliyindən bir addım irəli getmişdir. Bu əsər bütünlüklə Avropa üsullu ədəbiyyat tarixləri parametrlərinə tam olmasa da, qismən cavab verirdi. Hər şeydən əvvəl, İ.Hikmətin əsərində

müəyyən bir sistem görünür. Hər dövrün icmalı verilir və bu icmaldan sonra ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığına nəzər salınır. Bu ədəbiyyat tarixinin 30-cu illərdə yazılan orta məktəb ədəbiyyat tarixlərinə təsiri də olmuşdur.

Bununla yanaşı, İ.Hikmətin əsərinin müəyyən məhdud cəhətləri də var idi ki, bu da haqqında yazılan resenziyalarda özünü göstərir. Lakin tədqiqatçı haqqında yazılan iradlara iki nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq lazım gəlir. Birincisi, obyektiv tənqid, ikincisi, ideoloji tənqid. Çünki bu zaman İ.Hikmət artıq Azərbaycanı siyasi səbəblərdən tərk etmişdi. Ona görə də onun haqqında yazılan yazılara ideologiyanın təsiri də var idi. Bəzən də dövrün metodoloji əyintiləri bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan vermirdi. Məsələn, Ə.Abid yazanda ki: *"Kitabda olan üç qismin sərlövhəsinə baxmaq onun tarixi marksizm metodolojisinə istinad etmədiyini anlamaq üçün kafidir"* [1, s. 46] qiymətində dövrün yalançı nəzəriyyəsi tətbiq edilir. Ə.Abid öz fikrini belə izah edirdi: *"Fəsillərin təqsimində əsas feodalların hakimiyyət tarixləridir. İslamiyyətdən moğol hakimiyyətinə qədər birinci qisim; moğol hakimiyyətindən Qaraqoyunlu hakimiyyətinə qədər ikinci qisim; Qaraqoyunlu hakimiyyətindən Qafqaz xanları hakimiyyətinə qədər üçüncü qisim olaraq alınmışdır. Halbuki dövlət quruluşu şəkil, müəyyən bir cəmiyyətin əsas quruluşu (bazası) üzərində meydana çıxan üstqurumlardan birisidir. Onun kimi ədəbiyyat da üsqurumdur"* [1, s. 46]. Ə.Abidin fikrincə, kitabda Qaraqoyunlu və s. feodalların bir-biri ilə müharibəsi haqqında verilən məlumat Qaraqoyunlu zamanındakı ədəbi yaradıcılığın iqtisadi və ictimai səbəblərini təyin edə bilməmişdir. Azərbaycanda türkcənin nə zamandan, hansı iqtisadi səbəblərdən meydana gəlməsi barədə təhlillərin olmaması və bəzi məsələlərə toxunmaması da Ə.Abidi razı salmır. Azərbaycan türkcəsinin hicri VII-VIII əsrlərdə meydana gəlməsi fikrini M.F.Köprülüyə aid edən Ə.Abid bəzi məsələlərdə onun fikrindən uzağa gedə bilmədiyini də qeyd edir. Ədəbiyyatşünas əsər haqqında yekun fikrini yenə də metodolojiyə söykənərək yazır: *"Yuxarıdan bəri əsərin əsas quruluşca marksizm metodundan qətiyyəən xəbərsiz olduğu təhlil etməklə, onun bu nöqteyi-nəzərdən gərək feodallara yaraşmasına və gərəksə ədəbi şəxsiyyətləri təhlil işində bir çox yanlışlıqların olması öz-özünə anlaşıldığından təsərrüfat cəhətlərini tədqiq etmələrini lüzumsuz saydıq"* [1, s. 47].

Ədəbiyyatşünas H.Zeynallı əsərin əhəmiyyətini qeyd etsə də, qüsurlarını da göstərmişdir. Tədqiqatçı bir qədər də dərinə gedərək bu ədəbiyyat tarixinin bugünkü ehtiyacı ödəyə bilmədiyini dilə gətirir. H.Zeynallını ədəbiyyat tarixinin planı qane etmir, birinci cild üç fəslə ayrıldığı halda, ikinci cildə bu cür bölgünün olmaması ona görə əsərin sistemində bir uyğunsuzluq yaradır. Başqa bir iradı isə tədqiqat metodologiyasına görə Avropa alimlərinin ardınca getməsi ilə bağlıdır: *"İsmayıl Hikmətin tədqiq metodologiyasına baxdıqda onun Ten və Emil Fagellərin ardınca gedərək "mədəni-tarixi metod" adını alan metodu təqib etdiyi görülür. Bunun nəticəsində İsmayıl Hikmətin görüşləri başdan-başa eklektikcəsinə bəzi iqtisadi və ictimai səbəblərə və bəzən də psixoloji inkişaf əsaslarına dayandığı meydana çıxır. Tenin " irq", " mühit" və " moment" prinsipləri Rza Nurun millətçi nəzəriyyəsi bu əsərdə birləşmişdir. Və İsmayıl Hikmət də ədəbi faktları izah etmək üçün uzun-uzadı tarixi məlumat verərkən materialın ağırlığı altında o qədər özünü itirir; monist bir nəzərlə yaxlaşmaq əvəzinə plüralist olub qalır"* [127, s. 61].

Tədqiqatçının xoşuna gəlməyən cəhətlərdən biri də ədəbiyyat tarixçisinin hadisələri Çingizlərin, Teymurların iradəsindən asılı kimi göstərməsidir. Eyni zamanda, türk millətçisi Rza Nura bəzi yerlərdə istinad etməsi olur. Ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığının eyni tədqiq metodologiyasına tabe tutulması da ədəbiyyatşünası qane etmir. Aydın görünür ki, H.Zeynallı İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixini siyasi səbəblə dəyərləndirməyə daha çox üstünlük vermişdir. Buna görə də onun İ.Hikmət haqqında resenziyasını belə ümumiləşdirmək olar:

-İ.Hikmətin planı zəifdir, ayırdığı cərəyanlar (xüsusilə qövmi və dini) arasında heç bir rabitə yoxdur;

-Tədqiq metodologiyası baxımından geridə qalmış "mədəni-tarixi" məktəbə əsaslandığı üçün ədəbiyyatşünaslığa yeni bir şey verə bilmir;

-Türk tarixindən uzun-uzadı bəhs edərkən millətçiliyə qapılır, tarixi hadisələri şəxsiyyətlərin iradəsinə bağlayır;

-Təhlil etdikləri şairlərin sinfi vəziyyətindən, cəmiyyətlə nə kimi rabitədə olduğundan yazmır və ideologiya tamamilə unudulur.

Əlbəttə, H.Zeynallının iradlarında haqlı cəhətlər olmaqla yanaşı, dövrün ideoloji

baryerlərindən irəli gələn məsələlər də yer alırdı. Lakin bu da aydın məsələdir ki, yazılan hər bir əsərin özünəməxsus müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Bu mənada İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri çox qısa bir müddətdə olsa da, ədəbiyyat tariximiz üçün ən yaxşı mənbələrdən biri olmuşdur. Ona görə qısa bir müddət deyirik ki, Bakıdan getdikdən cəmi bir neçə il sonra onun adı ancaq tənqidi planda çəkilməyə başlamışdır. Haqqında yazılan məqalələrdə onun əsərlərindən daha çox pantürkizm, kamalizm tərəfdarı olması qabardılır, zərərli dünyagörüş kimi tənqid olunurdu. Belə bir zamanda onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərinin ali məktəblərdə oxunmasının tövsiyə edilməsi belə, qorxulu idi.

2.2. Ə.Abid və onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi problemləri artıq yeni mərhələyə daxil olmuşdu. XIX əsrin sonlarından başlayaraq böyük maarifçi, ziyalı F.Köçərlinin bu istiqamətdə gördüyü işlər öz bəhrəsini verməkdə idi. F.Köçərli həm Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin özü haqqında material toplayır, həm də onların əsərlərini əldə edərək yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında müəyyən addımlar atırdı. O, topladığı ilk materiallar əsasında 1895-ci ildə "Tatarskiye komedii" kitabını, bir qədər sonra isə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" (1903) kitablarını dərc edir. Hər iki əsərin rus dilində yazılması müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatını yeni bir arenaya çıxarmaq istəyindən irəli gəlirdi. Anadilli mətbuatın olmaması da məqalələrin rus dilində işıq üzü görməsini şərtləndirirdi. Onun topladığı materiallar isə ölümündən sonra "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adı altında iki cildə nəşr edildi. Bütün bunlar F.Köçərlinin minillik ədəbiyyatımızın tarixini, keçdiyi inkişaf yolunu öyrənmək və gələcək nəslə çatdırmaq zərurətini doğururdu. Əgər ədəbiyyat tarixçiliyinin öyrənilməsinin ilk mərhələsində F.Köçərli tək görünürdüsə, sonralar Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi bir hərəkət xarakteri almağa başladı. Bu cəhətdən ötən əsrin 20-ci illəri ədəbiyyat tarixçiliyinin ən zəngin dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə yazıb-yaradan ədəbiyyatşünas və tənqidçilərdən

S.Hüseyn, A.Şaiq, H.Cavid, C.Əfəndizadə, A.Musaxanlı, M.F.Köprülüzadə, İ.Hikmət, Ə.Nazim, H.Zeynallı, B.Çobanzadə, M.K.Ələkbərli və b. onlarla ədəbiyyatşünaslar da bu mövzuda araşdırmalar aparmışdır. Bu dövrdə ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərini araşdıran prof. B.Əhmədov yazır: *"İyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkül dövrü də adlandırmaq olar. Ədəbiyyat tarixçiliyinin fundamental şəkildə araşdırılması, ədəbi-elmi fikrimizin Avropa üsulu ilə yeni nəzəriyyə və konsepsiya ilə işlənməsi, tədqiqatların sistemli və davamlı aparılması məhz bu dövrün payına düşür"* [36, s. 118]. F.Köçərlidən sonra ədəbiyyat tarixi sahəsində fundamental tədqiqatlar aparanlardan biri də Əmin Abid (1898-1938) olmuşdur. Belə demək mümkünsə, F.Köçərlinin başlatdığı son dərəcə bu vacib milli işi yeni mərhələdə Ə.Abid sistemli şəkildə davam etdirmişdir. Cümhuriyyət dönəmində (1919) Türkiyəyə təhsil dalınca gedən Ə.Abid pedaqoji məktəbi bitirib geri dönmüşdür. O, geri döndüyündə artıq Azərbaycan işğal olunmuşdu. Çox az müddətdə Bakı Dövlət Universitetində çalışdıqdan sonra yenidən İstanbul Universitetinə təhsil almağa getmişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" çoxcildlik kitabını yazmaq missiyasını məhz bu zaman öz üzərinə götürmüşdür. Bu əsərdən qalan əlyazmasının yazılış tarixi "1922-1926-cı illər" göstərilmişdir. Bu isə o deməkdir ki, Ə.Abid yalnız təhsil dalınca getməmiş, həm də yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması məqsədilə Türkiyəyə getmişdir. Hətta sovet hökuməti bu dəfə Ə.Abidə stipendiya da vermişdir. Bunu onun istintaq materiallarından da bilmək olur:

"Sual: Türkiyədə hansı hesabla oxuyurdun?"

Cavab: 1918-ci ildən 21-ci ilə qədər öz hesabıma oxumuşam, bundan sonra mənə stipendiya təyin olunmuş, Azərbaycan hökuməti tərəfindən ayda 35 dollar almışam" (arx, iş 32796). Sənədlərdən belə görünür ki, Ə.Abid həm təhsil almalı, həm də ədəbiyyat tarixini yazmalı idi və geri qayıtdıqda əsəri Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təhvil verilməli idi.

Aydınır ki, Ə.Abid çoxcildlik "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabını yazıb tamamlayaraq Bakıya dönmüş və yazdığı ədəbiyyat tarixini Xalq Maarif Komissarlığına vermişdir. Doğrudur, həmin kitabın cildləri indi əlimizdə yoxdur, lakin ədəbiyyat tarixi haqqında yazdığı müxtəlif məqalələri və cildlərdən

müəyyən fraqmentlər onu bir ədəbiyyat tarixçisi kimi qiymətləndirməyə tamamilə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, Ə.Abid Türkiyəyə oxumağa gedəndə əldə yeni tipli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı hələ yox idi. F.Köçərlinin 1903-cü ildə rus dilində dərc edilən "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" kitabı da mövcud ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Buna görə Ə.Abid var gücü ilə özünü yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasına həsr etdi. Bu dövrdə mətbuatda "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabının yazılması və Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təhvil verilməsi barədə informasiyalar da verilmişdir. O zaman Əli Şahbazov "Yeni fikir" qəzetində yazırdı: *"İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsində oxumaq üçün burada olan tələbələrdən Əmin Abid yoldaşın məzuniyyət tezi (dissertasiyası – A.M.) olaraq vücuda gətirdiyi "Azəri türklərinin ədəbiyyat tarixi" adlı əsəri Darülfünun imtahan heyəti tərəfindən qəbul edildi. Elmi üsullara istinadən yazılan tətəbbönamə məclis müdarrisin (professorlar məclisi – A.M.) tərəfindən təqdir edilərək təb olunmasına (çapına – A.M.) qərar verilmişdir"* [110]. Daha sonra müəllif Ə.Abidin müdafiə etdiyi əsərin ümumən altı cildəndən ibarət olduğu və burada müdafiə edilən cildin son əsrə aid sonuncu cildi olduğu deyilir. Onu da qeyd etməyi unutmur ki, Azəri ləhcəsinin zühurundan bu günə qədər ədəbi hərəkət son sosioloji metodlar nəzərə alınaraq müqayisəli tərtib və təhlil üsulları ilə yazıldığı bildirilir. Deməli ki, Ə.Abid ədəbiyyat tarixini yeni metodologiya və ədəbiyyat tarixçiliyi prinsipləri ilə yazmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Ə.Şahbazov da Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin son elmi metodlarla yazdığına diqqət çəkir. Doğurdan da, ədəbiyyat tarixinin əldə olan nüsxələri əsərin ədəbiyyat tarixçiliyinin müasir prinsipləri ilə yazıldığını göstərir. Təəssüf ki, Ə.Şahbazovun 6 cild olaraq göstərdiyi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərindən yalnız İstanbulda müdafiə edilən cildi və bir də 1-ci cildəndən bəzi fraqmentlər əlimizə gəlib çatmışdır. Bu yarımçıq cild isə S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılır (Ə.Abid.Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi Fond). Ə.Şahbazovun məqaləsindən belə məlum olur ki, Ə.Abid Bakıya gələrkən əsərini Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına təqdim etməli və bunun əvəzində ona "təqdir medalyası" verilməli idi. Lakin göründüyü kimi, əsər Xalq Maarif Komissarlığına verilsə də, ona nəinki "təqdir medalyası" verilmiş, hətta

əsərin özünü it-bata salmışlar. 1926-cı ildən Ə.Abidin repressiya olunmasına qədər əsərin dərc edilməməsi, olsun ki, müəllifə münasibətdən irəli gəlmişdir. Çünki Türkiyədən Azərbaycana türk qızı Nafisə xanımla evlənib gələn Ə.Abid sonrakı dövrdə Bakıda da özünə iş tapa bilməmiş, ya işsiz qalmış, ya da müxtəlif rayonlarda işləmişdir. Burada başqa bir səbəb isə Ə.Abidin Türkiyədəki fəaliyyəti ola bilərdi. Belə ki, Ə.Abid İstanbulda Azərbaycan mühacirəti ilə yaxın olmuş, hətta mühacirlərin "Yeni Kafkasiya" jurnalında "Gültəkin" imzalı kəskin siyasi məzmunlu şeirləri ilə müntəzəm çıxış etmişdir. Başqa bir səbəb isə Türkiyə ilə münasibətlərin soyuq olduğu bir zamanda İstanbulda təhsil almış birisinin ədəbiyyat tarixini çap etmənin məsuliyyəti ola bilərdi. Hər halda Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin cildləri nəinki çap olunmamış və itmişdir. Güman edirdik ki, Ə.Abidin bu əsəri çap üçün respublikada yeganə nəşriyyat olan "Azərnəşr"ə verilə bilərdi. Lakin araşdırmalarımız sayəsində məlum oldu ki, Ə.Abidin bu əsəri "Azərnəşr" in 1927-ci il və sonrakı illərin nəşriyyat planına daxil edilməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, bu əsər hansısa kabinetlərin birindən keçməmiş və nəşriyyata gedib çıxmamışdır. Ə.Abid repressiya olunduğundan sonrakı illərdə də nə əsərləri çap olunmuş, nə də əlyazmaları arasında saxlanılmışdır. Əsərin 1-ci cildi yalnız bu günlərdə işıq üzünə çıxmışdır. Kitabı nəşrə Ə.Abid tədqiqatçılarından Əli Şamil və Bədirxan Əhmədov hazırlamışlar. Əlbəttə, Ə.Abidin arxivdə saxlanılan bu əsərini şərti olaraq 1-ci cild hesab etmək olar, çünki həm həcminə, həm də yarımçıqlığına görə ona cild adı vermək də doğru olmazdı. Digər cildlər əlimizdə olmadığından elə də geniş fikir söyləmək olmur. Sonuncu cild isə İstanbul Universitetinin arxivində olduğundan artıq bu ədəbiyyat tarixi haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Başqa bir cildi isə tədqiqatçı Əli Şamil ehtimal edir. O, Ə.Abidin "Oktyabr inqilabının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri" məqaləsinin əmək yazısındakı bir qeydə əsasən (qeyddə XIX əsrdən danışılır və mənbə kimi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 3-cü cildi göstərilir – A.M.) üçüncü cildə XIX əsr ədəbiyyatından bəhs edildiyi qənaətinə gəlir: *"Bu da onu göstərirdi ki, Ə.Abidin yazmış olduğu "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin üçüncü cildində M.F.Axundzadə və çağdaşlarının yaradıcılığı da geniş tədqiqata cəlb edilmişdir"* [2,

s.92]. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Abidin 1-ci cildi qədim Azərbaycan, 3-cü cildi XIX əsr, sonuncu – altıncı cild XX əsrin əvvəlləri (o zaman müasir ədəbiyyat) Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmuşsa, bəs geridə qalan cildlərdə hansı dövr ədəbiyyatımız öz əksini tapmışdır. Görünür ki, ikinci cilddə qədim dövr öz əksini tapmışdır. Elə isə IV və V cildlərdə hansı dövrün ədəbiyyatı təhlilə cəlb edilmişdir? Ə.Abidin müxtəlif dövrlərdə nəşr etdirdiyi "Füzulinin tədqiq olunmamış bir əsəri", "Heca vəzninin tarixi", "Şair Bürhanəddinin "tuyuğ"ları", "Həbib", "Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov" və s. məqalələrinin ədəbiyyat tarixinin oçerkləri kimi yazıldığını düşünmək mümkündür.

Bütün bunlara baxmayaraq, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin əlimizdə olan nüsxələri tam olmasa da, müəyyən fikir yürütməyə əsas verir. Ona görə ki, bu əsərdə həm də Ə.Abidin ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı düşüncələri yer almışdır. Əsərin bu cür adlanması tədqiqatçının tamamilə yeni baxış bucağından baxdığını göstərir. Ona görə ki, indiyədək yazılan əsərlər "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" olaraq adlanmamışdı. F.Köçərlinin "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" (F.Köçərli) və ölümündən sonra çap olunan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (F.Köçərli), Y.V.Çəmənşəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (Y.Çəmənşəminli) adlanmışdı. Görünür, hələ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin adı ilə bağlı vahid bir fikir formalaşmamışdı. Ə.Abid isə öz əsərini "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmaqla yeni mövqe ortaya qoymuşdur. Yəni Azərbaycanda yaşayan türklərin ədəbiyyatı. Görünür, bununla tədqiqatçı ədəbiyyatın hər hansı bir coğrafiyaya deyil, xalqa mənsubluğunu göstərmək istəmişdir. Əgər Azərbaycan ədəbiyyatı adlandırmış olsaydı, belə çıxırdı ki, bu coğrafiyada yaranmış digər xalqların ədəbiyyatını da burada əks etdirməli idi. Ə.Abid isə bu yolla getmir. Doğrudur, Ə.Abiddən sonra yazılan bir neçə ədəbiyyat tarixi gah "Azəri ədəbiyyatı", gah da "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlanmış və sonuncu üzərində qərarlaşmışdır. Ə.Abid isə bu əsərinin əhatə etdiyi coğrafiyanı da göstərmişdir: *"Bu gün Azəri türkcəsi dediyimiz ləhcə ilə danışan Qafqaz, İran, Xorasan və İraq türklərinin ədəbi və fikri həyatları haqqında təhlillər"* [2, s. 22].

Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin 1-ci cildini heç də

tam hesab etmək olmaz. Ona görə ki, həm həcmi azdır, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini təsdiq edən bəzi fikirlərini istisna etməklə cild, demək olar, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanına həsr edilmişdir. Onun İstanbul Universitetinin arxivində saxlanan sonuncu cildi XX əsrin ilk iki onilini – cəmi iyirmi illik ədəbiyyatı əhatə edirdi. Bu cildin üç yüz səhifədən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş cildin daha da qalın olması ehtimalı çoxalır. Elə tədqiqatçının qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında məqalələri də bunu deməyə əsas verir.

Ə.Abidin bu əsərinin strukturu belədir: 1. Fehrist (Birinci söz, 2.Başlanğıc: Azərbaycan-azəri-oğuz təbirləri haqqında ümumi bir tədqiq. 3.Rusiya, Avropa, Türkiyə və Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyatımıza aid yapılan tədqiqatlar haqqında təhlili bibliografiya). 2. Mədxəl (1. Azərbaycan və Qafqaz türklərinin mənşələrinə qısa bir baxış: a) Əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər, b) iqtisadi həyat, c) Totemçilik, d) Hakim olan dinlər), 2. Əski oğuzlarda ədəbi həyat, e) Ağız ədəbiyyatı, ə) Yazılı ədəbiyyat, f) Vəznli nəsr və heca vəznı, g) İlk heca vəznləri, ğ) Xalq şairləri və s. Əsərin sonrakı hissələrinin böyük bir qismi "Oğuznamə"lərə, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının təhlilinə və bəzi boylarının yeni əlifba ilə uyğunlaşdırılmasına həsr edilmişdir. Bu cildə "Nəticə" və "Əlavə mətnlər" də yer almışdır.

Məlumdur ki, "Kitabi Dədə Qorqud" F.Dits tərəfindən aşkarlandıqdan sonra dərhal Azərbaycan ədəbi, elmi mühitinə daxil olmamışdır. Bu tapıntıdan sonra dastan haqqında müxtəlif ölkələrdə müəyyən araşdırmalar aparıldığı halda, Azərbaycanda uzun müddət onun varlığından xəbər tutulmamışdır. Hətta XX əsr Azərbaycan maarifçiləri belə, əsərin varlığından ya xəbərsiz olmuş, ya da haqqında yazmamışlar. Rus alimi V.V.Bartoldun Rusiyada apardığı araşdırmalar belə, Azərbaycan maarifçilərinin və görkəmli fikir adamlarının diqqətini cəlb etməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, "Kitabi Dədə Qorqud" Azərbaycan elmi mühitinə yalnız 1920-ci illərdə daxil olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, "Kitabi Dədə Qorqud" Azərbaycana Avropa, yaxud Rusiya ilə deyil, Türkiyə vasitəsilə gətirilmişdir. Belə ki, 1915-ci ildə (F.Ditsin məlum tapıntısından yüz il sonra!) Kilisli müəllim Rifətin dastanı Türkiyədə çap etməsi ilə Azərbaycan arealı elmi dövriyyəsinə girmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud"un

ilk tədqiqatçılarından biri kimi Ə.Abidin həm dastanın Azərbaycana gətirilməsində, həm də onun araşdırılmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Bu barədə tədqiqatçılardan Nizaməddin Şəmsizadə (Şəmsizadə. 1997), Bədirxan Əhmədov (Əhmədov. 2003), Əli Şamil (Şamil, 1986) müxtəlif tədqiqatlarda yazmış və onun haqqını özünə qaytarmaq istəmişlər.

Beləliklə, 1815-ci ildə elm aləminə məlum olan dastan Azərbaycana – mənsub olduğu xalqa yalnız XX əsrin 20-ci illərində gəlib çıxmışdır. Ə.Abidin 1924-26-cı illərdə yazdığı "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildinin əsasını "Kitabi Dədə Qorqud"un təhlili təşkil edir. İlk dəfə olaraq tədqiqatçı dastanın mövzu və problematikası, "Oğuznamə", "Qorqudun şəxsiyyəti", dastanın yarandığı yer və s. problemlər barədə fundamental tədqiqatlar aparır. Belə görünür ki, Ə.Abid Türkiyədə olarkən Kilisli Müəllim Rifətin 1915-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi kitabla yaxından tanış olmuş və onun haqqında araşdırmalar aparmağa başlamışdır. Tədqiqatçının "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində kitab haqqında Türkiyədə tək-tük tədqiqatlar yapıldığı halda, Qafqazda araşdırma aparılmamasına diqqət çəkməsindən də belə məlum olur ki, ilk dəfə dastanı onun özü araşdırmışdır. Onu da demək lazımdır ki, dastanla bağlı 20-ci illərdə Ə.Abidlə yanaşı, türkiyəli alim İsmayıl Hikmətin də araşdırmaları paralel olaraq işıq üzü görür. O, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (1928) kitabında "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının adını çəkir və "Dirşə Xan oğlu Buğac boyu"nu kitaba daxil edir. Dastanla bağlı çox kiçik təhlilində bu zəngin abidəni belə dəyərləndirir: *"Mövzu çox canlı və həyatidir. Oğuzların bütün ictimai həyat və təşkilatlarını anlatdığı kimi, adət və ənənətini, qənaət və səciyyələrini də aydın surətdə göstərməkdədir. Bu itibar ilə də həm tarixi, həm ictimai və qövmi bir abidə, bir tipdir"* [132, s. 136].

Ə.Abidin "Ədəbiyyat tarixi" İ.Hikmətdən əvvəl yazılsa da, İ.Hikmətin "Ədəbiyyat tarixi" ondan tez çap olunmuşdur. Ancaq nəzərə alsaq ki, İ.Hikmət əsərdən yalnızca bir boyu dərc etmiş və onun təhlilinə cəmi bir neçə cümlə ayırmışdır, o zaman bu qədim abidənin fundamental araşdırmasının Ə.Abidin üzərinə düşməsinə söyləmək olar. Ə.Abid dastanla bağlı yalnız özünün "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində yazmamış, həm də Bakıya gəldikdən sonra

müxtəlif yerlərdə məruzələr etmiş, məqalələr dərc etdirmişdir. Özü də bu araşdırma sistemli şəkildə getmişdir. Ə.Əbid ilk araşdırma kimi Kilisli Müəllim Rifətin nəşrinə istinad edir. Müəllif kitabın dilinin Şərqi Oğuz ləhcəsi olduğunu bildirir və buna görə də Türkiyə nəşrində Rifətin bir çox sözləri düzgün oxumadığına diqqət çəkir. Tədqiqatçının üstünlüyü orasındadır ki, Türkiyə nəşri ilə V.V.Bartold nəşrini müqayisə etmək imkanına malik olur. Müəllifə görə, V.V.Bartold Drezden nəşrini öz gözləri ilə gördüyündən və onu tədqiq etmiş olduğundan onun nəşrindəki "Kitabi-Dədəm Qorqud əla-lisan taifeyi oğuzan" adı daha məqbul hesab olunmalıdır. Kilisli Rifət isə "Dədəm" sözündəki "m" zəmir ədatını atmış, "taifə" kəlməsini isə Osmanlı ağzına görə "taefe" kimi vermişdir.

Ə.Əbid Drezden kitabxanasındakı mətnin yazıldığı tarixi müəyyənləşdirərkən faktlara əsaslanır və müəyyən doğru nəticələrə gəlir. Tədqiqatda Qorqud şəxsiyyəti və obrazı, eləcə də əfsanələrdə dolaşan Qorqud barədə də ilk dəfə elmi mühitdə fikirlər söylənilir. Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudun nüfuzu, Dərbənddəki qəbri, Burla Xatunun Urmiyədəki qəbri, buradakı yer adlarının Azərbaycanla bağlı olması, onun bir hökmdara ithaf edilməsi, bədii dəyəri, qeyri-islami ünsürləri və s. haqqında son dərəcə elmi qənaətlərə gəlinir. Ə.Əbid bu əsərində kitabdakı boyların hər birinin qısa məzmununu da vermişdir. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyunu bəyan edər, Xanım hey" boyunu da bütünlüklə kitaba daxil etmişdir. Ə.Əbidin üç cildlik kitabı bu gün ortada olmasa da, onun birinci cildi hesab edilən və əsasən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının təhlilindən ibarət olan əlyazması onun şəxsi fondunda saxlanılır (ab. fond). Ə.Əbidin tədqiqatçıları öz araşdırmalarında daim bu mənbəyə müraciət etmişlər. Yalnız bu yaxınlarda B.Əhmədov və Ə.Şamilin ön sözü ilə kitab nəşr edilmişdir [41]. B.Əhmədov Ə.Əbidin "Seçilmiş əsərləri"ni nəşrə hazırlayarkən tədqiqatçının dastan və "Oğuznamə" haqqında məqalələrini də buraya daxil etmişdir [8].

Ə.Əbid kitabını nəşr etdirə bilməsə də, dastanla bağlı tədqiqatlarını davam etdirir; "Kitabi Dədə Qorqud" və "Oğuznamə" haqqında məqalələr yazır. Professor A.Samoyloviçə həsr ediyi "Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış-"Oğuznamə", "Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr" və s. məqalələrində bu böyük

abidənin müxtəlif problemlərini araşdırmağa nail olur. Tədqiqatçı bu tədqiqatlarında həm Misir, həm türk, həm də rus mənbələrinə müraciət edirdi. Tədqiqatçının bu əsəri ayrıca götürülmüş bir əsər kimi deyil, "Oğuznamə"nin bir parçası olaraq tədqiq etməsi dastana yeni yanaşmanı əks etdirirdi. Dastan haqqındakı kitablara aid bibliografiyaya müraciət etməsi onu göstərir ki, tədqiqatçı problemi dərinlən öyrənmişdir. Lakin uzun müddət (repressiya olunduqdan 80-ci illərə qədər!) Ə.Abidin "Dədə Qorqud"la bağlı çalışmaları elmi dövriyyədən kənar qalmışdır. B.Əhmədov və Ə.Şamil yazır: *"Azərbaycan Qorqudşünasları Əmin Abidin ən çox "Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr" (Əmin Abid, 1930: 36, sayı 4-5) məqaləsindən istifadə ediblər. Lakin dövrün təzyiqlərindən ehtiyatlanan ədəbiyyatşünaslar yararlandıqları mənbəni göstərməkdən ehtiyatlanıblar"* [41, s. 18].

Ə.Abid bu cildə ədəbiyyatşünaslığımızı məşğul edən və hələ indiyədək öz həllini tapmayan bəzi məsələlərə münasibətini bildirmiş və doğru yanaşmışdır. Tədqiqatçının yazılı ədəbiyyat adına Orxon-Yenisey abidələri və Mahmud Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" əsərindəki ədəbi mətnlərdən söhbət açması ədəbiyyat tariximizə yeni yanaşmasını ortaya çıxarır. Bu zaman hələ ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı vahid fikirlər formalaşmadığından bəzi müəliflər Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinin haradan başlanması haqqında aydın bir təsəvvürə malik olmamışdı. "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında isə Azərbaycan elmi fikrində elə bir tədqiqat aparılmamışdı. Ə.Abidin "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin yazılış tarixini 1922-ci il hesab etsək, deyə bilərik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu dastan haqqında ilk məlumat verən və onu təhlil edən də Ə.Abid olmuşdur. Onun Dədə Qorqudla bağlı burada yer alan fikirləri Azərbaycan qorqudşünaslığının əsasını qoymuşdur. Bunu nəzərdə tutan B.Əhmədov və Ə.Şamil yazır: *"O (Əmin Abid-A.M.) "Kitabi Dədə Qorqud"un dəyərini bildiyinə görə onunla bağlı araşdırmalar aparmaq, məqalələr yazmaqla kifayətlənməmiş, elmi ictimaiyyətin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün 1927-ci ildən başlayaraq Bakı Darülfünunda, Bakı Pedaqoji texnikumunda, Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat dərnişində məruzələr etmiş, əsərini nəşr edilməsi, universitetlərdə tədris olunması üçün Ruhulla Axundova vermişdir"* [41, s.14].

Ə.Əbidin Dədə Qorqudla bağlı araşdırmaları Azərbaycan arealında ilk tədqiqatlar olmasına baxmayaraq, bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir:

-Müəllif əbidəni Şərqlə və Qərblə elmi kontekstində araşdırmışdır;

-F.Ditsin əşkara çıxardığı əlyazmanın faksimilesinin İstanbulla gətirilməsindən istifadə edən tədqiqatçı dastan mətnini şəxsən özü görmüşdür;

-Dastanla bağlı Qərbdə və Türkiyədə aparılan tədqiqatlardan məlumatlı olmuşdur;

-Türkiyə tədqiqatçılarından fərqli olaraq Rusiyada dastan haqqında yazılan araşdırmaları da tədqiqata cəlb etmişdir.

Bütün bunlar Ə.Əbidin "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında araşdırmalarını daha sanballı etmiş, elmi qiymətini artırmışdır. Tədqiqatçı dastanla bağlı dünyada aparılan araşdırmaların hamısının adını çəksə də, Azərbaycanda aparılan tədqiqatları qeyd etmir. Bu da onu göstərir ki, Ə.Əbidə qədər dastan haqqında Azərbaycanda tədqiqatlar yox dərəcəsində idi. Bunu Ə.Əbidin öz etirazından da bilmək mümkündür. Ə.Əbid H.Zeynallı, A.Şaiq, A.Musaxanlının tərtib etdiyi "Ədəbiyyatdan iş kitabı"nda dastanla bağlı verdikləri məlumatdan narazı qaldığını yazırdı: "Son günlər çapdan çıxan "Ədəbiyyatdan iş kitabı" adlı dərs kitabında mənim ilk dəfə olaraq irəli sürdüyüm bu fikri eynilə kopya edilmiş və məndən alındığına aid heç bir işarə qoyulmamışdır. Halbuki bu fikri 27-ci ildə Bakı Darülfünunda verdiyim məruzədə irəli sürdüyüm kimi, yenə də eyni sənədə Bakı Pedaqoji Texnikumunda və 28-ci sənənin başlanğıcında Bakı Maarif Evi Ədəbiyyat Dərnəyində "Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı" mövzusunda verdiyim məruzədə təkrarlamışdım" [9, s. 29]. Daha sonra tədqiqatçı bu barədə özünün Azərbaycan Xalq Maarif komissarı Ruhulla Axundova verdiyi "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində geniş təhlil etdiyini dilə gətirirdi. Görünür, bunu dilə gətirməklə Ə.Əbid hələ də kitabının nəşr edilməsinə ümidli olduğunu göstərmək istəmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Qorqudşünaslığı yüz ilə yaxın bir yol keçmişdir. Lakin bu yüz ildə qorqudşünaslığın gəldiyi bir çox qənaətlərə Ə.Əbid elə ilk tədqiqatlarından gəlmişdir. Bu barədə onun tədqiqatçıları B.Əhmədov və Ə.Şamil yazır: "*Kitabi Dədə Qorqud*"un azərbaycanlı araşdırıcılarının əksəriyyəti dastanın

Azərbaycanla bağlılığını sübuta çalışarkən böyük rus şərqşünası V.V.Bartoldun 1930-cu ildə dərc etdirdiyi "Türk eposu və Qafqaz" məqaləsindəki "Qorqud adı ilə bağlı olan epik silkin Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olduğunu təsəvvür etmək çətindir" cümləsinə istinad edirlər. Halbuki Ə.Abid 1928-1929-cu illərdə yayınladığı məqalələrdə yazırdı" [41, s. 19].

Ə.Abidin dastanla bağlı elə fikirləri də var ki, sonrakı dövrdə də ədəbiyyatşünaslığımız çox az hallarda bu fikrə gəlib çıxmışdır. Ə.Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində Əbubəkr Abdullah bin Aybək əl-Dəvadariyə əsaslanaraq onun gördüyü "Oğuznamə" haqqında məlumat verir. Tədqiqatçının fikrincə, *"Dəvadari "Oğuznamə"nin türkcəsini görməmişdir. O, ərəbcəyə tərcümə edilmiş bir nüsxədən istifadə etmişdir ki, bu nüsxə də 793 tarixində (hicri 211) tərcümə olunmuşdur. "Oğuznamə"nin ərəbcə nüsxəsi haqqında Dəvadari bi izahatı veriyor" [2, s.74]. Tədqiqatçı Dəvadaridən gətirdiyi geniş və əhatəli sitatlara əsaslanaraq bu nəticəyə gəlir ki, "əsərin 793 tarixində farscadan ərəbcəyə, ondan daha əvvəl türkcədən farscaya tərcümə edildiyinə baxılırsa, türkcə "Oğuznamə" nüsxəsinin V-VI əsr radələrində bulunduğunu qeyd etmək lazım gəlir ki, zamanamıza qədər keçən vaxtlar içində ortadan yox olmuşdur" [2, s.75].*

Ə.Abid Dəvadarinin gördüyü "Oğuznamə"nin mündəricatı haqqında da məlumat verir. Bu məlumata görə, bu əsərdə türklərin and üsulu, Altun xan, Arslan hekayəsi, Ulu ay anası, Ulu ay atası, Ulu Qara dağ, uşaq hekayəsi, qartal hekayəsi və s. kimi əfsanələr vardır. Bunlardan başqa, Dəvadari "Oğuznamə"də Təpəgöz əfsanəsinin mövcudluğundan da danışır ki, bu da "Kitabi Dədə Qorqud"da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçının gəldiyi nəticə belədir: *"Kitabi Dədə Qorqud"da üçüncü "Oğuznamə" olaraq göstərilən bu hekayənin mövzusunu Əbubəkr Abdullah Dəvadarinin ərəbcə nüsxədə oxumuş olması "Qam Burə bəg oğlu Bamsı Beyrək" əfsanəsinin "Oğuznamə"də bulunduğunu göstərir" [2, s. 76].*

Dəvadarinin verdiyi iki mühüm faktdan çıxış edən tədqiqatçı "Kitabi-Dədə Qorqud əla-lisan taifeyi Oğuzan"ın məşhur "Oğuznamə"nin bir parçası olduğu qənaətinə gəlir.

Ə.Abid Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq, mətnin yazıldığı

tarixlə bağlı fikirlərini də bildirmişdir. Məlumdur ki, Fleyşer əlyazmaların kataloqunu tərtib edərkən oradakı rəqəmi mətnin yazıldığı tarix kimi götürmüşdür. V.V.Bartoldun da mətnin yazıldığı tarixlə (1585-ci il) bağlı eyni nəticəyə gəlməsini məqbul hesab etməyən Ə.Abid bir kitabın mətni xaricində gəlişigözəl qeyd edilən bir tarixi o kitabın yazılmış və yazıldığı tarixlə əlaqədar olmadığı fikrini qəbul etmir və bunun doğru nəticə olmadığını söyləyir. Qorqudşünas alim bunu əski türk ailələrində mövcud olan bir ənənəyə bağlayır. Belə ki, əski türk ailələrindəki adətə görə, birisi doğularkən, ya vəfat edərkən, yaxud zəlzələ, xəstəlik, istila kimi mühüm hadisələr evdəki hər hansı bir kitabın vərəqinin kənarında qeyd edilirdi. Əslində isə bu kimi qeydlər hər hansı bir mətnin qədim, yaxud hər hansı bir tarixə aid olduğunu ifadə etmir. Ə.Abid mətnin tarixini kataloqda qeyd edilən tarixdən daha əvvələ aparır. Yenə də Dəvadariyə istinad edən tədqiqatçı yazır: *"Dəvadarinin Osmanlı dövlətinin hənuz təşkil etmək üzrə bulunduğu tarixlərdə yaşadığını da əlavə edərsək, kitabın daha əvvəllər təsbit qəbul etməmiz lazımdır"* [2, s. 87].

Ə.Abid araşdırmalarında Qorqud mətnlərinin nüsxələri haqqında da müəyyən qənaətlərə gəlir. Onun fikrincə, Dədə Qorqudun hicrətə yaxın əsrlərdə yaşadığını düşünəcəkdir olursaq, Qorqud kitabının bu mətndən əvvəl yazılmış qədim bir nüsxəsinin varlığı ehtimalı ilə üz-üzə qalırıq. Tədqiqatçı bu ehtimalı mövcud nüsxədən hasil edir. Belə ki, Qorqud kitabının mövzularını nəql edən və mütəkəllim mövqeyində olan Qorqudun özü deyil, ayrı bir adamdır. Kitabın tanıtmadığı bu adam Dədə Qorqudu qaib bir şəxs olaraq göstərir və eyni zamanda, "Oğuznamə" adı verilən bu hekayəni Qorqudun özünün düzdüyünə aid açıq cümlələrlə izahat verir. Bütün bunlardan sonra ədəbiyyatşünas dastanın yazılması ilə bağlı son qənaətə gəlir: *"Hər halda Qorqudun yaşadığı tarix rəvayət şəklində olaraq göstərilən IX əsrlə Drezdendəki yazmanın yazıldığı tarix olaraq göstərilən XVI əsr arasında keçən yeddi yüz illik bir məsafəyi-rəvayət qəbildən belə olsun, düşünəcəkdir olursaq, hər halda Drezden nüsxəsindən əvvəl bu kitabın-yəni təkbaşına "Kitabi Dədə Qorqud"un yazılmış olduğu və Drezden nüsxəsinin də az-çox dəyişikliklə kopya edildiyini qəbul etmək lazım gəlir"* [2, s. 89].

Ə.Abid Dədə Qorqudun şəxsiyyəti üzərində də geniş dayanır, ona görə ki, onun

şəxsiyyətini müəyyənləşdirməklə kitabın ədəbi mahiyyətini, dünya ədəbi düşüncəsində tutduğu yeri və mövqeyi anlamaq mümkündür. Tədqiqatçı bu sırada müxtəlif tədqiqatlarda adı çəkilən həm tarixi, həm də əfsanəvi Dədə Qorqud haqqında mənbələrə müraciət edir. Türk, rus, qazax, qırğız tədqiqatçılarının əsərlərinə istinad edən Qorqudşünas alim Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudun nüfuzu məsələsinə geniş yer ayırır. Qorqudun Dərbənddəki, Burla Xatunun Urmiyadakı qəbirlərinin olduğunu üzə çıxaran ədəbiyyatşünas *"Qorqud mənqəbəsinin bəhs etdiyi yerlər bizim məmləkətimizdir"* [2, s.103] nəticəsinə gəlirdi.

"Ə.Abidin "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazılması ilə bağlı gəldiyi bir fikir də olduqca əhəmiyyətlidir. Bu da kitabın yazılış tərzindən çıxış edərək bütün hekayələrin bir hökmdar adına ithaf edilməsidir. Bu hökmdarın adı məlum olmasa da, əksərən "Xan", bir neçə yerdə isə "Sultan" kimi ifadə edildiyi qeyd olunur" [150, s.198].

"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində kitabın bütün mündəricatı və məzmunu da verilir. Ədəbiyyatşünas dastanda olan bütün boyların məzmununu yığcam şəkildə verir, onun dilcə mahiyyəti və bədii qiymətini aşkara çıxarır. Doğrudur, kitab zamanında nəşr edilməmişdir. Amma kitabda göstərilən fikirlər, gəldiyi elmi nəticələr ədəbi mühitə müəyyən mənada məlum idi. Çünki Ə.Abidin bu kitabı nəşr olunmasa da, ayrı-ayrı yerlərdə oxuduğu mühazirələr, nəşr etdiyi məqalələr onun bu sahədəki işinin davamlı olduğunu göstərir. Onun Dədə Qorqud haqqında tədqiqatları yalnız nəzəri xarakter daşımır, həm də praktik mahiyyətlidir. Çünki dastanın boylarını ilk dəfə olaraq bütöv şəkildə nəşrə hazırlayan da Ə.Abid olmuşdur. Ə.Abid "Kitabi Dədə Qorqud"u yalnız araşdırmamış, həm də onun bütün boylarını latın qrafikasına çevirərək nəşrə hazırlamışdır. Lakin repressiya olunduğundan dastanın ilk nəşrini görməmişdir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov onun qorqudşünaslıqdakı yerini doğru müəyyənləşdirərək yazır: *"Azərbaycan xalqının mənəvi xəzinəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında çox tədqiqatlar aparılıb. Dastanın yaranma tarixi, boylarının məzmunu, təhlili ətrafında gedən müzakirələr artıq arxada qalıb. Və bu prosesdə Ə.Abidin əsərlərinin xüsusi yer tutduğu şəksizdi. Müasir tədqiqatçı nəslinin üzərinə isə bir vəzifə düşür. Nəhəng ədəbi abidənin ilk azərbaycanlı tədqiqatçılarından olan Əmin Abidin xatirəsini əziz tutmaq, onun gərgin*

amək bahasına yazdığı dəyərli əsərləri nəşr eləyib tarixin kitabxanasında qorumaq" [37].

Ə.Abidin bu əsərində yeni ədəbiyyat tarixçiliyi fikrinin formalaşdığını və bu əsərin yeni ədəbiyyat tarixçiliyinə tamamilə uyğun gələn qənaətinə gəlmək olar. Belə ki, tədqiqatçı özü əsərin bir neçə yerində indiyədək milli ədəbiyyat tariximizin təkamül xətləri nəzərə alınaraq metodik bir təhlilə məruz qalmadığı fikrinə diqqət çəkir. Onun fikrincə, türk ədəbiyyatı bir silsilə halında tədqiq edilməli, müxtəlif dövrlərə bölünməlidir. Ə.Abidin milli ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinə aid ayrıca bir tədqiqatı olmasa da, bəzi fikirlərindən onun dövrləşdirmənin tərəfdarı olduğu görünür: *"Bununla bərabər, türk ədəbiyyatını müxtəlif dövrlərə, müxtəlif ləhcələrə ayırub da-ümmümi təkamül xəttini buraxmadan tədqiq etmənin daha qolay bir yol olduğu qənaətindəyiz"* [2, s. 25].

Ə.Abid tədqiq etdiyi ədəbiyyat tarixinin bir xalqın olmasını əsaslandırmaq üçün etnologiyamız haqqında fikirlərə də öz münasibətini bildirir, hökumətimizin Azərbaycan adlanmasını təsadüfi saymır. Xüsusilə xalqın keçmişi haqqında araşdırmalarında müxtəlif mənbələrə istinad etməsi tədqiqatın ciddiliyini bir qədər də artırır. Bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, Ə.Abid bir ədəbiyyat tarixçisi kimi faktlara üstünlük verir və faktların dili ilə danışır. O öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Bartold, Samoyloviç, Tumanov, Köprülüzadə və b. onlarla görkəmli alimlərə istinadlar edir. Ədəbiyyat tarixçiliyinin hələ tam olaraq formalaşmadığı bir zamanda M.Füzulini Azərbaycan şairi hesab edir və öz fikrini belə əsaslandırır: *"Füzuliyə öz şairimiz deyirik: halbuki o heç bir zaman "Azərbaycan" deyilən torpaqda yaşamamışdır. Məlum olduğu vəchlə Füzuli İraqda yetişmiş bir simadır. Böylə olduğu yerdə ona öz şairimiz deməməmiş lazım gəlir; ancaq bu doğru olamaz, o bizim şairimizdir. Çünki dili, ləhcəsi, bütün səciyyəsi (xarakteri) ilə bərabər bizimki kibi. Yəni o da bizim kibi oğuzdur"* [2, s. 39].

Ə.Abid əski oğuzlarda ədəbi həyat məsələsini təhlil edərkən onu iki yerə bölür: ağız ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat. İlk ədəbiyyat nümunələri olaraq Orxon- Yenisey abidələrini görür və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını vəznli nəsrin nümunəsi hesab edir. Bu abidəni yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi araşdırması və təqdim etməsi də

olduqca maraqlıdır. Ümumiyyətlə, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin böyük bir hissəsi bu dastana həsr olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi, elmi dövriyyəsində bu araşdırmaların ilk dəfə aparıldığını nəzərə alsaq, onda bu tədqiqatın əhəmiyyəti bir daha artmış olar. Tədqiqatçı sonralar bu abidə ilə bağlı tədqiqatlarını daha da genişləndirmiş, əsərin özünü çapa hazırlamışdır. Lakin repressiya olunduğundan dastanı öz adına çap etdirə bilməmişdir.

Ə.Abidin "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı tədqiqatları bir neçə cəhətdən önəmlidir. Hər şeydən əvvəl, dastan haqqında Türk dünyasında Kilisli müəllim Rifətdən sonra ilk dəfə olaraq araşdırmaya cəlb etmiş və bir neçə boyunu tədqiq edərək bu əsərdə çap etdirmişdir. Bundan başqa, tədqiqatçı bütün boyların qısa məzmununu vermişdir. Onun dastanı araşdırmaları məzmununa görə də seçilir. Belə ki, Ə.Abid dastanı araşdırarkən həm rus, həm türk, həm də Avropa və ərəb mənbələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, dastanın həm yazılı, həm də şifahi bir şəkildə yaşaması ehtimalı xatirə gələ bilər. Bəlkə də, Qorquddan öncə başqa birisi tərəfindən kağıza da köçürüldüyü deyilir. O yazır: *"Hər halda Qorqudun yaşadığı tarix rəvayət şəklində olaraq göstərilən IX əsrlə Drezdendəki yazmanın yazıldığı tarix olaraq göstərilən XVI əsr arasında keçən yeddi yüz illik bir məsafəyi-rəvayət qəbildən belə olsun, düşünəcəkdir olursaq, hər halda Drezden nüsxəsindən əvvəl bu kitabın təkbaşına "Kitabi-Qorqud"un yazılmış olduğu və Drezden nüsxəsinin də az-çox dəyişikliklə kopyə edildiyini qəbul etmək lazım gəlir"* [2, s. 89].

Ə.Abid Qorqudin kimliyi, əfsanəvi və gerçəkliyi, onun adının məşhur olduğu yerlər, Qafqaz və Azərbaycan türkləri arasında Qorqudin nüfuzu, Qorqudun Dərbənddəki qəbri, Burla xatunun Urmiyədəki qəbri və s. haqqında yerli-yataqlı məlumatlar verir. Onun fikrincə, kitabın yazılış tərzini qəti olaraq bütün hekayələrin dolayısıyla bir hökmdara ithaf edildiyini göstərir.

Ə.Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin sonunda lüğət də vermişdir. Tədqiqatın İstanbul Universitetinin arxivində qalan sonuncu cildi isə bu cildə nisbətən daha çox ədəbiyyat tarixçiliyi üslubunda yazılmışdır. Lakin hər iki əsər vaxtında elmi dövriyyəyə daxil olmadığından ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə o qədər də təsir göstərə bilməmişdir. Doğrudur, ədəbiyyat tarixi olaraq bu mətnlər elmi

dövriyyəyə daxil olmasa da, ayrı-ayrı məqalələri, tədqiqatları dövrün mətbuatında çap olunduğundan ədəbiyyat tarixçiliyi prosesinə bu və ya digər şəkildə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabında tədqiqatçının ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında konsepsiyasını tam olaraq görmürük. Onun bu konsepsiyası ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı yazdığı məqalələrdə daha konseptual xarakter daşıyır. Buna görə də ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadə Ə.Abidin ədəbiyyat tarixini mükəmməl hesab etmir: *"Yuxarıdakı şərhə diqqət edilsə, görmək olar ki, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin əldə olunan birinci hissəsi, əsasən, folklorla həsr olunmuşdur. Müəllifin xidməti bundan ibarətdir ki, o, ədəbi təkamülün ictimai inkişafı tədqiqinə çalışmışdır. Lakin Ə.Abidin bu əsərini mükəmməl elmi-metodoloji sistemə malik ədəbiyyat tarixi adlandırmaq olmaz"* [114, s. 128].

Fikrimizcə, Ə.Abidin ədəbiyyat tarixi konsepsiyası ilə "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərini bir-birindən ayırmaq gərəkdir. Ona görə ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" kitabından bizə çox az bir hissə gəlib çatmışdır. Bu hissədən Ə.Abidin hansı ədəbiyyat tarixi konsepsiyasına malik olduğunu və üstünlük verdiyini müəyyən etmək çətindir. Lakin onun sonrakı məqalələri və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı nəzəri fikirləri aydın bir ədəbiyyat tarixi konsepsiyasının olduğunu deməyə əsas verir. Bu ədəbiyyat tarixinin özünü belə, F.Köçərlinin mövcud ədəbiyyat tarixi ilə müqayisə etdikdə müəyyən bir inkişafın olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Bunu onun cəmi bir neçə il sonra yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" məqaləsində gəldiyi nəticə də təsdiq edir: *"Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını yaxşı öyrənmək üçün təhlilləri mühəqqəq onların müəyyən istehsal şəraiti üzərində qurduqları ictimai həyatın tarixi ilə bərabər yürütmək lazımdır. Türk əsirətlərinin təsərrüfat şəkillərindən başlayıb, feodalizmin Azərbaycanda göstərdiyi şəklin pillələri və kapitalizmin təsis və inkişafındakı şərtlər təhlil edilmədikcə, ədəbi şəxsiyyətlər və ictimai dövrlərin, sinfi quruluşların ədəbi xarakterlərini üzərlərində təzahür etdirən bir sənətkar vasitəçi sifətilə yanaşılmadıqca yazılacaq əsərlər...mahdiyyətə təzkiyəçiliyin öhdəsinə keçəcək"* [114, s. 46].

Ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı Azərbaycanda gedən araşdırmalar 20-30-cu illərdə bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə həm ədəbiyyatın tarixi problemləri, həm

də metodoloji yanaşmalar mövqeyindən yeni tədqiqat əsərləri yazılır. F.Köçərli, M.F.Köprülü, Y.Vəzirov, Ə.Abid, İ.Hikmət, Ə.Nazim, A.Musaxanlı, H.Zeynallı və b. ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin yaradıcılığı ədəbiyyat tarixi istiqamətinə çevrilmişdir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov bu dövrü xarakterizə edərkən belə bir doğru qənaətə gəlir: *"İyirminci yüzilliyin 20-30-cu illərini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının təşəkkül dövrü də adlandırmaq olar. Ədəbiyyat tarixçiliyinin fundamental şəkildə araşdırılması, ədəbi-elmi fikrimizin Avropa üslulu ilə yeni nəzəriyyə və konsepsiya ilə işlənməsi, tədqiqatların sistemli və davamlı aparılması məhz bu dövrün payına düşür"* [36, s. 118]. Lakin əgər 20-ci illərdə ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri nəzəri istiqamətdə gedirdisə, 30-cu illərin ortalarına doğru proses sənəgiyir. Yəni artıq ədəbiyyat tarixçiliyi söhbətlərindən praktik işə keçilir, ədəbiyyatdan bir neçə iş kitabı yazılır. 20-ci illərdə haqqında söhbət gedən Azərbaycan ədəbiyyatı praktik şəkildə müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. Belə bir vaxtda M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı nəşr olunur. Bu, 30-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində atılan ilk addımlardan biridir. Doğrudur, bu əsəri F.Köçərli, Ə.Abid, İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixləri ilə müqayisə etmək düzgün olmazdı. Hər şeydən əvvəl, M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri nəzərdə tutulmuş ədəbiyyat tarixləri istiqamətində yazılmamışdır. Yəni burada Azərbaycan ədəbiyyat tarixi sistemli şəkildə araşdırılmamış, tipik ədəbiyyat tarixçiliyi funksiyası həyata keçirilməmişdir. M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlanan bu əsərini 20-ci illərdə ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində gedən mübahisələrin gecikmiş davamı kimi səciyyələndirmək olar. Buna baxmayaraq, əsərdə M.K.Ələkbərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı və onun tarixi, bu günü ilə bağlı bir çox məsələlərə özünəməxsus yanaşması var.

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri Sovet yazıçılarının I Ümumittifaq qurultayında söylənilmiş məruzənin mətnidir. Məruzə 1934-cü ildə Moskvada söylənmiş, 1935-ci ildə kitab şəklində dərc olunmuşdur. Nəzərə alsaq ki, bu qurultayda bir çox millətlərin nümayəndəsi iştirak edirdi və çox mötəbər bir tribuna idi, o zaman məruzənin hansı auditoriya üçün hazırlanması məsələsi də aydın olar. Qurultay həm də Sovet ölkəsində yaşayan çoxmillətli xalqların ədəbiyyatının

qədimliyini, nəhəngliyini nümayiş etdirmək üçün ən yaxşı vasitələrdən biri idi. Ədəbiyyatşünas N.Babayevin yazdığı kimi: *"Bu məruzə demokratik və marksist ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətləri zəminində təşəkkül tapmış milli sovet ədəbiyyatşünaslığımızın ideya-metodoloji imkanlarının əyani nümayişi idi. Məruzədə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və bədii inkişaf mərhələlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, Azərbaycanda sovet ədəbiyyatının təşəkkülündə çoxəsrlik ədəbi ənənələrin rolu ön plana çəkilmişdi"* [19, s. 86-87].

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" məruzəsində iki istiqamət başlıca yer tutur: ədəbiyyat tarixinə nəzəri baxış və bugünkü ədəbiyyatın vəziyyəti. Məsələnin ümumittifaq kontekstində müzakirəsi müəllifə Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini göstərmək imkanı yaratmışdır. Elə məruzəsinin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin hələ yazılmadığı fikrini dilə gətirən müəllif bir fikrində doğru idi ki: *"...bu vaxta qədər ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixi olmadığı kimi, qədim Azərbaycan ədəbiyyatının da elmi bir tarixi mövcud deyildir"* [43, s.3]. Elə buradaca Azərbaycan ədəbiyyatının qədimliyini göstərmək üçün indiyədək ədəbiyyat tarixçilərinin adını çəkmədiyi bir faktı qeyd etməyi lazım bilir. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının qədimliyini bir qədər də əvvələ çəkən müəllif yazır: *"Yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı tariximizin VIII əsrindən şairə Zibeydə Xatunun səhnəyə çıxması ilə başlayır. Bu şairə türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yaratmış və Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri bir yer tutub, Şəhrizadənin "1001 gecə" hekayələrindəki qəhrəmanı kimi gözə çarpmaqdadır.*

Zibeydə Xatun azərbaycanlı olub əsərlərini də başlıca olaraq türkcə yazmışdır. Bunun belə olduğu Bombayda çıxmış "Ruzi-revşen" adlı kitabda da görülmüşdür" [43 s. 3-4].

M.K.Ələkbərlinin verdiyi bu informasiya olduqca maraqlıdır. Məruzəçi yalnız faktı gətirməklə kifayətlənmir, həm də fikrini əsaslandırmağa çalışır. Bu əsaslandırmadan aydın olur ki, Təbriz şəhərinin müəssislərindən olan Zibeydə Xatunun türk qadını olduğunu göstərən material 1339-cu ildə Bombayda nəşr olunmuş "Ruzi-revşen"-nin 269-cu səhifəsində yazılmışdır. Bu materialdan aydın olur ki, Zibeydə Xatun türkcə, ərəbcə və farsca şeirlər yazmışdır. M.K.Ələkbərli yazır:

"Təxmini surətdə belə müəyyənləşdirmək olar ki, bu qadın türkdür; çünki türk qadınının farsca və ərəbcə yazmasına nə qədər misal göstərmək mümkün olsa da, ərəb yaxud fars qadınının türkcə yazmasını heç kəs təsəvvür etməz" [43 s. 5].

M.K.Ələkbərli onu da qeyd edir ki, bəzi yoldaşlar bu fakta etiraz edərək o zaman Azərbaycanda yaşayan türk xalqının olmadığını, bunların köçəri bir xalq olduğu iddiasını irəli sürürlər. Əlbəttə, M.K.Ələkbərli bu faktı deməklə heç də hökm vermək istəmir və bunun araşdırmaya ehtiyacı olduğunu bildirir. Sadəcə olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcının bu tarixdən hesablanma biləcəyi iddiasını irəli sürür. Lakin burada bir neçə məsələni qeyd etmək lazım gəlir. M.K.Ələkbərliyə qədər nə F.Köçərli, nə İ.Hikmət və Ə.Abid, eləcə də M.F.Köprülü bu fakta müraciət etmişlər. Əgər bu fakt doğrudursa, onda bu şairi daha geniş araşdırmaq lazım gəlir. Bu fakt həm də anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanması sualına da aydınlıq gətirdiyi kimi, onun tarixini də beş yüz il əvvələ aparar. Elə M.K.Ələkbərlinin də bu faktı deməsində milli ədəbiyyatı önə çəkmək cəhdi aydın görünür. Tədqiqatçının bu məsələyə kimin etiraz etdiyi barədə məlumat yoxdur. Özü də bu barədə heç nə demir, sadəcə ona etiraz edənlərin olduğunu bildirir. Tədqiqatçının kitabının çapından sonra Mikayıl Rəfili haqqında yazdığı resenziyada bu fakta münasibət bildirərək onunla razılaşmadığını dilə gətirir: *"Təəssüf ki, müəllifin irəli sürdüyü qənaətlərlə heç də həmişə razılaşmaq olmur. Ərəb sülaləsi olan Abbasilərdən çıxmış Harun əl-Rəşidin ögey bacısı olan tarixi şəxsiyyətin-Zübeydə Xatunun ilk azərbaycanlı şairə olması fikri ilə razılaşmaq çətindir..."* [100].

M.K.Ələkbərli fakta istinad etdiyi halda, M.Rəfili heç bir fakta istinad etməyərək onun bu fikri ilə razılaşmır. Halbuki bu faktdan çıxış edərək araşdırmanı daha da dərinləşdirmək və müəyyən doğru qənaətlərə gəlmək mümkün idi. M.Rəfili isə heç bir fakta əsaslanmadan M.K.Ələkbərlinin bu fikrini təkzib etməyə çalışır. Ancaq məsələ burasındadır ki, M.K.Ələkbərliyə sonrakı ədəbiyyatşünaslıq da bu faktın üzərində dayanmamışdır. Görünür, ya bu faktı nəzərdən qaçırmışlar, ya da yetərinə məlumat əldə edə bilmədiklərindən üzərindən sükutla keçmişlər. Fikrimizcə, M.K.Ələkbərlinin ədəbiyyat tarixini bir qədər önə çəkməsi doğru tendensiyadır. Hətta əsərinin bir bölümündə Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını

VIII əsrə apardığını, lakin bununla kifayətlənməyin mümkün olmadığını bildirərək gələcək tədqiqatçıların bundan daha əvvələ aid olan mənbələr tapacaqlarını yəqin edir.

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində bədii düşüncənin sonrakı mərhələləri də təhlil edilir. Bu təhlillərdən görünür ki, tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının keçmişi haqqında müəyyən bir təsəvvürə malikdir. Bu təsəvvürdə materialın kifayət qədər tədqiq olunmaması onu birdən-birə X əsrə müraciət etməyə məcbur edir. Dövrün ədəbiyyatı olaraq "Dədə Qorqud" dastanını götürür: *"Bu dövrün ən mühüm fiqurlarından biri Dədə Qorquddur. O özündən sonra iki əsər qoyub getmişdir; bunlardan birincisi-türk dili lüğəti, ikincisi də Azərbaycan türklərinə aid olan epopeya və dastanlardır"* [43 s. 4]. Tənqidçi onu da əlavə edir ki, Dədə Qorqud X əsrdə ölmüş və Dərbənddə basdırılmışdır. Burada bir neçə məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Bunlardan biri M.K.Ələkbərlinin Dədə Qorquda müraciətidir. Ona qədər Azərbaycan mətbuatında Dədə Qorqud haqqında Ə.Abid, A.Musaxanlı bəzi tədqiqatlar aparmışdılar. Xüsusilə Ə.Abidin "Dədə Qorqud"u Türkiyədən Bakıya gətirməsi və haqqında bir neçə məqalə yazması artıq ədəbi elmi mühitdə özünə müəyyən yer etmişdi. Lakin M.K.Ələkbərli Dədə Qorqudu müəllif hesab edir və onun X əsrdə Dərbənddə ölməsi haqda istinad vermədən məlumat verir. Lakin onun bu fikrini Ə.Abid hələ "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərində Qorqudun Dərbənddə qəbri olduğunu əsaslandıraraq yazırdı: *"Səyyah Oleari 1638-ci ildə Dərbənddə Dədə Qorqudun qəbrini gördüyünü qeyd ediyor; daha o zamanlar bu qəbr ziyarətçilərin üzərində çox mum yaxmalarından bozulmuş imiş."*

Oleari ilə müasir olan məşhur türkiyəli səyyah Evliya Çələbi də Dərbəndə gəldiyi zaman orada Dədə Qorqudun qəbrini ziyarət etdiyini söylüyor; bu qəbrin cahil əhali tərəfindən böyük bir adam sanılaraq ziyarət etməkdə olduğunu, hətta şirvanlıların buna etiqad etdiklərini bu sətirlərlə yazıyor: "...Ziyaratgahi-Dədə Korxut ulu sultandır. Şirvanlılar bu sultana mütəqəddirlər" [2, s. 101-102].

M.K.Ələkbərli Dədə Qorquda aid etdiyi iki əsər dediyi zaman nəyi nəzərdə tutmuşdur? "Azərbaycan türklərinə aid epopeya və dastanlar" dedikdə "Dədə Qorqud" kitabını və "Oğuznamələr"i nəzərdə tutmuşdur. "Türk dili lüğəti" dedikdə

isə yanlışlığa yol verir. Çünki belə bir sözlük yalnız M.Kaşğarının sözlüyüdür ki, o da Dədə Qorqudla əlaqəsi yoxdur. M.K.Ələkbərlinin Dədə Qorqudun şəxsiyyətini X əsrə aid etməsi isə o deməkdir ki, dastanlar daha əvvəlki dövrü əks etdirir. Hər halda M.K.Ələkbərlinin bu fikirləri orijinallığı ilə seçilir.

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində müəyyən tarixi yanlışlıqlar vardır; çünki bu zaman ədəbiyyatın tarixi hələ tam olaraq araşdırılmadığından bu cür yanlışlıqların getməsi təbiidir. Məsələn M.K.Ələkbərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişaf xəttini və onun şəxsiyyətlərini düzgün qiymətləndirməsindədir. Məsələn, belə bir fikrinə nəzər salaq: *"Azərbaycanda islam dininin yerləşməsindən sonra XI əsrdən türk qadını boyunduruq altına keçir. O vaxta qədər cəmiyyətin bərabər hüquqlu bir üzvü olaraq erkəklərlə yan-yanə mübarizə etməyə alışmış olan türk qadını, öz qanuni hüququndan məhrum olmaq, evə qapanıb qalmaq istəmirdi. O buna qarşı üsyan edirdi "* [43, s. 4]. M.K.Ələkbərli bu cür qadınlara misal olaraq Məhsəti Gəncəvini gətirir və həkim Sənainin "Həqiqə" əsərinə istinad edərək onun Gəncənin Təkab kəndindən olduğunu bildirir. Dövrün digər şairləri haqqında da məlumatlar verən tənqidçi onların ədəbiyyatımızda tutduğu yeri və mövqeni müəyyənləşdirməyə çalışır. Əbülülə Gəncəvini "mühəndisi şüəra" adlandıran tədqiqatçı Xaqani və Fələki kimi şairlərin yaradıcılığına da qiymət verir. Nizami Gəncəviyə gəldikdə isə onun bir türk olduğunu ilk söyləyənlərdəndir: *"İnqilabdan əvvəl Gəncəli İlyas Nizamini fars hesab edirdilər. Hətta indi də bir çox Avropa və rus mütəxəssisləri yanlışlıqda olub, onu fars hesab edirlər. Bizim əlimizdə olan materiallardan tamamilə aydın görünür ki, Şeyx Nizami Gəncəvi bir türk olub, Gəncədə yaşamış və yazmış, orada da ölmüşdür"* [43, s. 6].

Beləliklə, 20-30-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi istiqamətində yeni araşdırmaların aparıldığını görmək olar. Özü də bu araşdırmalarda ədəbi faktlara və ədəbiyyat tarixçiliyinə müasir yanaşmalar prioritet təşkil etmişdir. Burada Ə.Abidin yaradıcılığının mühüm rolu olduğunu xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Araşdırmalar göstərir ki, Ə.Abid Türkiyədən döndükdən sonra artıq yeni ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı aydın bir konsepsiyaya malik olmuş və özünün çoxcildlik ədəbiyyat tarixini bu konsepsiyaya uyğun yazmışdır. Doğrudur, onun ədəbiyyat tarixi vaxtında dərc

edilməmişdir. Ancaq tədqiqatçı ədəbiyyat tarixində yer alan bəzi məsələləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığı haqqında fikirlərini müstəqil şəkildə dərc etdirdiyi məqalələrində ifadə etmişdir. Bu məqalələrin sonrakı proseslərdə ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında müəyyən rolu olduğu qənaətdəyiz. Tənqidçi, ədəbiyyatşünas M.K.Ələkbərli ədəbiyyat tarixçisi olmasa da, özünün "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında ədəbiyyat tarixinə yeni baxış ifadə etməyə çalışmışdır. Xüsusilə onun Zibəyə Xatunu Azərbaycan ədəbiyyatı faktına aid etməsi ədəbiyyat tarixçiliyimiz üçün əhəmiyyətlidir. Bu faktın geniş araşdırılması bugünkü ədəbiyyatşünaslığımızın da mühüm istiqamətlərindən biri kimi qarşıda durur.

III FƏSİL

30-CU İLLƏRDƏ ƏDƏBİYYAT TARİXİNƏ YANAŞMADA YENİ METODOLOJİ VƏ İDEOLOJİ MEYİLLƏR

3.1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri

Cümhuriyyətdən sonrakı 20-30-cu illər həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və ədəbiyyat tarixçiliyinin araşdırılması prosesi bütün yönləri ilə çağdaş elmi-nəzəri düşüncə kontekstində inkişaf etmişdir. Bu illərdə yenilikçilik təkcə bədii düşüncədə deyil, elmin, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın araşdırılmasında da bu və ya digər şəkildə özünü göstərirdi. Əgər 20-ci illərə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, yaxud ədəbiyyat tarixçiliyi ilə müntəzəm şəkildə F.Köçərli və A.Sur kimi ədəbiyyatşünaslar məşğul olurdusa, 20-ci illərdə ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə gələn yeni qüvvələr (Əli Nazim, İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, Atababa Musaxanlı, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Quliyev, Mehdi Hüseyin, Hənəfi Zeynallı və b.) problemi çağdaş metodologiya ilə araşdırmaq yolunu tutmuş və bu istiqamətdə müəyyən iş görmüşdülər. F.Köçərlinin ölümündən sonra ikicildlik ədəbiyyat tarixinin nəşr edilməsi sonrakı ədəbiyyatşünaslar üçün də yeni istiqamətlər açmış oldu. Görkəmli tədqiqatçı akademik Bəkir Nəbiyev bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: *"F.Köçərlinin əsərlərinin işıq üzü gördüyü illərdən bugünə qədər olduğu kimi, bundan sonra da həmişə Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixi ilə məşğul olanlar bu alimin və tənqidçinin kitab və məqalələrini öyrənmədən ciddi tədqiqata əl aparmağa özlərini mənən haqlı bilməyəcəklər"* [98, s. 268]. Tədqiqatçı haqlıdır, F.Köçərlinin əsərləri, 20-ci illərdə Ə.Abid, Ə.Nazim, İ.Hikmət, M.K.Ələkbərli, H.Zeynallı kimi gənc tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması yolunda çalışır və ayrı-ayrı klassiklərlə bağlı mühüm məqalələr, əsərlər yazırdılar.

Ədəbiyyat tarixinin yazılmasında ən mühüm məsələlərdən biri dövrləşdirmə məsələsi idi. Demək lazımdır ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında da ədəbiyyat tarixinin bir elm kimi formalaşması müəyyən bir tarixi proses olmuşdur. Həm də bu proses

millətin özünüdərkətmə məqamında daha çox aktuallaşmış və formalaşmağa doğru getmişdir. Fransız, alman, ingilis ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması prosesində ədəbiyyatın dövrləşdirilməsinə böyük önəm verilmiş, hər bir dövrün ədəbiyyatının xarakterinin yaradılmasında, yaxud başa düşülməsində bu metodologiyadan istifadə edilmişdir. Hər hansı bir materialı toplayarkən, yaxud onun haqqında müəyyən bir fikir bildirərkən istər-istəməz sistemliliyə əməl etmək lazım gəlir. Bu mənada ədəbiyyat tarixçilərinin qarşısında onun dövrləşdirilməsi məsələsi əsas vəzifə kimi dururdu. Ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılması, hər şeydən əvvəl, müəyyən bir prinsipə əməl olunması demək idi. Elə ədəbiyyat tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsas narazılıqlarından biri də bu günə qədər bəlli-başlı ədəbiyyat tariximizin yazılmaması və sistemliliyə əməl olunmaması idi. Bu prinsip artıq bir neçə onillikdə Avropa və rus ədəbiyyatşünaslarının yaradıcılığında mühüm yer tuturdu. Avropa və rus ədəbiyyat tarixlərinin yazılmasında da bu prinsipə müəyyən dərəcədə əməl edilirdi. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatında hələ ədəbiyyat tarixləri yazılmadığından bu dövrləşdirməyə necə əməl edilməsini də söyləmək çətindir. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı yazılan bəzi məqalələrdə bu dövrləşdirmənin konturlarını sezmək mümkündür. Akademik İsa Həbibbəyli özünün "Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri" adlı monoqrafiyasında ədəbiyyatşünaslığımızda bunun ilk işartılarını M.F.Axundzadə yaradıcılığında axtarır: *"Ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi baxımından Mirzə Fətəli Axundzadənin nəzəri irsində müşahidə olunur ki, böyük mütəfəkkir klassik Şərq və Azərbaycan şairlərinə istinad edərkən onların adlarını xronoloji ardıcılıqla çəkmiş, tarixilik prinsipinə əməl etmişdir"* [49, s.22]. Bundan başqa, M.F.Axundzadənin adıçəkilən məqaləsinin strukturundan məlum olur ki, dövrləşdirmə anlayışının da cizgiləri vardır; belə ki, klassik və müasir ədəbiyyat dövrlərindən bəhs edən tənqidçi klassiklərdən daha çox müasirləri olan M.P.Vaqif və Q.Zakir yaradıcılığına üstünlük verirdi.

20-ci illərdə isə ədəbiyyat tarixinin dövrlərə ayrılmasına ciddi elmi əhəmiyyət verilirdi. Bunun da müəyyən səbəbləri var idi, ədəbiyyat tarixinin yazılması ətrafında gedən söhbətlər bu məsələnin gündəmə gəlməsini zəruri edirdi. Əslində, bu problem

F.Köçerlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsərinin çapından sonra daha da aktualıq qazandı. Çünki rus və digər xalqların ədəbiyyatının yazılmasında müəyyən bir prinsip gözlənilirdisə, F.Köçerlinin ikicildliyində bu prinsipə əməl edilməmişdi. Onun mövcud ədəbiyyat tarixi materialları coğrafi prinsip üzərində qurulmuşdu ki, bu da çağdaş elmi nəzəri təfəkkürlə ayaqlaşmırdı. Əsərinə yazdığı kiçik ön sözündə də bu məsələlərə toxunmurdu. Lakin elə bu kiçik ön sözdən onun qarşısında duran nümunənin Lütvəli bəy Azərin "Atəşkədə" əsərinin olduğunu görürürük: *"Və bu kitabı ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları nəzərdə tutulur – A.M.) yazmaqda mərhum Hacı Lütvəli bəy ibn Xaqan "Azəri" təxəllüsün "Atəşkədə" nam kitabında tutduğu qayda və rəvişi intixab etdik, yəni Azərbaycanda olan hər bir bilad və diyarın şüəra və üdəbası haqqında ayrı-ayrı məlumat verməyi münasib bildik. Vəli mərhum Hacı Lütvəli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfavüt çoxdur"* [65, s. 69]. Bu "təfavüt" isə ondan ibarət idi ki, Azəri "Atəşkədə" əsərində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb, əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərdiyi halda, F.Köçerli hər bir yazar haqqında ətraflı məlumat vermiş və əsərləri haqqında özünün rəylərini, təsəvvürlərini də bildirmişdir. Göründüyü kimi, əsərin yazılması prinsipində elə bir fərqlilik yoxdur, yalnız F.Köçerli daha geniş məlumat vermişdir. Kitaba yazılan "Bir neçə söz" müqəddiməsində tədqiqatçı kitabı ilə bağlı bəzi prinsiplərini belə ifadə etməli olmuşdu. Kitabın özündən isə məlum olur ki, F.Köçerlinin əsas prinsiplərindən biri şairləri coğrafi baxımdan təqdim etmək olmuşdur. Tədqiqatçı 128 şairin həyat və yaradıcılığını təqdim etmişdir. Məlumdur ki, dövrləşdirmə olmadığından dövrün ədəbi mənzərəsinin icmal da verilməmişdir. Beləliklə, ədəbiyyat tariximizi dövrləşdirmə konsepsiyasının yazılması zərurəti daha çox onun kitabının nəşrindən sonra aktualıq qazanmışdır. B.Çobanzadə bu məsələnin, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatşünaslığında mühüm yeri olduğunu nəzərdə tutaraq yazırdı: *"Son elmi əsərlərdə (tədqiqatçı alman və rus ədəbiyyatşünaslarının əsərlərini nəzərdə tuturdu – A.M.) ədəbiyyat tarixinin dövrlərə təqsimi işinə çox ciddi bir məsələ kimi baxırlar. Çünki dövrlərə ayırma işi yalnız xronoloji, təqvim bir məsələ olmayıb, bəlkə, bir çox nöqtələrdən də prinsip məsələsidir. Bizim ədəbiyyatı və onun inkişafını*

anlamamıza bağlı olaraq, bu dövrlər dürlü-dürlü ola bilər, digər tərəfdən, ədəbiyyatın məntiqi və elmi bir tərzdə dövrlərə bölünməsi onun inkişaf və təkamül cəhətindən onun asanca anlaşılmasını və tədris edilməsini intac edir" [28, s. 251]. Tənqidçi Əli Nazim də 1925-ci ildə "Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz" adlı məqaləsində bu vacib problemə toxunaraq yazırdı: *"...bu gün bilxassə Avropada ədəbiyyat tarixi bir elm dərəcəsinə gəlmişdir. Hər millət öz ədəbiyyat tarixini müəyyən bir mənşədən (origine) başlayaraq çox mühüm və elmi nəzərlərlə tədqiq edir, halbuki bizdə bu belə deyildir" [93].*

Ə.Nazim ədəbiyyat tarixçiliyi və onun dövrləşdirilməsi məsələsinə bir də dörd il sonra özünün "Azerbaydjanskaya literatura" araşdırmasında qayıdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatını XV əsrdən başlayır və onu "qızıl əsr" adlandırır və Füzulini də dövrün dahi nümayəndəsi hesab edir [145, s.101]. Birinci dövr hesab etdiyi bu dövrün əsas xüsusiyyəti kimi müsəlman dünyaduyumunda panteist görüşləri əsas götürür.

Ə.Nazimin dövrləşdirməsində ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, onun dövrləşdirməsi özünün də içində olduğu dövrə qədər gəlib çıxır. Bu dövrləşdirmə aşağıdakı şəkildə təsnif olunur:

I. XIV əsrin sonu XVI əsrin əvvəlləri. Bu dövrü klassik Azərbaycan ədəbiyyatının "çiçəklənmə dövrü" adlandırır və əsas nümayəndələri İ.Nəsimi, Həbib, M.Füzuli və Ş.İ.Xətəinin adını çəkir.

II.XVIII əsr. Bu dövr feodal ədəbiyyatı dövrü adlandırılır və əsas nümayəndələri M.V.Vidadi və M.P.Vaqif göstərilir.

III. XIX əsr. Bu dövr rus istilasından sonra burjuva ziyalılığı dövrü adlandırılır. A.Bakıxanov, Q.Zakir, M.F.Axundov, H.Zərdabi, N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və N.Nərimanov əsas nümayəndələri hesab edilir.

IV. XX əsr ədəbiyyatı. Bu dövrün özü də üç yerə ayrılır:

a) Demokratik xalqçı-maarifçi qrup. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi: C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar.

b) "Füyuzat" ədəbi məktəbi: Ə.Hüseynzadə, M.Hadi, Ə.Ağayev, H.Cavid və b.

c) Aralıq qrupu: Müznib, A.Səhhət, A.Şaiq.

V. Sovet (proletar) ədəbiyyatı.

Göründüyü kimi, Ə.Nazim ədəbiyyatı XIV əsrdən başlayır və bu günümüzdə qədər gəlib çıxır. Onun bu dövrləşdirməsi yaşadığı dövrün elmi mənzərəsini də içinə alan ilk dövrləşdirmədir.

20-30-cu illərdə ədəbiyyat tarixini nəinki öyrənmək, hətta elmi prinsiplərlə toplamaq və öyrənmək getdikcə müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran əsas məsələlərdən birinə çevrilirdi. Bu mənada, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri həm ədəbiyyat tarixini yazanları, həm də ayrı-ayrı tənqidçi və ədəbiyyatşünasları düşündürürdü. M.F.Köprülü, İ.Hikmət, Ə.Abid, B.Çobanzadə, A.Musaxanlı yaradıcılığında qabarıq şəkildə işlənilib. Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsində əsas prinsip bədii nümunələri dövrlərə ayırmaq, milli ədəbiyyatın başlanğıcını müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Doğrudur, dövrləşdirmə məsələsində bir-birinə zidd fikirlər, bir-birini təkzib edən, yaxud əsaslandırılmayan mülahizələr də yer tuturdu. Bununla belə, ilk dəfə olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi məsələsinə münasibət bildirmək və ədəbiyyat tarixini bu dövrləşdirmə əsasında sistem şəklində öyrənmək ortaya qoyulurdu. M.F.Köprülünün "Azəri ədəbiyyatının təkamülü" əsərində ədəbiyyat tariximizin dövrləşdirilməsi məsələsinə də yer verilib. Tədqiqatçı dövrləşdirmə məsələsinə nəzəri mülahizələrini bildirməsə də, təklif etdiyi dövrləşdirmənin özündən çıxış edərək ona qiymət vermək olar. Tədqiqatçı bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını aşağıdakı kimi dövrləşdirir:

1. İlhanlılar və Cəlairlər dövrü (XII ilə XVI əsrlər);
2. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü (XV əsr);
3. Səfəvilər dövrü (XVI ilə XVII əsrlər);
4. Avşarlar, zendlər və Qacarlar dövrü (XVII və XIX əsrlər);
5. Azəri ədəbiyyatında təcəddüd dövrü (XIX-XX əsrlər):

-Birinci dövr (1905-ci ilə qədər);

-İkinci dövr (1905-1920);

-Üçüncü dövr (son dövr).

Göründüyü kimi, M.F.Köprülünün dövrləşdirilməsində anadilli ədəbiyyat əsas götürülmüş və ən çox tarixilik prinsipinə üstünlük verilmişdir. Belə ki, M.F.Köprülü

Azərbaycan ədəbiyyatını daha çox hökmdarların dövrləri ilə adlandırmağa üstünlük vermişdir. Tədqiqatçı ilk şair olaraq Həsənoğlunu göstərir: *"Şimdilik Azəri (Doğu Oğuz) ləhcəsinin ən əski şairi olaraq, Həsənoğlu təxəllüsü ilə türkcə və Pur Həsən təxəllüsüylə farsca şeirlər yazmış olan Şeyx İzzəddin Əsfarayini bilirik"* [134, s.51]. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının XIV əsrdəki ən böyük şəxsiyyəti olaraq İ.Nəsimini görür. Hər iki fakt onu göstərir ki, M.F.Köprülünün ədəbiyyat tarixində anadilli nümunələr faktoru başlıca rol oynayır.

Azərbaycan ədəbiyyatını dövrləşdirmə İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı" ikicildliyində də yer almışdır. Bu da təbiidir. İ.Hikmətin əsəri çap olunarkən artıq dövrləşdirmə ədəbiyyat tarixçiliyinin əsas prinsiplərindən biri hesab olunurdu. İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixi üç hissədə toplanmışdır:

1. İslamiyyətin başlanğıcından miladi XIII əsrə qədər;
2. Miladi XIII əsrdən XV əsrə qədər;
3. Miladi XV əsrdən XVII əsrə qədər.

Bununla yanaşı, ədəbiyyatşünas "İslamiyyətin zühurundan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatı" adı altında şifahi xalq ədəbiyyatını (şerqilər, nağıllar, oyunlar, rəqslər və s.) araşdırır. İkinci hissədə dini cərəyan (təsəvvüf), Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi yaradıcılığı tədqiq edilir. İ.Hikmətin ədəbiyyatı dövrləşdirməsində cərəyanlar da başlıca yer tutur. Səlcuqlular zamanında Azərbaycan ədəbiyyatını dəyərləndirən ədəbiyyat tarixçisi yazır: *"Daha bu dövrlərdən başlayaraq Oğuz ədəbiyyatında üç böyük cərəyan görmək mümkündür ki, əski sənət və sxolastik ədəbiyyat zehniyyətinin yaşadığı son əsrlərə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında dahi davam etmişdir.*

Bu cərəyanlar:

1. *Qövmi cərəyan,*
2. *Dini cərəyan,*
3. *Elmi cərəyan adlanır"* [132, s. 81].

Müəllifə görə, qövmi cərəyan xalqın milli ruh və həyəcanlarını, duyğu və zövqlərinin, dini cərəyan islami ənənələrin, təsəvvüfi görüş və duyğuların, elmi cərəyan isə islami hars və mədəniyyətin doğduğu mədrəsələrdə verilən tədrisin bir nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Ə.Abid İ.Hikmətin bu cür dövrləşdirməsindən o qədər də

razı qalmamış və özünün "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" məqaləsində fikirlərini bildirmişdir. Doğrudur, Ə.Abidi tənqidində marksizm metodolojisinə əməl etməməsinə də işarə vurur, ancaq ən böyük iradı dövrləşdirmənin hakimiyyətlərlə adlandırılmasındadır. Fəsillərin təqdimində feodalların hakimiyyət tarixlərini əsas götürən İ.Hikmətin İslamiyyətdən moğol hakimiyyətinə qədər birinci qisim, moğol hakimiyyətindən Qaraqoyunlu hakimiyyətinə qədər ikinci qisim, Qaraqoyunlu hakimiyyətindən Qafqaz xanları hakimiyyətinə qədər üçüncü qisim olaraq təyin etdiyi dövrləşdirməni məqbul hesab etmir: *"Halbuki dövlət quruluşu şəkil, müəyyən bir cəmiyyətin əsas quruluşu (bazası) üzərində meydana çıxan üstqurumlardan birisidir. Onun kimi ədəbiyyat da üstqurumdur. O halda bir üstqurum digər üstqurumun ictimai xarakterini təyin üçün müsaid olmazı, olsa-olsa birisi digərinin müəyyən bir qismini aydınlaşdırı bilər"* [1, s. 45-46].

İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixi düşüncəsində anadilli ədəbiyyat başlıca yer tutur. N.Şəmsizadə İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixinin bu xüsusiyyətini qüsur kimi göstərir və V.Bartolda istinadən farsdilli mədəniyyətin, ədəbiyyatın ədəbiyyat tarixinə daxil edilməməsi ilə razılaşmır: *"...V.Bartoldun baxışı İ.Hikmətin görüşlərindən daha perspektivli və tarixən obyektiv idi. İ.Hikmətin yanlışlığı belə bir cəhətdən ortaya çıxırdı ki, farsdilli mədəniyyət və ədəbiyyatı orijinal hesab etmir"* [114, s. 118].

Ə.Abidin dövrləşdirməsi ilə bağlı tam olaraq fikir formalaşdırmaq bir qədər çətinidir. Çünki onun ədəbiyyat tarixi tam şəkildə əlimizdə olmadığından qəti hökm vermək də olmur. Ancaq tədqiqatçının öz sağlığında çap etdirdiyi məqalələrində, yaxud bu yaxınlarda nəşr edilmiş "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi", eləcə də İstanbul Universitetində məzuniyyət tezi olaraq müdafiə etdiyi "Azəri-türk ədəbiyyatı" əsərlərindən çıxış edərək müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildində tədqiqatçı Azərbaycan və Qafqaz türklərinin məişətlərinə qısa icmaldan sonra əski oğuz türklərinin yaşadığı yerlər, iqtisadi həyat, totemçilik, hakim olan dinlər, ağız və yazılı ədəbiyyat, vəznli nəsr və heca vəznli, ilk heca vəznli və s. barədə məlumat verdikdən sonra ən qədim ədəbiyyatımızı aşağıdakı dövrlərə bölür:

I. Əşirət dövrü

1. Qafqaz və Azərbaycanda ədəbi həyatın başlanğıcı
2. Yabançı ədəbiyyatların təsiri
3. Xalq ədəbiyyatının əski dövrləri
4. Çadır ədəbiyyatı: əşirət aristokrasisinin vücuda gətirdiyi ədəbiyyat:
 - a) "Oğuznamə; mövzusu və mahiyyəti
 - b) "Oğuz xan" mənqəbəsi
 - c) "Həzrət əl-risələt min kələmət Oğuznamə əl-məşhur atalar sözü"
 - d) Miladi XII əsrdə "Koroğlu" mənqəbəsi.

II. Əşirət dövrü ilə dərəbəylik dövrü arasındakı keçid zamanı

Bu hissədə tədqiqatçı "Quran" ədəbiyyatının ədəbiyyatımıza təsiri, islamlaşmış "Oğuznamə" və "Kitabi Dədə Qorqud əla-lisan taifeyi-Oğuzan" haqqında danışır.

Ə.Abidin həm bu əsərindən, həm də dərc edilən məqalələrindən onun ədəbiyyat tarixinin yazılmasında sistemliliyə əməl etdiyini və daha çox icmallara üstünlük verdiyini görmək olar. Ə.Abidin bu əsərini tədqiq edən N.Şəmsizadə ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında yazır: *"...Ə.Abidin ədəbiyyat tarixinin əldə olan birinci hissəsi, əsasən, folklorla həsr olunmuşdur. Müəllifin xidməti bundan ibarətdir ki, o ədəbi təkamülün ictimai inkişafı vəhdətdə tədqiqinə çalışmışdır. Lakin Ə.Abidin bu əsərini mükəmməl elmi-metodoloji sistemə malik ədəbiyyat tarixi adlandırmaq olmaz"* [114, s. 128]. Əlbəttə, tədqiqatçı burada haqlıdır. Lakin onu nəzərə almaq lazımdır ki, birinci cild hesab etdiyimiz bu əsər, əslində, birinci cildin bir parçasıdır. Ə.Abidin Türkiyədən qayıtdıqdan sonra yazdığı ədəbiyyat tarixi cildlərini o zaman Xalq Maarif Komissarlığına verməsi haqqında müxtəlif məlumatlar vardır. Ona görə də Ə.Abidin ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında fikirlərini və dövrləşdirmə sistemini daha çox onun məqalələrində axtarmaq, məhz oradan çıxış etmək lazım gəlir. İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı" ikicildliyi haqqında "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında" və Ə.Nazimin Moskvada çap olunan [145] "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərləri ilə bağlı yazdığı "Zərərli tənqidlər" məqalələrində ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyi haqqında nəzəri fikirlərini ortaya qoymuşdur.

İ.Hikmətin "moğol istilasası", "Teymur istilasası" və təsəvvüf kimi üç müxtəlif cərəyanı bir yerə toplaması, ictimai hadisələrin tarixi həqiqətlərə uyğun olmadığı ilə

razılaşmayan ədəbiyyatşünas Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını doğru öyrənmə bilmək üçün təhlilləri ictimai həyatın tarixi ilə bərabər yürütməyin zəruriliyini qeyd edərək yazır: *"Türk əsirətlərinin təsərrüfat şəkillərindən başlayıb feodalizmin Azərbaycanda göstərdiyi şəklın basamaqları (pillələri) və kapitalizmin təsis və inkişafındakı şərtlər təhlil edilmədikcə, ədəbi şəxsiyyətlər də ictimai dövrlərin, sinfi quruluşların ədəbi xarakterlərini üzərlərində təsir etdirən bir sənətkar vasitəçi sifətilə yanaşmadıqca, yazılacaq əsərlər şəkildə kiçik bir fərq göstərsələr də, mahiyyətcə "təzkirəçiliyin" öhdəsinə keçəməz, təzkirəçilik isə feodalizm cəmiyyətinin tipik ədəbiyyat tarixidir"* [7, s. 86].

"Zərərli tənqidlər" məqaləsində isə Ə.Nazimin ədəbiyyat tarixinin yazılmasındakı yanlışlıqlara etirazını bildirir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim şairi kimi İ.Həsənoğlunu göstərən Ə.Nazimə bu fikrin M.F.Köprülünün olduğunu xatırlatmaqla yanaşı, ayrıca Həsənoğludan öncə Veysoğlu Əhməd, ondan əvvəl isə Şəms Təbrizinin olduğunu xatırladır. Bunlar onu deməyə əsas verir ki, tədqiqatçının ədəbiyyat tarixində bu şairlərə yer verilmişdir. Əgər belədirsə, Ə.Abid anadilli ədəbiyyat tarixini bir qədər də qabağa aparmış olur.

A.Musaxanlının dövrləşdirmə sistemində isə bir qədər fərqlilik var. Belə ki, onun dövrləşdirilməsində tarixi amil əsas götürülmüşdür. Lakin təsnifatların izahında ictimai quruluşlarla yanaşı, ədəbi janrlar və üslublar da başlıca yer tutduğunu görmək mümkündür. Ədəbiyyatın inkişaf tarixi A.Musaxanlı bölgüsündə dörd yerə ayrılır:

1. Feodalizmdən əvvəlki dövr;
2. Feodalizm dövrü;
3. Kapitalizm dövrü;
4. İnkilabi-yeni dövr. [87, s. 78]

Feodalizmdən əvvəlki dövr dedikdə, ədəbiyyatşünas ibtidai cəmiyyəti nəzərdə tutur və buraya əsirət və qövmi cəmiyyəti aid edirdi. Feodalizm dövrünü isə ədəbiyyatın təşəkkül, inkişaf və kamal mərhələlərinə bölürdü. Feodalizm dövr ədəbiyyatında saray aristokratiyasının ədəbi üslubunu araşdırırdı. Tədqiqatçı buraya klassik Şərq ədəbiyyatı və dini ədəbiyyatı daxil edirdi. Xalq təbəqəsinin ədəbi üslubuna gəldikdə isə aşiq şeiri və təkyə ədəbiyyatına üstünlük verirdi. A.Musaxanlı

dövrləşdirilməsində kapitalizm dövründə önə çıxan mövzular ticarət, sənaye və maliyyə kapitalizmi olur. Sonuncu dövr sovet ədəbiyyatı və sovet cəmiyyəti mərhələlərindən ibarət olur. Göründüyü kimi, A.Musaxanlı bölgüsü digər ədəbiyyatşünaslarından bir qədər fərqlidir. Lakin bu dövrləşdirmənin mövcud Azərbaycan ədəbiyyatını tamamilə ehtiva etdiyini də demək çətinidir. Çünki B.Çobanzadə, M.F.Köprülü, Ə.Nazim, Ə.Abid dövrləşdirməsində ədəbi prosesin tarixi inkişaf yolunu izləmək mümkün olduğu halda, burada daha çox tarixi inkişaf istiqaməti əsas götürülmüşdür. Ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadə məhz bunu nəzərdə tutaraq yazır: "*...A.Musaxanlının ədəbi-tarixi prosesə baxışında tarixilik hissi çıxış nöqtəsi olmuşdu. Digər tərəfdən, o, ədəbiyyatın həyata münasibətini, ona yaxınlıq dərəcəsini, bir sözlə, həyatiliyi onun əsas yaşarı əlaməti hesab edirdi*" [114, s. 170].

Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmaları özündə üç istiqaməti birləşdirirdi: 1) Ədəbiyyatın nəzəri məsələləri; 2) Ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri; 3) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bugünü. Demək lazımdır ki, B.Çobanzadənin yaradıcılığında dilçilik faktoru öndə olmasına baxmayaraq, ədəbiyyat tarixi ilə də məşğul olmuş, bu barədə əhəmiyyətini itirməyən elmi-nəzəri fikirlər söyləmişdir. Bu fikirlərin bir çoxu yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Ədəbiyyatın mənşə və inkişafı, forma və məzmun tandemi, ədəbiyyatın bir elm olması, ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi məsələləri, onun tərbiyəvi əhəmiyyəti və s. kimi məsələlər ilk dəfə nəzəri şəkildə B.Çobanzadə yaradıcılığında tədqiq edilir. Məlumdur ki, B.Çobanzadənin "Türk dili və ədəbiyyatın tədris üsulu" əsəri iki yerə bölünür; birinci qisim Türk dili və onun tədris üsullarına, ikinci qisim isə Türk ədəbiyyatı və onun tədris üsullarına ayrılır. Müəllif bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını gah "türk", gah da "türk-tatar" ədəbiyyatı kimi ifadə edir. Ədəbiyyatın tədrisi zamanı onun mənşəyi haqqında məlumat verməyə çalışır. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyini araşdırarkən çox doğru olaraq Orxon kitabələrinə müraciət edir və türk xalqının yalnız köçəbələrdən ibarət olmayıb, torpağı suvarmaq və şəhərciklər meydana gətirmək, ticarətlə məşğul olmaq iqtidarında olduğu qənaətini bölüşür.

B.Çobanzadə ədəbiyyatı, hər şeydən əvvəl, bir elm sahəsi hesab edir, onun

məktəblərdəki yeri və mövqeyini, tədrisindəki üsulları müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bu fikirlərində ədəbiyyatşünas tarixin və ədəbiyyat tarixinin yaxın və fərqli cəhətləri ilə bağlı fikirlərini də bildirirdi. Tarixçi müxtəlif dövrlərə aid müəyyən sənədlər əsasında çıxış etdiyi kimi, ədəbiyyat tarixçisi də bədii düşüncənin tarixini yazır. Bunun üçün onun da əlinin altında müəyyən sənədlər və faktların olması əsas məsələlərdən biridir. Lakin hər bir yazının da tarixi vəsiqə olmadığına diqqət çəkən tədqiqatçı yazırdı: *"Təbii hər yazılı əsər tarixi vəsiqə olamaz. Digər tərəfdən tarixçi bütün əsərini yazılı vəsiqələr üzərinə bina edəməz. Buna görə bu cəhətdən tarix və ədəbiyyat və lisan tarixini bir-birindən ayırmaq zəruridir.*

Bununla bərabər, tarix ilə ədəbiyyat tarixinin, yuxarıda söylədiyimiz kibi, mahiyyətləri bir olduğundan onların elm ola bilmələri, yuxarıda qoyulan ümumi tələblərə cavab vermələri eyni və müşabəh şərtlər içərisində vüquya gələ bilər" [28, s. 210].

Ədəbiyyatşünas doğru qeyd edir ki, ədəbiyyat tarixi ədəbi hadisələrin təsvirindən hərəkət edir və xüsusi əsərlərdən çıxış edir. Bu zaman ədəbiyyat tarixçisi həmin əsərlərin yazıldığı dövrü tarixçi kimi yaxşı öyrənməlidir.

Ədəbiyyatda şəkil və mündəricə, onların bir-birinə münasibəti məsələsi də B.Çobanzadə tədqiqatının obyektlərindən idi. Bu, sırf nəzəri məsələdir. Şəkil və mündəricənin bir-biri ilə əlaqəsi, bədii əsərdəki rolu məsələsini ən vacib amillərdən hesab edən müəllif nəzəri ədəbiyyata, eləcə də İ.Höte, V.Belinski, İ.Turgenyev kimi yazıçı və tənqidçilərin fikirlərinə söykənərək ədəbi əsərin möhkəmliyi fikrini müdafiə edir. Nəzəriyyəçi alim Q.Pospelovun fikirlərinə istinad edən B.Çobanzadə belə bir doğru qənaətə gəlir: *"Şəkli, yaxud işləmə üsulunu dəyişdirmək üçün mündəricəni də başqalaşdırmaq lazım gəlir. Çünki şəkil və mündəricə, ikisi də xüsusi bir mahiyyətə malik, təkrarı və nöqtəsi-nöqtəsinə təqlidi qeyri-qabil bədii şeirin və yekparə əsərin iki üzüdür. Əsasən şəkil də mündəricə ilə bərabər doğur"* [28, s. 199].

Nəzəriyyəçinin fikrincə, şəklin (formanın) mündəricəyə (məzmununa) görə daha böyük əhəmiyyət qazanması, yaxud mühərrir və ədiblərin yalnız şəkllə əhəmiyyət verməsi həmişə müəyyən ictimai münasibətlərin təsiri altında olur. Yeni dövrlər gəlib yeni siniflər hakimiyyətə keçdiyi zaman mündəricə-mövzu şəkildən daha çox

əhəmiyyət qazanır. Yeni fikirlər, təsəvvürlər sahibi olan yeni dövr şairləri çox zaman əski formadan istifadə etməli olurlar. B.Çobanzadə Demyan Bednını nümunə gətirir və onun köhnə formada yeni məzmun ifadə etməsini təqdir edir. Nəzərə alsaq ki, D.Bednı dövrün ideologiyası tərəfindən dəstəklənirdi, o zaman nəzəriyyəçinin məqsədini başa düşmək olar. Müəllif bu məqamlarda məfkurəvi məzmunundan yan keçmir, əksinə, onu üstün sayırdı. Fikrimizcə, burada B.Çobanzadə dövrün ideoloji mövqeyindən çıxış edir. Bununla belə, tədqiqatçının şəkil ilə mündəricə məsələsində gəldiyi qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Şəkil və mündəricə mənşəyində və inkişafında daim bərabər çıxış edir.
2. Şəkil və mündəricənin simasını hər vaxt zamanın ictimai münasibətləri təyin edir.
3. Ədəbiyyat tarixçisi bir ədəbi əsəri, yaxud cərəyan və dövrü tədqiq etdiyi zaman həm şəkli, həm də mündəricəni bərabər şəkildə göz özündə tutmalıdır.
4. Şəkil və mündəricə birlikdə tədris olunmalı, istər bunları meydana gətirən səbəblər, istərsə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri, münasibətləri tənzim edən amillər öyrənilməlidir.

B.Çobanzadə "Ədəbiyyat bir elmmidir?" araşdırmasında ədəbiyyatı bir elm hesab edir, tarix kimi ədəbiyyatın da mövzusu, mündəricəsi olduğuna diqqət çəkir. Onun fikrincə, təbii elmlər insanı təbiətin bir parçası olaraq tədqiq etdiyi halda, insani və ictimai elmlər onu özünəməxsus, özünün fəaliyyətindən doğmuş duyğuları, fikirləri, hərəkətləri etibarilə alır və bu nöqteyi-nəzərdən öyrənir. O yazır: *"Ədəbiyyat tarixçisi müəyyən dövrdəki ədəbi cərəyanları, ədəbi zövq və üslubları və bunların sinfi münasibətlərlə əlaqəsini meydana çıxarmaq yolunda çarpışır. O, həqiqi həyatı ölmüş, bitmiş deyil, bəlkə müəyyən dövrün həqiqi həyatını o zamanın şair və sənətkarlarının necə gördüklərini, necə təsəvvür etdiklərini əvvəla göstərməyə, sonra izah etməyə çalışır. Hər hansı bir yazılı vəsiqə tarixçi və ədəbiyyat tarixçisi üçün eyni nöqteyi-nəzərdən və eyni dərəcədə mühüm deyildir"* [28, s. 209]. B.Çobanzadənin bu fikri sonrakı ədəbiyyat nəzəriyyəçiləri və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən də bu və ya digər şəkildə təsdiq edilir.

Ədəbiyyat tarixi məsələsində B.Çobanzadə özündən əvvəlki tədqiqatçılardan bir

qədər də irəli gedərək yeni ədəbiyyat tarixinin yaradılmasını qarşıya qoyurdu. Onun fikrincə, *"Azəri ədəbiyyatının tarixi müxtəlif məsələlərə dair ayrı-ayrı tədqiqlər, monoqrafiyalar meydana gətirilmədikcə yaradıla bilməz. Bu kimi hazırlıq işi yapılmadan ortaya çıxacaq əsərlər əski Şərq biçimində yaradılmış daha dərin, daha yüksək ola bilməz"* [28, s.4]. Buradan da görünür ki, B.Çobanzadənin yaratmaq istədiyi ədəbiyyat tarixi Şərq üslubunda deyil, Avropa üslubuna yaxın bir ədəbiyyat tarixi formalaşdırmaq olmuşdur. B.Çobanzadənin ədəbiyyat tarixini dəyərləndirən ədəbiyyatşünas N.Şəmsizadə yazır: *"...öz dövrünün ona məlum olan ədəbiyyat tarixləri professor Bəkir Çobanzadəni təmin etmirdi. Belə ədəbiyyat tarixləri həqiqətən o zaman mövcud idi"*

B.Çobanzadənin araşdırmalarında ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi məsələsi də mühüm yer tutur. Belə ki, B.Çobanzadəyə qədər heç bir ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisi dövrləşdirmə probleminə bu qədər nəzəri münasibət bildirməyib. Problemin tarixinə nəzər yetirən nəzəriyyəçi alim orta əsrlərdə Avropada ədəbiyyat tarixçiliyi məsələsinə ekskurs edərək müəyyən nəticələrə gəlir. Tədqiqatçı diqqəti ona yönəldir ki, avropalıların ədəbi yaradıcılığı tədqiq etməyə, öyrənməyə başlamasının tarixi qədimlərə gedib çıxır. Buna misal olaraq Yunanıstanda "İliada" və "Odisseyə" kimi Homerin adına çıxılan əsərlərin toplanması təşəbbüsünü göstərir. Yaxud miladdan öncə V əsrdə bir çox xüsusi əllərdə kitabxanaların toplanmasına nəzər yetirir. Bunun ən yaxşı nümunəsi kimi Aristofanın "Qurbağalar" əsərinə Aristotelin "Poetika" əsərində fikir bildirməsi faktını çəkir. Eləcə də "Ritorika" əsərində nasir (prozatop) mühərrirlərin üslub və ədalarını təhlil etməsini də ədəbiyyatın tədqiqi məsələsinə aid edir. Sonrakı dövrlərin Avropa ədəbiyyat tarixlərinin üstün cəhətlərini müqayisəli şəkildə təhlil edir.

Şərq ədəbiyyatının tədqiqi probleminə gələrkən belə bir qənaətə gəlir ki, islamdan sonra ədəbiyyat tədqiqi ərəbləri və onların tədqiq etdiyi qrek nümunələrinə uyaraq meydana gəlmişdir. Ədəbiyyat tədqiqinin başlanğıcını iki istiqamətdə görür: divanlar və ya şairlərin məcmuələri və onların tərcümeyi-halları, yəni təzkireyi-şüəralar. Lakin tədqiqatçı bu nümunələri o qədər də etibarlı hesab etmir və bunların tənqid və təhlil mahiyyətindən "çox-çox" uzaq olduğunu bildirir. Avropa

ədəbiyyatının tədqiqi prosesində XVIII-XIX əsrləri mühüm dövr hesab edən B.Çobanzadə Vingelman, Lessinq, Herder, Qrimm qardaşları, Baxler, Fridrix Şlögel, Hervinus, Sent Bev kimi alimlərin araşdırmalarını yüksək qiymətləndirir. Lakin problemin araşdırılmasında İppolit Tenin rolunu xüsusi qeyd edir. İ.Tenin "Yalnız bir əsər vasitəsilə müəllifi tanıya, kiçik bir qırıntısı vasitəsilə bütün bir mədəniyyət sistemini təkrar canlandırma biləcəyini" söyləməsi ona müasir təbiyyatçıların *"bir kəmik vasitəsilə bütün skeleti və aid olan heyvanın təbiətini meydana çıxara biləcəklərini"* [28, s. 226] iddia etmələrini xatırladır.

Məlumdur ki, ədəbiyyatın dövrlərə ayrılması və dövrləşdirilməsi məsələsi ədəbiyyatşünaslığımızda ötən əsrin 20-ci illərindən işlənilməyə başlanmışdır. Bu barədə Ə.Abid, A.Musaxanlı, Ə.Nazim və b. fikirləri yer alır. B.Çobanzadənin də araşdırmaları nəzəri əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Bunu nəzərdə tutan ədəbiyyatşünas N.Qəhrəmanlı yazır: *"Dövrləşdirmə problemi "sovet dövrü" ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatlarında müxtəlif cür işıqlandırılıb. Örnək üçün deyə bilərik ki, Əmin Abidin, Bəkir Çobanzadənin və Atababa Musaxanlının dövrləşdirməyə münasibətində mövqe yaxınlığı diqqəti çəkir (ədəbiyyat tarixinə dil və etnos baxımından yanaşılması"* [79, s. 26]. Fikrimizcə, N.Qəhrəmanovun dediyi bu mövqe yaxınlığı zamanın tələblərinə uyğun olaraq ədəbiyyatı dəyərləndirmək və ya onu Avropa təhlil üsulu ilə yazmaq olmuşdur. Bunu ədəbiyyatşünaslığımızın sonrakı inkişaf yolundan da görmək mümkündür.

Ədəbiyyatın dövrlərə ayrılması məsələsində B.Çobanzadə Avropa və rus alimlərinin fikirlərinə daha çox istinad edir. Belə ki, ədəbiyyatın dövrlərə ayrılması artıq Avropada müəyyən bir dövr keçmişdir. Dövrləşdirmənin mahiyyətinə nəzər yetirən ədəbiyyatşünas bu cəhətdən ədəbiyyat tarixçilərinin yekdil rəyə gələ bilməmələrinə də diqqət çəkir. Akademik V.N.Perets ədəbiyyatı dövrlərə ayırmanı yalnız elmi və tərbiyəvi nöqteyi-nəzərdən mühüm görüb, elmi və nəzəri cəhətdən ona əhəmiyyət vermir [146, s.109]. B.Çobanzadə "dövr", "period", "epoxa" kimi sözlərin mahiyyətini açmağa və onların dövrləşdirmədəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışır. Türk ədəbiyyatında dövrləşdirməni araşdırarkən M.F.Köprülüyə istinad edən müəllif onun işlətdiyi "İslam dövrü", "Avropa dövrü", "İslamdan əvvəlki dövr" kimi üç dövrə

ayırmasına münasibət bildirir. Ancaq bununla yanaşı, tədqiqatçının "saray dövrü", "İbrahim paşa dövrü", "təsəvvüf dövrü" kimi ifadələri işlətməsini hələ bu terminlərə birmənalı baxışın olmaması ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçının fikrincə, bizdə "period", "epox" sözlərindən birinə "çağ", digərinə "dövr" desək, iki olduqca bir-birindən ayrı məfhumları qarışdırmarıq. Yaxud rus ədəbiyyatşünaslığında "30-cu illər", "qırxıncı illər" kimi məfhumları heç kəs riyazi anlamda qəbul etmir.

B.Çobanzadə dövrlərin prinsiplərə görə ayrılmasının tərəfdarıdır. Ona görə də dövrləşdirmədə bir neçə prinsipi nəzərdən keçirir. Bu prinsiplər içərisində siyasi, iqtisadi və ictimai əlamətlərin üstünlük təşkil etdiyini bildirir. Müəllifin fikrincə, bütün hallarda bu prinsiplərdə ədəbiyyatı bir sistem halında öyrənmək və tətbiq etmək nəzərdə tutulur: *"Ədəbiyyat tarixini bu surətlə, yəni özünəməxsus əlamətlərinə görə sistem altına almaq və dövrlərə ayırmaq prinsipi çox mühüm olmaqla bərabər, tətbiqi də çox çətinidir"* [28, s.253].

Hələ Azərbaycan ədəbiyyatı adının tam formalaşmadığı bir zamanda B.Çobanzadə özünün ədəbiyyat tarixini "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü" [27] adlandırır. Məlumdur ki, buna qədər F.Köçərli və İ.Hikmətin ədəbiyyat tarixləri müxtəlif ad altında çap olunmuşdu. F.Köçərlinin əsəri "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materailləri" [67; 68], İ.Hikmətin əsəri isə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" [52; 53] adlandırılmışdı. Doğrudur, F.Köçərlinin əsəri ölümündən sonra nəşr edildiyindən əsərin adının ona məxsus olduğunu söyləmək düzgün olmazdı. F.Köçərlinin kitabında nəzəri məsələlərdən çox, praktik məsələlərin olduğunu nəzərə alsaq, onda "materiallar" sözünün nə üçün orada yer tutduğunu aydın görmək olar. B.Çobanzadə isə sərlövhədə "Azəri ədəbiyyatı" adı işlətməsinə baxmayaraq, içəridə "Azəri türk ədəbiyyatı" birləşməsindən istifadə edir ki, bu da məsələyə fərqli yanaşmanı ortaya qoymuş olur. Ədəbiyyatşünasın bu əsərdə əsas tədqiqat obyektini müasir ədəbiyyat (XX əsrin əvvəlləri) olsa da, klassik ədəbiyyata da münasibətini bildirir. Ədəbiyyatşünas klassik Azərbaycan şairlərindən Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Füzulinin Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndəsi kimi verilməsinin əleyhinə çıxaraq yazır: *"Nihayət, 19 əsrin ortalarına qədər Azəri ədəbiyyatı şəkil və mündəricə cəhətindən "Əcəm pozması" bir ədəbiyyat kibi tərəqqi edilə gəlmişdir. Nihayət 19-cu əsrin*

sonlarından alaraq azəri türk ədəbiyyatını Osmanlı ədəbiyyatının ibtidai provensial bir şəkli kimi tələqqi etmək, azəri şairlərindən mühümlərini osmanlı klassik şairlər dəftərinə qeyd etmək təmayülü qüvvətlənmişdir. "Qazi Bürhanəddin", "Nəsimi", "Füzuli" və daha başqa azəri şairlərinin bu "şərəfə" nail olduqları hər kəsə məlumdur" [27, s.3]. B.Çobanzadənin hələ o zaman gördüyü bu səhvləri ədəbiyyatşünaslığımız sonrakı mərhələlərdə düzəltmişdir. Uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməyən Qazi Bürhanəddin yalnız 80-ci illərdə ədəbiyyat tariximizə daxil edilməyə başlamışdır.

B.Çobanzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yeni dövrü ilə bağlı tədqiqat aparanda, görünür ki, aydın bir təsəvvürə malik olmuş, onu elmi-nəzəri cəhətdən yaxşı öyrənmişdir. Çünki müəllif M.S.Qriqoryevin "Ədəbiyyat və ideologiya" kitabına müraciət etmiş və nəzəri fikirlərini möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Eyni zamanda, tədqiq etdiyi zamanın əsərlərini təhlil edərkən dövrün ideologiyasından çıxış etmişdir. Əsərin bir qisminə dövrün ideologiyasının təsiri aydın görünür. Ədəbiyyatşünas dövrün ideologiyasına uyğun olaraq, hər şeyi 1905-ci il inqilabına bağlamağa üstünlük verir. Dövrün mətbuatını təhlil edərkən onu "burjuaziya ideologiyasının müəssili" olaraq qələmə verir [27, s. 29]. Müəllifin fikrincə, "bu dövrün ədəbiyyatına da "feodal meyilli burjuaziya ədəbiyyatı" deməliyik". Fevral inqilabına qədərki ədəbiyyatı isə "müsavat ədəbiyyatı" adlandırır. Ədəbiyyatdakı milli təmayülün əleyhinə çıxaraq Ə.Cavadın "Dalğa" şeirlər kitabından "Ey əsgər" şeirini milli təmayülün nümunəsi kimi təhlilə cəlb edir:

*Dağa-daşa sancağını öpdürüb,
Duman kibi bu dağları bürüdü
Dənizlərə salam rəsmi yapıdırıb,
Göylərdəki bulud kimi yürüdü.*

*Arslan kibi saldırdığın düşmana,
Ər oğlu ər olduğunu göstərdin!
Fələk bu gün uyğun sənə deyir ki,
Türk əsgəri sən böyləmi istərdin.*

B.Çobanzadə Ə.Cavadı müsavatsız "patentli şairi" adlandırır, onun millətçi mövqeyini kəskin tənqid edir. Ə.Abidin millətçi şeirləri də eyni prizmadan təhlil olunur. Aydın görünür ki, ədəbiyyat tarixi ilə bağlı nəzəri fikirlərində nə qədər obyektiv mövqe tutursa, müasir ədəbiyyatın dəyərləndirilməsində ideoloji baryerlərə boyun əyməli olur.

20-ci illər ədəbiyyatını B.Çobanzadə təhlilində "Oktyabr dövrü ədəbiyyatı" adlandırır və partiyanın, ideologiyanın direktivlərinə əsaslanır. Azərbaycan poeziyasındakı inqilabi mövzuya münasibəti müsbətdir. Gənc şairlərdən danışarkən N.Hikmətin yaradıcılığına da müraciət edir. Tədqiqatçı bu müraciətində haqlıdır. Çünki N.Hikmət Azərbaycan şairi olmasa da, Azərbaycan ədəbi prosesi ilə çox yaxın olmuş və özünü bu ədəbi prosesdə hiss etmişdir. Tənqidçi də bunu nəzərə alaraq yazır: "*Nazim Hikmət əsasən azərbaycanlı və Azərbaycan şairi deyildir. Lakin onun əsərləri Azərbaycanda basılıb buradakı cavan proletar şairlərin üzərinə olduqca qüvvətli təsir bağışladığı üçün bugünkü azəri proletar ədəbiyyatından bəhs edərkən onu haqlı olduğu mövqeyi vermək zəruridir*" [27, s.57].

Gənc nasirlərdən T.Ş.Simurq, H.Mehdi, Əbülhəsən kimi yazıçıların dil-üslub xüsusiyyətlərini araşdırır. Burada da vurğunu Azəri ədəbiyyatının proletar mövqeyinə, millətçilik mövqeyindən getdikcə internasionalizmə çevrilməsinə yönəldir və onu təqdir edir.

Beləliklə, B.Çobanzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətindəki görüşlərinin bir-birindən fərqləndiyi aydın görünür. Ədəbiyyatşünas əgər ədəbiyyat tarixçiliyində nəzəri konsepsiyadan çıxış edərək müəyyən doğru qərarlara gəlsə, çağdaş ədəbiyyatı təhlil edərkən ideoloji mövqeyə üstünlük verir və proletar ədəbiyyatını, partiyalılığı təqdir edir. Bu da onu göstərir ki, görkəmli ədəbiyyatşünas çağdaş ədəbiyyat məsələlərində dövrün ideoloji baryerlərini aşmış, həm XX əsrin əvvəllərindəki milli ədəbi hərəkata, həm də 20-ci illərdəki proletar hərəkatına ideoloji mövqedən qiymət vermişdir. Lakin bütün hallarda B.Çobanzadənin ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyi ilə bağlı fikirləri nəzəri cəhətdən yeni təmayülü təmsil edir və yeni ədəbiyyat tarixinin formalaşmasında önəmli rol oynayır.

3.2.. Ədəbiyyat tarixinə yanaşmada metodoloji problemlər

Məlumdur ki, XX əsrin 20-ci illərində ictimai-siyasi fikrdə olduğu kimi, ədəbi, elmi düşüncədə də yeni bir mərhələ başlanmışdı. Bu mərhələni zəruri edən heç də sosializmin bərqərar olması deyildi, həm də əsrin əvvəllərindən cəmiyyətin inkişafında özünü göstərən elmi-mədəni intibahın fasiləsiz inkişafı idi. 20-ci illərdə belə bir inkişafın lokomotivi rolu isə bolşevik hakimiyyətinin əlinə keçmişdi. Bu tarixi mərhələnin keçilmiş yoluna nəzər salarkən, əslində, bu mərhələnin son otuz ilin tarixi bir yekunu olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. 20-ci ildə Azərbaycanın işğalı ilə bu proses bir qədər ləngimiş, ziyalı və fikir adamları repressiyaya uğramış, ancaq senzuralı kommunist mətbuatı çıxmış, fikir plüralizmi aradan götürülmüşdü. Bunun əvəzində isə yeni mənəvi, sosial (proletar diktaturası, proletar ədəbiyyatı, proletar mədəniyyəti və s.) platforma formalaşdırılmağa başlanmışdı. İctimai-siyasi prosesin bu şəkildə inkişafı ədəbiyyata, eləcə də ədəbi proses kontekstində ədəbiyyatşünaslığın inkişafına da öz təsirini göstərirdi. Ədəbi prosesin bolşevik təfəkkürü və senzuralı nəzarəti ümumən bədii yaradıcılığa, ədəbi-nəzəri görüşlərə mənfi təsirini göstərirdi. Ədəbi mühitə nəzəri görüşlərin, fikirlərin yuxarıdan gələrək döviyyəyə daxil olması elmin, sənətin idarə olunmasında müəyyən çətinliklər yaradırdı. Bu mənada ədəbiyyatşünaslığın inkişafına mövcud siyasi sistem öz damğasını vururdu. Məsələn, Plexanov və onun nəzəriyyəsinin Moskvada tənqid olunması onun yerlərdə tənqid olunmasına nəinki şərait yaradır, hətta ondan sitat gətirən, ona istinad edənlər plexanovçu adlandırılaraq siyasi cəhətdən səbatsız hesab edilirdi. Beləcə ədəbi mühitdə ayrı-ayrı vaxtlarda Voronskiçilik, Pereverzevçilik, burjuaçılıq və s. əleyhinə mübarizənin getməsi ədəbiyyatşünaslığa və ədəbi tənqiddə də öz təsirini göstərirdi. Ədəbiyyat tarixi və onun ayrı-ayrı problemlərinin yazılmasında da bu cür təmayüllərin olması elmi mübahisənin sağlam zəmində getməsinə imkan vermirdi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında bu problem ən çox metodoloji nöqteyi-nəzərdən özünü büruzə verirdi. İ.Hikmət, Ə.Nazim, Ə.Abid, A.Musaxanlı, H.Zeynallı, B.Çobanzadə, M.K.Ələkbərli, V.Xulufu, C.Əfəndizadə, M.Hüseyn və b. tənqidçi və ədəbiyyatşünasların

yaradıcılığında bu problem özünü qabarıq şəkildə göstərir. Ədəbiyyatşünas Ş.Salmanov dövrün ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığında olan bu əyintiləri ümumiləşdirərək yazırdı: *"Ədəbiyyatşünaslıqda vulqar sosiologizm, ədəbiyyat tarixinin tədqiqində sinfilik, xalqilik kateqoriyalarının düzgün tətbiq edilməməsindən meydana çıxırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının demokratik və qeyri-demokratik, saray, aristokrat, feodal ədəbiyyatı, yaxud realist demokratik maarifçi və mürtəcə romantik ədəbiyyat və s. təsnifi bunun bariz təzahürü idi"* [105, s.174]. Ədəbiyyatşünas Ş.Salmanovun qeyd etdiyi bu problemlər uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasında və dəyərləndirilməsində başlıca problemlərdən olmuşdur. Xüsusilə metodoloji baxımdan XIX əsr ədəbiyyatının bir çox meyilləri, ən çox da yaxın tarixin, yəni XX əsrin əvvəllərinin ədəbi düşüncə tarixinə baxışda bu baxış çox kəskin rol oynamış, ədəbiyyat tariximizin keçmişini düzgün qiymətləndirilmədiyi kimi, gələcəyi də doğru yola istiqamətlənməmişdir. Dövrün ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat tarixçiliyinə bu cür münasibəti yazılan məqalələrin adından da görmək mümkün idi. Ə.Nazimin "Azərbaycanda marksizm tənqidində mexanisizm və liberal görüşlər əleyhinə", "Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə (Musaxanlı, Əmin Abid, Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin ədəbi görüşləri haqqında)", M.Rəfilinin "Professor Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə", M.Quliyevin "Ədəbiyyatşünaslıq cəhbəsində mübarizə", H.Mehdinin "Ədəbiyyatşünaslıqda menşevizm əleyhinə", H.Əfəndizadənin "Pereverzev və onun ədəbiyyat sistemi haqqında" və s. onlarla məqalələrdə əsərə, yaxud yazara metodoloji cəhətdən düzgün yanaşılmır, yaxud sinfilik nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilirdi. Bəzən ədəbiyyat tarixini yazanların özü belə, bu cür qüsurlardan qurtula bilmirdi ki, bu da dövrün, zamanın ruhundan irəli gəlirdi. Mövcud marksizm-leninizm nəzəriyyəsi də bu cür tənqidlərin olmasına imkan verirdi. Özünün ədəbiyyat tarixçiliyində çox az əhəmiyyət verən Ə.Abid də bəzən marksiz-leninizm nəzəriyyəsinə istinad edərək yanlış nəticələrə gəlirdi. Ə.Nazimin Azərbaycan ədəbiyyatını Həsənoğlu ilə başlamasına etirazı doğrudur, lakin bu etirazı ideoloji yöndən əsaslandırması onun özünün ədəbiyyat metodologisinə də uyğun deyil. "Zərərli tənqidlər" məqaləsində yazırdı: *"Burada başqa bir mühüm*

nöqtə də Azərbaycan ədəbiyyatını feodal şairlə başlamağa təşəbbüs etməkdir. Bu tərz Şərqi feodalist təzkiyəçiliyinə Qərbi burjuaziya ədəbiyyatçılarına məxsus təhlil tərzidir. Halbuki marksizm ədəbiyyatçılığına əhəmiyyət verən məmləkətimizdə bu sistemi təshih etmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatı Nazimin təkrar etdiyi kimi, nə Həsənoğlu kimi sufi bir şeyxlə, nə də Şah İsmayıl Xətai kimi bir dərəbəylə başlamaz" [9, s.31]. Göründüyü kimi, Ə.Abid Azərbaycan ədəbiyyatının Həsənoğlu ilə başlamasını doğru hesab etmir, bu, doğrudur, lakin Həsənoğlunu bir sufi şair, Ş.İ.Xətai bir dərəbə hesab etməsi dövrün ideologiyasından irəli gəlirdi ki, bundan xilas ola bilməmişdi. Ə.Abid Azərbaycan ədəbiyyatını Ə.Nazimdən fərqli olaraq daha qədimlərə aparmaqda haqlıdır. Belə bir fikri də doğrudur ki, Həsənoğludan daha əvvəl Veysoğlu Əhməd, ondan da əvvəl Şəms Təbrizinin olduğunu önə çəkir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini bu torpaqlara köçməyə başlayan türk əşirətlərinin gəlişinə bağlayır ki, bu da hicri tarixin əvvəllərinə gedib çıxır. Əlbəttə, bu cür qüsurar Ə.Nazimin ədəbiyyatın tarixini Ə.Abid qədər bilməməsindən irəli gəlirdi. Çünki Ə.Nazim bir ədəbiyyat tarixçisindən daha çox tənqidçi idi. Ə.Abid isə onun bu səhvinə "burjua görüşlərinə" qapılması ilə əlaqələndirir: "*Ə.Nazimin bu cür əski burjuaziya görüşlərinə qapılması məqalə mövzusunun tələb etdiyi məsələlərlə aşna olmamasından irəli gəlmişdir*" [9, s. 32].

20-30-cu illər ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığının əsas xüsusiyyətlərindən biri marksizm metodolojisinin həyata keçirilməsindən ibarət idi. Lakin bu metodoloji hər kəs tərəfindən bir cür qavranıldığından hər hansı bir məsələyə münasibətlərin müxtəlifliyi ortaya çıxırdı. İkinci bir tərəfdən, ədəbiyyatşünaslar metodoloji təmayüllərindən ən çox bir-birini ittiham etməkdə istifadə edirdilər. Bununla belə, cəmiyyətdə bir yeniləşmə prosesi də gedirdi; bu prosesdə yeni düşüncə ilə yanaşı, əski, mühafizəkar dünyagörüş də iştirak edirdi ki, bunlar bəzən bir-birinin içinə girdiyindən məsələnin mahiyyəti də düzgün anlaşılmırdı. Bu cəhətdən H.Zeynallının metodoloji görüşlərinə nəzər salmaq.

H.Zeynallı 20-ci illərdə marksist ədəbi tənqidin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Azərbaycan folklorunun toplanılması, sistemləşdirilməsi, eləcə də ədəbiyyat tarixçiliyinin öyrənilməsi, ədəbiyyatın bir sıra mühüm məsələlərinin nəzəri baxımdan

araşdırılması yollarında böyük əmək sərf etmişdir. Proletariatın dahi rəhbərləri hesab olunan K.Marks, F.Engels və V.İ.Leninin əsərlərini ilk dəfə tərcümə etmişdi. O təkcə ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı elmi-nəzəri məqalələr yazmır, həm də onun təbliği ilə məşğul olur, dərsliklər və proqramlar tərtib edirdi. Buna səbəb əldə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi vəsaitinin olmaması, yaxud bir qədər qüsurlu olması idi. Buna görə də bəzi nəzəri məsələlərə də öz münasibətini bildirirdi. "Sənət nə üçündür" məqaləsində sənətin mahiyyətini açmağa çalışırdı, hətta bəzən ideologiyanın əleyhinə olaraq *"Nə "sənət sənət üçündür", nə də "sənət həyat üçündür" mülahizələri haqlı olmayır"* [129, s.26] qənaətinə gəlirdi. Onun bütün fəaliyyəti ədəbiyyatı, sənəti yeni düşüncə aspektindən dəyərləndirmək idi. Bəzən bu dəyərləndirmələrdə vulqarizm, sosiolojiyə yol versə belə, fikirlərini bildirirdi. Belə bir fikrində haqlı idi ki: *"Ədəbiyyatı dərin öyrənmək üçün sənətin əsaslarını, estetik prinsiplərini bilmək lazım gəlir. Estetika ilə məşğul olduqda isə sənətin fəlsəfəsinə toxunmaq və bu surətlə estetik müəmmalarını açmaq məcburiyyəti duyulacaqdır"* [129, s. 24].

Ədəbiyyata, ədəbiyyat tarixçiliyinə çağdaş metodoloji baxımdan yanaşan tənqidçilərdən biri kimi H.Zeynallı müxtəlif məqalələrində çağdaş ədəbiyyatşünaslığın metodologiyasını müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən onun A.Baqrının "Ədəbiyyatşünaslıq üçün vəsait" kitabına yazdığı "Metodoloji müqəddimə" araşdırması təqdirəlayiqdir. Dövrün ideologiyasından irəli gələn bəzi məsələləri nəzərə almasaq, H.Zeynallının bu araşdırması çağdaş ədəbiyyatşünaslığa nəzəri giriş verən bir əsər kimi yadda qalır. Metodologiyanın əhəmiyyətini xüsusi vurğulayan tədqiqatçı çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızda ümumi, universal bir metodologiyanın olmadığına diqqət çəkir və onun səbəblərini axtarır. Belə bir fikrində də haqlı görünür ki, sağlam bir metodologiya olmadan həm ədəbiyyatşünaslıqda, həm də ədəbi prosesdə düzgün yol seçmək çətindir. Bu zaman tədqiq metodologiyasını tədris metodundan fərqləndirməyi də lazım bilir. Hər hansı bir dövrün ədəbiyyatını araşdırdıqda zaman və məkan və coğrafi kontekstini nəzərə almağı da irəli sürürdü: *"Hər bir milli ədəbiyyatda bütün bəşəriyyət həyatında hökm sürən ictimai psixo-ideoloji əsaslar hakimdir. Məhəlli boyalarla özlərini göstərsələr də, əsl xarakter cizgilərdən ayrılı bilməyirlər. Məsələn, klassisizm öz-özlüyündə*

şəhər ədəbiyyatı idi. Bunun əksinə olaraq romantizm təbiətə, kəndə doğru çevrilir. Klassisizm tamamilə şəxsiyyətdən qaçır, sinfin arzularını vermək istəyirsə, romantizm şəxsiyyətə əhəmiyyət verir. Hətta o yerə çatır ki, şair öz surətini ədəbiyyatda görmək istəyir (Bayronda Çarlz Harold, Şellidə Alastor, Lionel, Lermantovda Peçorin və sairə" [128, s. 84].

H.Zeynallı nəzəri məsələlərdə metodologiyayı düzgün anlayır və şərh edir, lakin onu Azərbaycan ədəbiyyatına şamil etdikdə müəyyən səhvlərə yol verirdi. Bu səhvlərin əksəriyyəti dövrün hakim ideologiyasından irəli gəlirdi. Onun fikrincə, *hər bir yazıçı, hər bir şair "müəyyən sinfi funksiyayı" həyata keçirdiyi üçün "o sinfə sıxıdan-sıxıya bağlı olmalıdır" qənaətinə gəlirdi. Bu nədənə də ədəbiyyatşünas, tənqidçi hər bir yazıçıya aşağıdakı kimi yanaşmalıdır:*

- 1. yazıçının psixoloji ideologiyası;*
- 2. Onun mövzuları;*
- 3. Onun dili və ifadə vasitələri;*
- 4. Onun hansı sinfi qəbul etdiyini qeyd etməsi;*
- 5. Yazıçının ictimai vəziyyəti və istehsalda tutduğu mövqeyi və ya harada çalışdığı, hansı mühitdə yaşaması.*

Göründüyü kimi, H.Zeynallı hər hansı bir yazıçının əsərini qiymətləndirərkən bu beş amillə diqqət yetirir. Bu amillərin əksəriyyəti yazıçının ictimai vəziyyəti və sinfi dünyagörüşünü üzə çıxarmağa xidmət edirdi. H.Zeynallının Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı şəxsiyyət və hadisələri ilə bağlı yazdığı məqalə və araşdırmaları nəzəri strukturu və məzmunu ilə nə qədər maraqlı olurdusa, metodoloji yanaşmasında qüsurlar da özünü göstərirdi. Əslində, H.Cavidin yaradıcılığı haqqında ilk fundamental məqalələr də ona məxsusdur. Tənqidçinin "Şeyx Sənan", "Maral", "Şeyda" əsərləri ilə bağlı mülahizələri nəzəri xarakter daşıyırdı. Şeyda ("Şeyda") kimi romantik qəhrəmanların xarakterini açmaqda onun məqalələrinin əhəmiyyətli rolu vardı.

H.Zeynallının "Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim" adlı ikihissəli tənqidi məqaləsi tədqiqat xarakterli olub əsər haqqında ilk fundamental qiymət hesab edilə bilər. Müəllifin "Şeyx Sənan" əsəri ilə bağlı araşdırmaları

haqqında da eyni şeyi söyləyə bilərik. Tənqidçi hər iki əsərin spesifik xüsusiyyətlərini dərindən öyrənmiş, əsərlərin mövzu və problematkasını düzgün müəyyənlədirmişdir. Hər iki araşdırma material zənginliyi, elmi-nəzəri cəhətdən işlənməsi, faktların şərh, polemik ruhu baxımından dövrünün tənqidi məqalələrindən fərqlənir. Lakin bu əsərlərə metodoloji yanaşmasında bəzi qüsurlar var idi.

Eyni qüsurlar Ə.Nazimin də məqalə və araşdırmalarında yer alırdı. Müəllimlər üçün yazdığı oçerkin və müntəxəbatın bir hissəsini proletar diktaturası dövrünə həsr etmişdir. Müntəxəbatın əsas materiallarını iki hissəyə bölür:

1. Hərbi kommunizm və bərpa dövrünün ədəbiyyatı
2. Rekonstruksiya dövrünün ədəbiyyatı.

Məsələ heç də Ə.Nazimin həmin dövrü necə adlandırmasında deyildi, həm də yazıçıların bölünməsinə sinfi münasibətə görə müəyyənləşdirməsində idi. Ədəbiyyatın günün səviyyəsinə endirməkdən başqa, həm də onu bütünlüklə siyasi proseslərlə əlaqələndirmək ona heç nə vermirdi. Hərbi kommunizm və bərpa dövrləri ədəbiyyatını üç qrupa ayırması da bunu açıq göstərir:

1. Burjua qolçomaq ədəbiyyatı;
2. Cığırdaş ədəbiyyatı;
3. Proletar ədəbiyyatı.

Ə.Nazimin bu bölgüsü bütünlüklə dövrün ədəbiyyat siyasəti ilə bağlı qərarlarından irəli gəlirdi. Dövrün siyasətini öz əsərlərində göstərməyən şair və yazıçıların hər hansı birini bu üçbucağa salaraq onların əsərlərindən çox ideoloji mövqelərini önə çəkirdi: *"İnqilabi və bərpa dövrünün ilk illərində burjua-qolçomaq və mülkədar qalıqlarının ziyalıları bu sürətlə bir sıra metodlar və üsullarla yeni inqilabi quruluş əleyhinə mübarizə edir, bu sinfin ideoloji silahını yaradırdılar. Bu ziyalıların başlıca ədəbi-məfkurəvi ifadələrini Hüseyn Cavid, Cavad və Sanlı yaratmışdılar"* [95, s. 308]. Tənqidçi bu şairlərin yaradıcılığını da məhz ideoloji aspektdən təhlil edirdi. Ə.Cavadın Cümhuriyyət dövründə şeirlərini nəzərdə tutaraq onu "müsavətin rəsmi saray şairi" olmaqda suçlayırdı. H.Cavidi "burjua ziyalı" adlandırır, onun "sənət sənət üçündür" tərəfdarı olduğunu, "partiyadan, siyasətdən həzz almadığını, bir şey anlamadığını" tənqid edirdi. H.Cavidin mövzu etibarilə

tarixə müraciətinin arxasında ideoloji səbəblər axtaran tənqidçi yazırdı: *"...Peyğəmbər"lərin, "Topal Teymur"ların macərələri ilə məşğul olurdu. Lakin bu zahirən belə idi. Həqiqətdə isə Cavidin bu hərəkətləri burjua ziyalılarının bir manevrindən ibarət idi. O bu gündən uzaqlaşmaqla, "sənət sənət üçün" şüarını müdafiə etməklə yalnız özünü və bir də sadələvh oxucuları aldada bilərdi..."* [95, s. 308].

Metodoloji yanaşma Ə.Nazimin ədəbiyyatşünaslığa, ədəbiyyat tarixçiliyinə münasibətində də özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. "Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə (Musaxanlı, Əmin Abid, Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin görüşləri haqqında)" adlı böyük araşdırmasında ədəbiyyat tarixçiliyi üzərinə təhlillər aparır. Bu təhlillərdə tənqidçi ədəbiyyatşünaslığımızda ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda çalışan alimlərimizi tənqid edir. Lakin onun tənqidi metodoloji cəhətdən düzgün qurulmamışdı. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı yeni mərhələdən keçirdi. Bu mərhələdə ədəbiyyat tarixçiliyi istiqamətində ilk araşdırmalar gedirdi. Tənqidçinin F.Köçərlidən sonra ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda atılan addımları qiymətləndirməsi tamamilə başa düşüləndir. Lakin onun bu istiqamətdə yazılan araşdırmalara münasibətində dövrün ideologiyasından irəli gələn meyillər var idi ki, bu da ona obyektiv qiymətləndirməyə imkan vermirdi. F.Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabını *"təsviri-xronoloji məcmuədən uzaq getmədi"* kimi, əsrin əvvəllərində "Füyuzat"ı və burada dərc edilmiş materialları burjua ədəbiyyatı kimi dəyərləndirir [96, s.59]. Lakin bu dəyərləndirmədə bəzi obyektiv tənqidlər olsa da, onların metodologiyasının tənqidində tamamilə yanlış mövqe tutur, onların "marksist elmi maskası altında" fəaliyyət göstərərək "marksist ədəbiyyatşünaslığının son sözü" kimi təqdim etmələrini qəbul etmirdi. Ədəbiyyatşünaslıqdakı bu "pərdələnmənin" iç üzünü açmağa çalışan tənqidçi yazırdı: *"...onların metodoloji möhkəmliyinə (ortodoksluğuna) inanmaları heç də təəccüblü deyildir. Əsas və mahiyyət etibarilə açıqcasına burjua tarixçisi olan İsmayıl Hikmətin, pərdələnmiş Musaxanlı, Çobanzadə və Əmin Abidin ədəbi görüşləri, sinfi təbiətlərinə görə birdir. Lakin sonuncular daha təhlükəlidir, çünki onları İsmayıl Hikmətdən fərqləndirən sonuncuların marksist formulları və marksist avtoritetlərə*

müraciət edib özlərini müdafiə etmələridir. Binaənəleyh kommunist tənqidi qarşısında duran birinci növbəli məsələ Çobanzadə, Musaxanlı, Əmin Abid və s. "marksismin" siyasi və sinfi mahiyyətini tez və yaxşı ifşa etməkdir" [96, s.59].

Ə.Nazim bu fikirləri yalnız nəzəri cəhətdən söyləmir, həm də bu ədəbiyyatşünasların əsərlərini təftiş edərək ideoloji "səhvlər" üzə çıxarmağa başlayır. A.Musaxanlının "Ədəbiyyatdan iş kitabı"nı ələ alan tənqidçi "bizim tədqiq metodumuz tarixi materializm metdodudur" fikirlərinin, eləcə də proletar nəzəriyyəçilərindən olan Plexanova söykənməsi ilə marksist məfhumu altında gizləndiyini sübut etməyə çalışır.

M.F.Köprülü və B.Çobanzadəni də tənqidçi eyni mövqedən tənqid edir, yeni ədəbiyyatşünas, dilçi alimin məfkurəsini təftiş edir. Siyasi mühitdə "kim-kimi" məsələsinin getdiyi bir zamanda ədəbiyyatşünaslıqda, yaxud elmdə bu söhbətin atılması yaxşı heç nə vəd etmirdi. Məlumdur ki, M.F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə aid nəzəri araşdırmalar olmadığı zamanlarda "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" və bir neçə məqaləsində tamamilə yeni yanaşma sərgiləyirdi. Anadilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi kimi İ.Həsənoğlunun ədəbiyyat tarixindəki yerini düzgün müəyyənləşdirirdi. Ədəbiyyat tarixini mədəniyyət tarixinin bir hissəsi hesab edən M.F.Köprülünün bu yanaşmaları tənqidçiyə metodoloji qiymətdə zərərli görünür. Ədəbiyyat tarixçisinin qarşısında duran əsas məsələnin milli şüurun inkişaf tarixini meydana çıxarmaqdan ibarət olması fikrini dəstəkləyir, guya ədəbiyyatşünasın Marksın tarixi materializm əleyhinə fikir söylədiyini bildirir: *"Köprülüzadə bu məqaləsində (Söhbət M.F.Köprülünün "Bilgi məcmuəsi"ndə (1913, N1, İstanbul) dərc edilən "Türk ədəbiyyatı tədqiqi üsulu" məqaləsindən gedir – A.M.) hissəilməz və səssiz olsa da, materializm prinsipləri və bilxassə Marksın tarixi materializmi əleyhinə münaqişədə bulunur" [96, s. 61].* M.F.Köprülünün türk xalqlarının ədəbiyyat tarixinin inkişaf yolları ilə bağlı yeganə, vahid ədəbiyyat siyasəti yürütməsi də tənqidçinin etirazına səbəb olur.

Tənqidçi B.Çobanzadə ilə bağlı tənqidində öncə Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin onun haqqında verdiyi qərarı xatırladıqdan sonra "Türk ədəbiyyatının işçi kitabı"ndakı "Sənət surətlər vasitəsilə həyatı görmək və anlamaqdır" tərifi

tənqid edərək onu marksizm təlimi hesab etmir. B.Çobanzadənin "Sənət əsərində həyat və məişətdən başqa, mühərrir və sənətkarın özü də vardır" fikrini və "həyat-mühərrir-əsər" təlimini qəbul etmir.

Ə.Nazim bu ədəbiyyatşünasların ümumtürk ədəbiyyatına münasibətində də zərərli cəhətlər görür. Burada daha çox pantürkizm və kamalizm izləri axtarılır. Xüsusilə M.F.Köprülü və İ.Hikmət yaradıcılığında türkçülük amili kəskin tənqid edilir, *"bügünkü şəraitimizdə Qərbə və bilxassə Türkiyəyə olan hər növ mədəni-ideoloji oriyentasiyanı"* [96, s. 27] mürtəcə adlandırır. Sovetlərdə yaşayan türk xalqlarının "Kamal Türkiyəsində alacaqları heç nə yoxdur" qənaətinə gəlirdi. Ümumtürk ədəbiyyatı ideyasına qarşı çıxan tənqidçi yazırdı: *"Ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ədəbiyyatı, yek digərindən ayrı, müstəqil və ayrıca meydana gəlmiş tarixi bir kateqoriya kimi tədqiq olunmalıdır. Bunların arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə gəldikdə, bu da ümumi marksizm metodologisi ilə həll edilir; məsələn, 1905-ci ildən başlayaraq, Türkiyə ədəbiyyatının təsirinin ictimai-siyasi səbəblərini aydınlaşdırmaq lazım. Türk-tatar ədəbiyyatlarının qarşılıqlı təsiri məsələsi rus və fransız ədəbiyyatlarının tədqiqlərinə olan qarşılıqlı təsirindən heç də təfriq olunmur"* [96, s. 27].

Ə.Nazim İ.Hikmət yaradıcılığı və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabı üzərində geniş dayanır. İ.Hikmətin Azərbaycana gəldikdən sonra Türkiyə ədəbiyyatı tarixinə aid kitablarını nəşr etdiyini yada salaraq, hətta Azərbaycandan geydikdən sonra belə, "Azərnəşr"-in "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabını nəşr etdiyini söyləyir. Lakin sonuncu əsərini, material etibarilə az-çox istifadə olunmasına rəğmən, siyasi cəhətdən "zərərli" adlandırır: *"Çünki İsmayıl Hikmətin tarixi və ədəbi konsepsiyası subyektiv idealizm yaradıcılığı impressionistcəsinə anlayış və tarixi faktları kamalistcəsinə izahla doldurulmuşdur. Buna görə də onun əsərlərinin siyasi zərərliliyini az-çox başa düşmək nəticəsində, daha doğrusu, süni instinkt sövqilə o əsərlər bizim kommunist mətbuat tərəfindən qismən hücumə məruz qalmışdı... Bizim qarşımızda duran əsas məsələ onun metodologisinin sinfi-siyasi mahiyyətini açmaq və marksizmə, leninizmə olan ziddiyyətini göstərməkdir"* [96, s. 27].

Ə.Nazim İ.Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərini *"başdan-ayağa*

millətçiliklə dolu" bir əsər adlandırır, şüurlu, ya şüursuz şəkildə "öz milli mədəniyyətinə xəyanət edən türk hökumət adamlarını şiddətlə təqdir edir",-qənaətinə gəlirdi. Tənqidçi İ.Hikməti ən çox kamalizmdə tənqid edir və yazdıqlarının Kamal millətçiliyinə xidmət etdiyini bildirirdi. Tədqiqatçının estetik və metodoloji görüşlərində də kifayət qədər antiproletar cəhətlər axtarır və tapırdı.

Beləliklə, Əli Nazim böyük bir araşdırmasında ədəbiyyatşünaslıqda və ədəbiyyat tarixçiliyində olan "zərərli meyilləri", "antiproletar" istiqamətləri üzə çıxarmağa çalışır və onların metodoloji səhvləri üzərində dayanır. Metodologiyaya gəldikdə isə tənqidçi bu araşdırmalara siyasi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır və onları marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə dəvət edir. Tənqidçinin ən çox tənqid etdiyi isə İ.Hikmət və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsəri olur. Ə.Nazimin ən çox İ.Hikmət üzərində dayanmasını başa düşmək olardı. Bu zaman artıq İ.Hikmət Azərbaycanı üç il idi tərk etmişdi və adı siyasi cəhətdən müxtəlif gizli təşkilatların siyahısında çəkilirdi. Başqa cəhətdən isə bu zaman artıq Sovetlərlə Türkiyə arasındakı siyasi münasibətlər əvvəlki kimi isti deyildi. Hətta 30-cu illərin əvvəllərində Sovet İttifaqının təhriki ilə Türkiyədə olan mühacirlərin ölkədən çıxarılması prosesi baş vermişdi ki, bütün bunlar ədəbi, elmi həyata da öz təsirini göstərirdi.

Çağdaş metodolojinin tənqidi təkcə Ə.Nazim yaradıcılığında deyil, M.Rəfilin, M.Hüseyn məqalələrində də özünü göstərirdi. Özü də "metodoloji" sözü altında ədəbiyyatşünasların siyasi mövqeyi qabardılır, onların "metodolojisinin" "burjua metodolojisinə" uyğun gəldiyi qabardılırdı. M.Rəfilin "Professor Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə" məqaləsi də məhz bu məqsədi daşıyırdı. Cəmi iki şeir kitabı çıxan, ədəbiyyatşünaslıq yollarında ilk addımlarını atan M.Rəfilinin professoru tənqid etməsi üçün böyük cəsarətdən başqa, elmi-nəzəri səviyyə də lazım idi. Lakin proletar tənqidçilərinin bu səviyyə olmadan da professoru "dərs vermək" səlahiyyəti var idi. Çünki onlar bu səlahiyyəti söykəndikləri "marksizm-leninizm nəzəriyyəsi"ndən alırdı. Elə gənc tənqidçi də məqaləsinin əvvəlində "proletariatın dahi rəhbəri" Lenindən kapitalizm əleyhinə var qüvvə ilə mübarizə aparmaqla bağlı sitatı vermişdir. Bu mənada M.Rəfilinin B.Çobanzadə yaradıcılığını təftiş etməsi başadüşüləndir. Siyasət, iqtisadiyyat sahəsində girişində gənc tənqidçinin trotskizim

əleyinə fikirləri ədəbiyyatşünaslıq sahəsində də davam etdirilir. Buradan məlum olur ki, M.Rəfili ədəbiyyatşünaslıq sahəsində pereverzevçiliyin və vorinskiçiliyin əleyhinədir. Bunu da başa düşmək olardı; Moskvada – mərkəzdə gedən siyasi mübarizə yerlərdə də öz əksini tapırdı. Lakin M.Rəfili daha irəliyə gedərək ədəbiyyat tarixçisi, dilçi B.Çobanzadənin antiproletar, antimarksist görüşlərini "büsbütün yox etmək və ifşa etməyi" qarşıya məqsəd qoyur və belə bir qənaətə gəlir: *"Çobanzadənin burjua konsepsiyası ətrafında ətraflı bir tənqid olmadan, bu konsepsiya bütünlüklə və amansız bir surətdə ifşa edilmədən Azərbaycanda türk-marksist ədəbiyyatşünaslığının müvəffəqiyyətli bir surətdə qurulması mümkün deyildir"* [100, s. 30].

M.Rəfili B.Çobanzadənin keçmişinə də işıq tutaraq onun tərcümeyi-halını təftiş edir, "Azərnəşr" tərəfindən dərc edilən "Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl" adlı kitabında "türk-tatar milləti" ifadəsinə qarşı çıxır. Onun İ.Hikmətin "türk ədəbiyyatı tarixi pantürkist konsepsiyasını" ifadə edən əsərini "böyük və çox qiymətli cildlərdən ibarət" əsər olaraq təqdim etməsini də qəbul etmirdi. Bu kimi sözlərin İ.Hikmətin taleyinə o qədər təsiri olmurdu, ona görə ki, o, Bakıda deyildi, uzaq Türkiyədə idi. Lakin bu kimi sözlər B.Çobanzadənin taleyinə birbaşa təhlükə yaradırdı. Bundan başqa, B.Çobanzadənin nəzəri görüşləri də müəllifin tənqidinə tuş gəlirdi. Professor B.Çobanzadənin bəzi nəzəri məsələlərdə Pereverzev, Sakulin və Pospelovla razılaşmasına da siyasi rəng verirdi. "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü" və "Türk ədəbiyyatı" kitablarında ideoloji səhvlər axtaran və tapan M.Rəfili "Türk ədəbiyyatı" kitabında verdiyi təhlilləri guya "türk-tatar xalqları ədəbiyyatlarının vahid tarixi sxemasını verməkdə" təqsirləndirir. O, Çobanzadənin burjua ədəbiyyatı haqqındakı fikirləri ilə də razılaşmır. Ədəbiyyatla bağlı fikirlərində proletar ədəbiyyatından bəhz etməsi də tənqidçini narazı salır. Halbuki B.Çobanzadənin "Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü; nasionalizmdən internasionalizmə" kitabında proletar ədəbiyyatına geniş yer verdiyi aydındır. B.Çobanzadəni pantürkizmdə ittiham edən müəllif yazır: *"O, türk-tatar ədəbiyyatlarını vahid bir küll halında götürərək əvvəlcə Kazan tatarı Mircanını və Qəyyum Nəsirini, sonra isə azəri türkü Melikov Zərdabini, daha sonra Krım tatarı Qasprinskini və bundan sonra yenə azəri türkü Axundovu almaqda və bu surətlə*

davam etmədədir. Bu müxtəlif xalqların müxtəlif nümayəndəsi üzərində Çobanzadə türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarının pantürkist sxemasını qurmağa çalışmışdır" [96].

Əlbəttə, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyində bir-birinə qarşı bu ittihamlar əsas yer tuturdu. Burada bəzi elmi mühakimələr olsa da, əsasən, metodoloji məsələlərə yönəldilirdi. Metodologiya dedikdə isə daha çox ədəbiyyatşünasın marksizm-leninizm nəzəriyyəsini əsas götürməsini istəyirdilər. Bəzən bu mübahisələrə gənc tənqidçi M.Hüseyn də qoşulurdu. Azərbaycanda voronskiçilik əleyhinə təbliğatı qarşıya qoyulan əsas vəzifə olaraq görürdülər. "Pereverzevçi-menşevik" ədəbiyyatşünaslığına qarşı mübarizədə Azərbaycan Proletar yazıçıları cəmiyyətinin az iş görmədiyini önə çəkən M.Hüseyn yazırdı: *"Bunlardan başqa öz ədəbi fikirlərini pereverzevçiliklə bürüyərək marksist ədəbiyyatşünaslığını anlamaqda çətinlik çəkən Musaxanlı və Əli Nazimin yanlış mülahizələri tənqid edildi"* [84, s. 39].

İdeoloji yanaşma tənqidçi, ədəbiyyatşünas M.K.Ələkbərlidən də yan keçməmişdir. O, ayrı-ayrı çıxış və məqalələrində dövrün ədəbiyyatını qiymətləndirərkən metodoloji səhvlərə yol vermişdir. Bu cür səhvlər "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında özünü daha qabarıq göstərir. Ədəbiyyatşünas kitabın qədim dövrə aid olan hissəsində yanaşmalarında doğru mövqedən çıxış etdiyi halda, müasir bədii nümunələrin təhlilində bu obyektivliyi qoruyub saxlaya bilmir. Məlumdur ki, M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının böyük bir bölümü müasir ədəbiyyat haqqındadır. Əgər kitabın ilk bölümü nə qədər tarixi fakta əsaslanırdısa, ikinci bölümündə daha çox ideoloji məsələlərə üstünlük verilir. Burası yaxşıdır ki, müasir ədəbiyyatı ədəbiyyat tarixçiliyi kontekstində təhlil etməyə çalışır. Lakin dövrün ideoloji baryerləri müəllifə imkan vermir ki, məsələyə daha obyektiv yanaşsın. Bu ideoloji əyintilər XX əsrin əvvəllərindəki ədəbiyyatdan başlayaraq müasirlərinə qədər davam edir. XX əsrin əvvəllərində çıxan "Füyuzat", "Şəlalə", "Yeni həyat" dərgilərinə qiymət də məhz bu aspektdən verilir, ədəbiyyatın "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" şüarı adı altında inkişaf etdiyini söyləyir. "Füyuzat" məktəbi haqqında yazırdı: *"Füyuzat" məktəbi yazıçıları öz üslub, ideoloji*

və tematikalarının yabançılığı üzündən geniş kütlədən kənar qalmışdılar. Azərbaycan xalqı heç onların yaratdığı ədəbiyyatı anlamamış və ona yabançı qalmışdır. Onların yaradıcılığı bir yığın ziyalından başqa, heç kəsə məlum olmamışdır. Bu yaradıcılıq sədaqət və itaətlə burjua şovinizminə xidmət edirdi" [43 s.19].

M.K.Ələkbərli "Molla Nəsrəddin" jurnalını və burada dərc olunan şeirlərin, felyetonların üslubunu, sadəliyini, obrazlarının canlılığını dilə gətirir. Cümhuriyyət dövrünə gəldikdə isə Cümhuriyyətin adını çəkmədən bu dövrü "müsavət hakimiyyəti" adlandırır. Ə.Cavad, Ə.Müznib, S.Zərgər kimi şairlərin, Mirzə Bala kimi publisistlərin yazdıqlarını kəskin tənqid edir: "O dövrdə Cavad Axundov müsavət bayrağını tərifləyir; çığırtı bağırtı ilə "vətən" və "məmləkət" haqqında ağzı köpüklü fəryad qoparır" [43 s. 20].

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının öz dövrünə aid olan böyük bir hissəsi ideoloji mahiyyət daşıyır. Müasir dövrün ədəbi-bədii düşüncəsinə ədəbiyyat tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşa bilmir və dövrün ədəbiyyatını birtərəfli qiymətləndirir. Xüsusilə özündən əvvəlki iki onilliyin ədəbiyyatını tamamilə siyasi gözlüklə oxuyur, ədəbi prosesin mahiyyətini yanlış izah edir. Əlbəttə, bu cür yanaşmalar digər ədəbiyyatşünasların da yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ifadə olunur. Bütövlükdə götürdükdə, M.K.Ələkbərlinin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi prosesinə özünəməxsus yanaşması vardır və bu yanaşmadakı müsbət amillər sonrakı ədəbiyyatşünaslığa da öz təsirini göstərmişdir. Lakin bunu tədqiqatçının müasir ədəbiyyat haqqında araşdırmalarına şamil etmək çətindir.

M.K.Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının daha bir özelliyi farsdilli ədəbiyyatla anadilli ədəbiyyatı ayırmasıdır. Bu cür bölgü tənqidçinin Azərbaycan ədəbiyyatına metodoloji yanaşmasının doğru olduğunu əks etdirir. O yazır: "XIII əsr səlcuqilərin hakimiyyət devrinə qədər türk yazıçıları başlıca olaraq fars dilində yazmışlardır: (məsələn, Nizami, Xaqani və s.)

XII əsrdən başlayaraq onlar əsas etibarilə öz ana dillərində yazırlar. Onlardan birincisi Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddindir" [43, s.7]. Ədəbiyyatşünas milli ədəbiyyat tarixinin anadilli mərhələsinə böyük önəm verir, Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Həbibli,

Xətai, Füzuli yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi.

M.K.Ələkbərli qısa olaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına da nəzər salır və Vaqifdən başlayan dəyişimin Q.Zakir, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə kimi nümayəndələrinin yaradıcılığı üzərində geniş dayanır. Xüsusilə Vaqif və Zakirin şeirdə türk vəznini olan heca vəzninin inkişafındakı rolunu yüksək dəyərləndirir, M.F.Axundzadəni "...türk həyatını avropalaşdıran bir adam" olaraq görür, bir dramaturq kimi bir dil inqilabı yaratdığı qənaətinə gəlir.

Beləliklə, 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində ədəbiyyatşünaslığa və ədəbiyyat tarixçiliyinə yeni bir dalğa gəlir. Bu dalğa həm ədəbiyyat tarixinin toplanmasında, həm yazılmasında, həm də nəzəri məsələlərdə özünün təşəkkülünü yaşayır. Lakin bu təşəkkülün qarşısını kəsən bir neçə faktor var idi ki, onlardan biri də metodoloji məsələlərin düzgün anlaşılmaması, yaxud bu problem kontekstində onların siyasi səbatsızlığını aşkara çıxarmaq məqsədi daşıyırdı.

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının yaşı min ili keçsə də, onun ədəbiyyat tarixçiliyi o qədər də qədim deyil. Yüzlər boyu Azərbaycan bədii düşüncəsi sistemləşdirilməmiş, tarixin müxtəlif dövrlərində yazıb-yaratmış şairlərin yaradıcılığı zamanında tədqiqat obyektini olmamış, yaxud onun ədəbiyyat tarixindəki yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilməmiş qalmışdır. Doğrudur, zaman-zaman şairlərin əsərləri tərtib edilmiş, qəzəlləri, qəsidələri cümlələrə salınmışdı. Sonralar bu proses bir qədər də irəli getmiş, ayrı-ayrı təzkirələr tərtib edilmiş və burada qısa da olsa, onların yaradıcılığına nəzər yetirilmişdir. Ədəbiyyata kompleks münasibət olmasa da, ədəbiyyatın ayrı-ayrı problemləri elmi, nəzəri cəhətdən şərh edilmişdir. XI əsrdə Xətib Təbrizinin ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ritorika ilə bağlı nəzəri fikirləri, yaxud hər hansı bir əsər haqqında nəzəri fikirləri çox zaman şərhçilikdən çıxır və ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması yolunda ibtidai təsəvvürlər olurdu. Əlbəttə, sonrakı dövrlərdə də bu cür kənarçıxmalar olurdu. Lakin bu kənarçıxmaları ədəbiyyat tarixçiliyinin ilkin axtarış mərhələsi kimi səciyyələndirmək doğru olmazdı.

Fars dilində yazılan təzkirələri də bütünlüklə ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda ilk addım kimi qiymətləndirmək doğru olmazdı. Bu təzkirələrin bir çoxuna Azərbaycan şairlərinin əsərləri daxil edilsə də, bir çoxlarının əsərləri diqqətdən kənar qalmışdır. Əhməd Razi, Lütvəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəsrəbadi, Əlişir xanın təzkirələrində anadilli əsərlər yer almamışdı. Sonralar təzkirələrdə olan bu mövcud qüsurlar aradan qaldırılmağa başlamışdır. XIX əsrdə Mir Möhsün Nəvvab, Həsənəli xan Qaradaği, Seyid Əzim Şirvani, Məhəmmədəli Tərbiyət, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə və başqalarının təzkirələrində milli ədəbi nümunələrə də geniş yer verilirdi. Lakin bu da hələ ədəbiyyat tarixçiliyi deyildi.

XIX əsrdə M.F.Axundzadənin tənqidi məqalə və mülahizələri yeni ədəbiyyat tarixçiliyinə aparan yolda ilk impulslar olur. Onun ədəbiyyatla, yazıçı və şairlərlə bağlı fikirləri yaratdıqları əsərlərin ədəbi və ictimai fikrə nə dərəcədə təsir göstərdiyini üzə çıxarırdı. H.Zərdabının “Əkinçi” qəzetindəki məqalələrində də yeni ədəbiyyat məsələsi qoyulurdu. Yeni ədəbiyyat həm də yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin

formalaşmasını şərtləndirirdi. XX əsrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixinə sistemli baxış olmadığı kimi, tarixi hadisələrlə bədii təfəkkürün tarixiliyi arasında dialektik əlaqə də müəyyənləşdirilməmişdi. Ədəbiyyatın dərkində təfəkkürün və tədqiq metodunun tarixiliyi də özünün elmi həllini tapa bilməmişdi. Ümumiyyətlə, XX əsrə qədər ədəbiyyat tarixini yaratmaqla bağlı təşəbbüslər olmamışdır, yalnız epizodik şəkildə ədəbiyyat tarixinin bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. Çox az bir zamanda F.Köçərlinin, Y.V.Çəmənzəminlinin, A.Surun, İsmayıl Hikmətin və Əmin Abidin ədəbiyyat tarixləri yazılmışdır. Bundan başqa, Əli Nazim, Atababa Musaxanlı, Hənəfi Zeynallı, S.Mümtaz, M.K.Ələkbərli, Bəkir Çobanzadə, Ə.Abid kimi tənqidçi və ədəbiyyatşünasların da yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə ədəbiyyat tarixi məsələləri təhlil edilmişdir. Bu ədəbiyyat tarixlərində həm ədəbiyyat tarixinin mərhələləri, problemləri, həm də yazıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri təhlil edilmiş, ədəbiyyat tarixçiliyi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edilmişdir. Bu mənada F.Köçərli ilə başlayan yeni ədəbiyyat tarixçiliyi zəngin bir formalaşma prosesi keçirmişdir. Bu proses 1920-ci ildən sonra intensiv xarakter almış və nəzəri ideya, praktika ilə son dərəcə zəngin olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-30-cu illərində yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması istiqamətində müəyyən nəticələrə gəlinmişdir ki, onları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Azərbaycan ədəbiyyatının yaşı min ili keçməsinə baxmayaraq, ədəbiyyat tarixçiliyi gec formalaşmışdır. Ədəbiyyat tarixçiliyinin qaynaqları qədim dövrə getsə də, yeni Avropa tipli ədəbiyyat tarixçiliyi XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və başqalarının yaradıcılığında bədii əsərə estetik yanaşma öz məzmun və mahiyyətini dəyişdiyindən, ədəbiyyat tarixçiliyi də yeni istiqamətdə formalaşmağa başlamışdır.

2. Ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında bir neçə konseptual məsələyə yeni baxış lazım gəlirdi ki, bunlardan biri də ədəbiyyat tarixinin haradan başlanması məsələsi idi. Hələ əldə kifayət qədər bədii material olmadığından və ya ədəbiyyatın haradan başlanması haqqında elmi qənaətlər formalaşmadığından müxtəlif fikir və

mülahizələr irəli sürülürdü. Bu mülahizələr içində Azərbaycan ədəbiyyatının anadilli ədəbiyyatdan, yoxsa farsdilli ədəbiyyatdan başlanması məsələsi müzakirə mövzusu olur. Çünki Azərbaycan şairləri yalnız ana dilində yazmamış, ərəb və fars dillərində də yazıb-yaratmışlar.

3. Ədəbiyyat tarixçiliyinin ilkin mərhələsində onun necə adlanması əsas prioritetlərdən biri olmuşdur. Bu mülahizələrdə Azərbaycan ədəbiyyatını mənsub olduğu xalqın milli kimliyi baxımından dəyərləndirmək başlıca yer tutmuşdur. Bu dövrdə milli ədəbiyyatımız "Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı", "Azəri ədəbiyyatı" və s. kimi adlandırılmışdır. Ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar öz tədqiqatlarında ya bu adlardan birindən istifadə etmiş, ya da sinonim kimi işlənmişdir.

4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında F.Köçərlinin əvəzsiz rolu olmuşdur. XIX əsrin sonuncu onilliyindən başlayaraq onun Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə bağlı yazdığı məqalələr, yazı və şairlərin əsərləri haqqında söylədiyi fikir və mülahizələr yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin konturlarını müəyyənləşdirmək üçün ən yaxşı qaynaq olmuşdur. "Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı" adlı rusca yazdığı əsəri ilk dəfə ədəbiyyat tarixi janrının ən yaxşı nümunəsi olaraq ortaya çıxır. Sonralar F.Köçərlinin təkmilləşdirdiyi və 1912-ci ildən hazır olan, yalnız sovet dövründə nəşri gerçəkləşən "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" ikicildlik kitabı bu vaxtadək yazılmış ən yaxşı ədəbiyyat tarixi hesab olunurdu.

5. F.Köçərli ilə paralel olaraq ədəbiyyatşünas A.Sur da yeni ədəbiyyat tarixi istiqamətində müəyyən addımlar atmışdır. XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə olduğu müddətdə materiallar toplamış və min səhifəyə qədər ədəbiyyat tarixi yazmışdır. Lakin onun yazdığı ədəbiyyat tarixi dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. A.Surun bu təşəbbüsü yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması zəruriliyini bir daha ortaya çıxarmışdır.

6. Ədəbiyyat daim inkişafda olduğu kimi, ədəbiyyat tarixçiliyi də hərəkətdə olur, daim yeniləşir və dəyişir. 20-ci illərdə ədəbiyyat tarixinin yazılması üçün yeni meyarlar müəyyənleşmişdi. Bu, Avropa ədəbiyyat tarixçiliyində də, rus ədəbiyyat tarixçiliyində də belə idi. F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixinin gec çap olunduğunu və

dəyişən dünyada ədəbiyyat tarixinə də münasibətin daim dəyişdiyini nəzərə almış olsaq, 20-ci illərdə bu istiqamətdə çalışmaları getməsi tamamilə təbiidir.

7. Yeni ədəbiyyat tarixçiliyi yolunda 20-ci illər ən zəngin və məhsuldar bir dövr kimi yadda qalır. Bu dövrdə F.Köçərli ilə yanaşı, Y.V.Çəmənəminlinin “Azəri ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı da nəşr olunur ki, bu da ədəbiyyatşünasların ədəbiyyat tarixi janrına marağını artırmış olur. Lakin Y.V.Çəmənəminlinin əsəri həcm etibarilə kiçik olduğu kimi, həm də bütöv və tam təsiri bağışlamırdı və adından da göründüyü kimi, məsələyə öləri baxış təsiri bağışlayır.

8. Yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında İ.Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı ikicildlik əsərinin mühüm rolu olur. Bu əsər F.Köçərlininkindən fərqli olaraq yeni ədəbiyyat sisteminə tamamilə uyğun gəlirdi. Əgər F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixi təsiri ilə yeni ədəbiyyat tarixi arasında bir keçid mərhələsi idisə, İ.Hikmətin bu əsəri yeni tipli ədəbiyyat tarixi yolunda ilk uğurlu addım idi. Tədqiqatçı min illik ədəbiyyat tarixini müəyyən dövrlərə bölmüş, hər dövrün icmalını vermiş, təhlillər aparmış və eyni zamanda, şairlərin tərcümeyi-halını da vermişdir.

9. Türkiyədə təhsil alan Ə.Abid həm də orada ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri ilə məşğul olmuş və ədəbiyyat tariximizlə bağlı sistemli tədqiqatlar aparmışdır. Lakin onun yazdığı 2 cildlik (bəzi mənbələrə görə 6 cildlik) əsəri qalmadığından onun ədəbiyyat sistemi haqqında geniş mülahizələr söyləmək çətindir. Təkcə bunu demək lazımdır ki, əsərin bir hissəsi dövrümüə gəlib çatmışdır. Tədqiqatçılar B.Əhmədov və Ə.Şamilin dərc etdirdiyi bu əsərdən görmək olar ki, onun ədəbiyyat tarixində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mühüm yer tutur. Klassik ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında yazdığı oçerklər, təhlillər, gəldiyi qənaətlər də Ə.Abidin əsərinin yeni ədəbiyyat tarixçiliyinə tamamilə uyğun gəldiyini göstərir.

10. Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında 20-30-cu illərdə yazıb-yaradan A.Musaxanlı, M.K.Ələkbərli kimi ədəbiyyatşünasların da mühüm rolu olmuşdur. A.Musaxanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında araşdırma apararaq onun həqiqi qiymətini verməyə çalışmış, ədəbiyyat tariximizdəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmək istəmişdir. M.K.Ələkbərli isə Azərbaycan ədəbiyyatının haradan başlanılması ilə bağlı öz fikirlərində Hindistandakı bir məqaləyə istinadən milli

ədəbiyyatın Zibeydə xatunun yaradıcılığından (VIII əsr) başlanılması fikrini irəli sürmüşdür.

11. Yeni ədəbiyyat tarixinin formalaşmasında B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” əsərinin də müəyyən rolu olmuşdur. Lakin bu əsər ən yaxın dövrü əks etdirdiyindən Azərbaycan ədəbiyyatını bütünlüklə özündə ehtiva etmirdi. Ə.Nazimin isə məqalələrində daha çox Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıc dövrü – Turfan ədəbiyyatı əks etdirilir.

12. Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyində ən mühüm məsələlərdən biri ədəbiyyatın dövrləşdirilməsidir. Bu cəhətdən F.Köçərli, İ.Hikmət, M.F.Köprülü, Ə.Abid, B.Çobanzadə, Ə.Nazimin dövrləşdirmə konsepsiyası müqayisəli şəkildə araşdırılır. Qeyd edilir ki, ədəbiyyatın dövrləşdirilməsi məsələsində Azərbaycan ədəbiyyatşünasları, əsasən, Avropa və rus ədəbiyyatşünaslarının fikirlərinə istinad etmişlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abid, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında // – Bakı: İnqilab və mədəniyyət, – 1929. № 1, – s. 45-47.
2. Abid, Ə. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi / tərt. ed. B.Əhmədov, Ə.Şamil. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 240 s.
3. Abid, Ə. Dərəbəylik dövrü Azəri ədəbiyyatı (Şair Qazi Bürhanəddinin tuyuqları) // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1927. № 4-5, – s. 42-45.
4. Abid, Ə. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr // – Bakı: Azərbaycanı öyrənmə yolu, – 1930. № 3, – s. 48-52.
5. Abid, Ə. Füzulinin tədqiq edilməmiş bir əsəri // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1926. № 12, – s. 32-34.
6. Abid, Ə. Heca vəzninin tarixi // – Bakı: Maarif işçisi, – 1927. № 3, 4, 6, 7.
7. Abid, Ə. Seçilmiş əsərləri / nəşrə hazırl. S. Xəyal. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 262 s.
8. Abid, Ə. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. B. Əhmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 288 s.
9. Abid, Ə. Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış (Oğuznamə. Prof. Samoyloviçə) // – Bakı: Dan ulduzu, – 1929. № 5, – s. 30-32; № 8, – s. 28-29.
10. Abid, Ə. Zərərli tənqidlər // – Bakı: İnqilab və mədəniyyət, – 1929. № 10, – s. 31-34.
11. Ağayev, F. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Ağayev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 132 s.
12. Ağayev, F. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan folklorşünaslığı / – Bakı: EA xəbərləri, – 1992. №1-2, – s.55-60.
13. Axundzadə, M.F. Seçilmiş əsərləri: [3 cilddə] / tərt. ed. H.Məmmədzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2005. – 296 s.
14. Akçura, Y. Türkçülüyn tarixi / Y.Akçura. – Bakı: Qanun, – 2010. – 272 s.
15. Araslı, H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı / red. M.Quluzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1972. – 73 s.
16. Araslı, H. XII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / red. M.H.Təhmasib. –

Bakı: ADU, – 1956. – 324 s.

17. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / red. H.Araslı, M.Quluzadə, M.C.Cəfərov. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1960. – 589 s.
18. Babayeva, Q. Mustafa Quliyev (Taleyi və irsi) / Q.Babayeva. – Bakı: Ozan, – 1999. – 136 s.
19. Babayev, N. Ədəbi mübahisələr (Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü) / N.Babayev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 179 s.
20. Baqri, A.V. Ədəbiyyatşünaslıq üçün vəsait / A.V.Baqri. – Bakı: Azərnəşr, – 1930. – 90 s.
21. Bektaş, İ. Firudin bəy Köçərli irsi ədəbi tənqiddə // Ədəbiyyat qəzeti. – 2013, 27 dekabr.
22. Bektaş, İ. Firudun bəy Köçərlinin yaradıcılıq yolu / İ.Bektaş. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 183 s.
23. Bünyadov, Z. Qırmızı terror / Z.Bünyadov. – Bakı: Azərnəşr, – 1993. – 331 s.
24. Cavid, H. Ədəbiyyat dərsləri (1919-cu il nəşrinin transfoneliterasiya olunmuş variantı) / H.Cavid, A.Şaiq. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 208 s.
25. Cəfəroğlu, Ə. Seçilmiş əsərləri / red. K.Abdulla. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 408 s.
26. Cəfərov, M.C. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 2. – 1974. – 341 s.
27. Çobanzadə, B. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü, nasionalizmdən internasionalizmə / B.Çobanzadə. – Bakı: Azərbaycan Elmi Tədqiqat İnstitutunun nəşriyyatı, – 1930. – 65 s.
28. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cilddə] / red. M.Adilov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. – 344 s.
29. Çobanzadə, B. Türk ədəbiyyatı (Qədim türk ədəbiyyatı xülasələri) / B.Çobanzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1929. – 81 s.
30. Ədəbiyyatda şəkil və mündəricə məsələsi // – Bakı: Şura kütləçisi, – 1930. №1, – s. 19-23.
31. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / tərt. ed. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, –

1988. – 266 s.

32. Əfəndiyev, R. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı // Şərqi-Rus. – 1903, 29 oktyabr. № 89.
33. Əfəndizadə, H. Preverzev və onun ədəbiyyat sistemi haqqında // – Bakı: Hücum, – 1932. № 2, – s. 2-4.
34. Əhmədov, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 376 s.
35. Əhmədov, B. Aydınlığa doğru // Ağ ləkələr silinir, – Bakı: Azərnəşr, – 1991. – s. 124-130.
36. Əhmədov, B. Bir istiqlal yolçusu (Əmin Abid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı) / B.Əhmədov. – Bakı: Elm, – 2003. – 205 s.
37. Əhmədov, B. Əmin Abid və onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsəri / Azərbaycan, –1999. № 2, 242 – s.
38. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2019. – 436 s.
39. Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [3 cilddə] / B.Əhmədov. – Bakı: Apostrof, – c. 2. – 2019. – 436 s.
40. Əhmədov, B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
41. Əhmədov, B. Ön söz / B.Əhmədov, Ə.Şamil // Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi, – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – s. 3-22.
42. Əhmədov, B. Tarix hər kəsə öz dəyərini verir // Azadlıq. – 1999, 29, 31 mart.
43. Ələkbərli, M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı / M.Ələkbərli. – Bakı: Azərnəşr, –1935. – 40 s.
44. Ələkbərli, N. Mikayıl Rəfili (Həyatı və yaradıcılığı) / N.Ələkbərli. – Bakı: Qartal, – 1998. – 100 s.
45. Əli, H. Ədəbiyyat tariximizin tədqiqi haqqında bir neçə söz / Yeni yol. – 1925, 3; 7; 14 may.
46. Əli, H. Ədəbiyyat tariximizin vəziyyəti və ən əski şairimiz Həsənoğlu // Yeni yol. – 1925, 7 may.

47. Əlimirzəyev, X. Firudin bəy Köçərli // Azərbaycan. – 1964, № 4.
48. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. – Bakı: Maarif, – 1991. – 175 s.
49. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – 452 s.
50. Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 1068 s.
51. Həbibbəyli, İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 696 s.
52. Hikmət, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi islamiyyatın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər: [2 cildə] / İ.Hikmət. – Bakı: Azərneşr, – c. 1. – 1928. – 290 s.
53. Hikmət, İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi islamiyyatın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər: [2 cildə] / İ.Hikmət. – Bakı: Azərneşr, – c. 2. – 1928. – 212 s.
54. Hikmət, İ. Böyük azəri şairi Həbibinin çox qiymətli bir şeiri və nəzirələri // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1926. № 8, 88– s.
55. Hikmət, İ. Dörd il yarım Azərbaycanda // – Bakı: Azərbaycan, – 2008. №1, 192– s.
56. Hikmət, İ. Əhməd Bağdadi // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1926. № 6, 77 – s.
57. Hikmət, İ. Əski ədəbiyyatda şəkil // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1924. № 1, 93– s.
58. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. "Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar" // Kommunist. – 1923, № 1, s. 1-2; № 2, s. 2; № 3, s. 1 və s.
59. Hikmət, İ. Türk ədəbiyyatı tarixi (Bakı. 1925-1926) // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, –1926. № 2-3, 87– s.
60. Hüseynzadə, Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir // Həyat. – 1905, № 4.
61. Hüseynzadə, M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları // Yeni fikir. – 1926, 15 iyun.
62. İbrahimov, M. İstedadlı münəqqid və ədəbiyyatşünas // Ədəbiyyat. – 1961, 11 mart.

63. İkinci Babur (Hindistanda Azərbaycan şairi Zörəddin Məhəmməd Babirin nəslı, həyatı və yaradıcılığı haqqında) // Qızıl qələm, – 1924. № 4, – s. 30-37.
64. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycanı öyrənmə yolu, – 1930. № 3, – s. 14-22.
65. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / red. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Elm, – c. 1. – 1978. – 598 s.
66. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / red. Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 1981. – 460 s.
67. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: [2 cildə] / F.Köçərli. – Bakı: Azər nəşr – c. 1. – 1925. – 621 s.
68. Köçərli, F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: [2 cildə] / F.Köçərli. – Bakı: Azər nəşr – c. 2. – 1926. – 561 s.
69. Köçərli, F. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. K.Talıbzadə, N.Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan EA nəşri, – 1963. – 341 s.
70. Köprülü, M.F. Azəri / M.Körpülü. – Bakı: Elm, – 2000. – 115 s.
71. Köprülüzadə, M.F. Azərbaycanın ədəbiyyatı tarixi nasıl yazıla bilər? // – Bakı: Maarif və mədəniyyət, – 1925. № 2, – s. 4.
72. Köprülüzadə, M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqıqlər / M.F.Körpülüzadə. – Bakı: Azər nəşr, – 1926. – 56 s.
73. Köprülüzadə, M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqıqlər / M.F.Körpülüzadə. – Bakı: Sabah, – 1996. – 58 s.
74. Kırımlı. Maskalı pantürkizm məfkurəsini qəti olaraq dəf etməli // Kommunist. – 1931, 6 aprel.
75. Qafqazlı, X. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Türkiyədə tədqiq tarixindən // "Kitabi-Dədə Qorqud" mövzusu türk ədəbiyyatşünaslığında / Toplayanı X.Qafqazlı. – Bakı: Əli nəşriyyat Evi, – 2008. – s. 3-46.
76. Qarayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər / Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 2002. – 740 s.
77. Qarayev, Y. Tarix yaxından və uzaqdan / Y. Qarayev. – Bakı: Sabah, – 1995. – 712 s.

78. Qəhrəmanlı, N. Ədəbiyyat tarixçiliyimizin səhifəsi (Ön söz) // İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Ağayev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – s. 3-5.
79. Qəhrəmanlı, N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi; genezis, inkişaf və dövrləşdirmə problemləri / N.Qəhrəmanlı. – Bakı: Qartal, – 1997. – 116 s.
80. Qənbərqızı, R. Firudin bəy Köçərli və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri // Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, – Bakı: Elm, – 1978, – s. 4-40.
81. Quliyev, M. Aşqı Pəri və müasirləri // İnkilab və mədəniyyət, – 1928. № 9, – s. 48-49.
82. Quliyev, M. Ədəbiyyatşünaslıqda burjua təmayülləri əleyhinə / M.Quliyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1931. – 121 s.
83. Qurbanov, Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası / Ş.Qurbanov. – Bakı: Azərnəşr, – 1997. – 220 s.
84. Mehdi, H. Ədəbiyyatşünaslıqda menşevizm əleyhinə. 1979, s. 39-49
85. Mentsel, F.F. Anadolu-balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri // 1926-ci il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları), – Bakı: Çinar-çap, – 2016. – s. 322-328.
86. 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar / – Bakı: Nurlan, – 2004. – 312 s.
87. Musaxanlı, A. Yazı ədəbiyyatı. Ədəbiyyatdan iş kitabı / A.Musaxanlı. – Bakı: Azərnəşr, – 1928. – 294 s.
88. Muşkiyeva, A. Firidin bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixi sahəsindəki xidmətləri // "Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının aktual problemləri". Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Təhsin Mütəllibovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 20 aprel, – 2022, – s. 100-104.
89. Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatı. El şairləri / S.Mümtaz. – Bakı: Azərnəşr, – 1927. – 397 s.
90. Mümtaz, S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S.Mümtaz. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 448 s.

91. Nazim, Ə. Azərbaycanca marksizm tənqidində mexanizim və liberal görüşlər əleyhinə // Hücum, – 1932. № 3-4, – s. 37-41.
92. Nazim, Ə. Azərbaycanca marksizm tənqidində mexanizim və liberal görüşlər əleyhinə // Hücum, – 1932. № 5, – s. 37-41.
93. Nazim, Ə. Ədəbiyyatımız və ədəbiyyat tariximiz // Yeni yol. – 1925, 1 (№1); 4 (№3); 16 (№13) yanvar.
94. Nazim, Ə. Ədəbiyyat müntəxəbatı / Ə.Nazim, H.Zeynallı. – Bakı: Azərneşr, – 1936. – 474 s.
95. Nazim, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Nazim. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 374 s.
96. Nazim, Ə. Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və panizlamizm əleyhinə (Musaxanlı, Ə.Abid, Çobanzadə, Köprülüzadə və İ.Hikmətin ədəbi görüşləri haqqında) // – Bakı: İnkilab və mədəniyyət, – 1931. № 3, – s. 59-62, № 5, – s. 27-31.
97. Nəbiyev, B. Firudin bəy Köçərli / B.Nəbiyev. – Bakı: Azərbaycan EA nəşri, – 1963. – 164 s.
98. Nəbiyev, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Nəbiyev. – Bakı: Çinar-çap, – c. 1. – 2009. – 492 s.
99. Ramazanova, S. Görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi // – Bakı: Azərbaycan, – 1966. № 1, – s. 23-29.
100. Rəfili, M. Çobanzadənin burjua metodolojisi əleyhinə // – Bakı: İnkilab və mədəniyyət, – 1930. № 2, – s. 30-33.
101. Rəsulzadə, M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / çap edən Y.Türkel. – Bakı: – 2015. – 152 s.
102. Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi / red. A.Acalov. – Bakı: Gənclik, – 1991. – 112 s.
103. Sadıq, Ə. Ədəbiyyatşünaslıqda müsavatism, pantürkizm və idealizm əleyhinə (Əli Nazimin siyasi-ədəbi görüşləri haqqında bəzi qeydlər) // – Bakı: İnkilab və mədəniyyət, – 1931. № 5,
104. Sadıq, Ə. Ədəbiyyatşünaslıqda pantürkizmə bolşevik atəşi açmalı // Kommunist. – 1931, 4 iyun.
105. Salmanov, Ş. Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür // – Bakı: Azərbaycan, – 1990.

№ 3, – s. 173-179.

106. Salmanov, Ş. Əli Nazimin ədəbi-tənqidi görüşləri // Seçilmiş əsərləri / Ə.Nazim. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – s. 5-18.
107. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A.Səhhət. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2005. – 456 s.
108. Sur, A. Füzuliyə bir nəzər // – Bakı: Füyuzat, – 1907. №30, №31.
109. Şahbazov, Ə. İstanbuldan məktublar // Kommunist. – 1926, 23 iyul.
110. Şahbazov, Ə. İstanbul Darülfünunda Azəri ədəbiyyatı tarixi (Türkiyə məktubu) // Yeni fikir. – 1926, 9 yanvar.
111. Şaiq, A. Ədəbiyyatdan iş kitabı / A.Şaiq, A.Musaxanlı, C.Əfəndizadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1928. – 294 s.
112. Şamilov, Ə. Əmin Abidin "Ədəbiyyat tarixi" // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1986, 12-27 dekabr.
113. Şamilov, Ə. Üzağlığı doğuran misralar və ya Gültəkin kimdir? // Buzlu cəhənnəm / G.Ə.Abid. – Bakı: Günəş, – 1999. – s. 3-29.
114. Şəmsizadə, N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı / N.Şəmsizadə. – Bakı: Ozan, – 1997. – 290 s.
115. Şəmsizadə, N. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2008. – 560 s.
116. Şəmsizadə, N. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / N.Şəmsizadə. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2010. – 568 s.
117. Tağıyev, R. Görkəmli tədqiqatçı-ədəbiyyatşünas // Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları / S.Mümtaz. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s.5-22.
118. Talıbzadə, K. Abdulla Sur. Fikrin karvanı / K.Talıbzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1984. 271– s.
119. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi / K.Talıbzadə. – Bakı: Maarif, – 1984 – 340 s.
120. Talıbzadə, K. Firudin bəy Köçərli // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / K.Talıbzadə. – Bakı: – 1960. – s. 500.
121. Talıbzadə, K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi / K.Talıbzadə. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, – 1966. – 451 s.

122. Talıbzadə, K. Sənətkarın şəxsiyyəti / K.Talıbzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 378 s.
123. Vəzirov, Y. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər / Y.Vəzirov. – İstanbul: Amirə mətbəəsi, – 1921. – 103 s.
124. Yazıdji, Əli. Dil və sinfi ədəbiyyat // Ədəbi parçalar, – 1926. № 1, – s. 29.
125. Zeynallı, H. Ədəbiyyat dərsləri: Yeddinci il / H.Zeynallı, A.Şaiq, H.Səmədzadə [və b.] – Bakı: Azərnəşr, – 1933. – 300 s.
126. Zeynallı, H. Ədəbiyyat tədqiqində metod // Ədəbiyyatdan iş kitabı / H.Zeynallı. – Bakı: Azərnəşr, – 1932. 226– s.
127. Zeynallı, H. “İsmayıl Hikmət “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” // Azərbaycanı öyrənmə yolu. – 1930, № 3. – s. 61-62.
128. Zeynallı, H. Metodoloji müqəddimə // Ədəbiyyatşünaslıq üçün vəsait / A.V.Baqriy. – Bakı: Azərnəşr, – 1930. 371 – s.
129. Zeynallı, H. Seçilmiş əsərləri / H.Zeynallı. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 317 s.
130. Bulut, F. İsmail Hikmet Ertaylanın Edebiyat Tarihçiliği // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, –2013. S. 2/1, – s. 250-278.
131. Ertaylan, İ.H. Azərbaycan`da Dört buçuq Yıl // – Münih: Dergi, – 1958. – s. 84-92.
132. Ertaylan, İ.H. Azərbaycan edebiyatı tarixi I-II / İ.H.Ertaylan. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2013. – 511 s.
133. Karataş, T. Ansiklopedik Edebiyyat Terimleri Sözlüğü / T.Karataş . – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2004. – s. 135-137.
134. Köprülü, M. Edebiyat araştırmaları II. Külliyyat 6 / M.Köprülü. – İstanbul: Alfa-Tarih, – 2015. – 840 s.
135. Köprülü, M. Türk edebiyatı ders notları. Külliyyat 7 / M.Köprülü. – İstanbul: Alfa Yayınları, – 2015. – 450 s.
136. Mehmetzade, M.B. Azərbaycan Milli Hərəkatı / M.B.Mehmetzade. —Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği, – 1991. – 239 s.
137. Muşkiyeva, A. İsmail Hikmet'in Edebiyat Hakkındaki Görüşleri // Uluslararası Bilim ve Yazı Dili Olarak Türkçe Sempozyumu, – İstanbul: – 18-20 Mayıs, – 2022, – s. 131-136.
138. Şamilov, A. Emin Abidin heyat hekayesi ilə kesin cizgiler // – Ankara: Bilge, –

1999. № 21, – s. 23-26.
139. Şamilov, A. Folklorçu Emin Abid // – Ankara: Milli folklor, – 1999. № 42, – s. 75-82; № 43, – s. 42-46.
140. Şamilov, A. Ümumtürk edebiyatı araştırmacısı Emin Abid // – Türkiye: Bilig, – 2002. № 22
141. Кочарлинский, Ф. Литература азербайджанских татар // Тифлисский вестник. – 1901, № 5.
142. Кочарлинский, Ф. Литература азербайджанских татар / Ф.Кочарлинский. – Тифлис: – 1903. – 54 с.
143. Кочарлинский, Ф. Татарские комедии // Новое обозрение. – 1895. 3, 7, 16 июня
144. Кулиев, М. Октябрь и тюркская литература / М.Кулиев. – Баку: Аз. ГНИИ, – 1930. – 50 с.
145. Назим, А. Азербайджанская литература // Печать и революция, – Москва: Гослитиздат, – 1929. Т 7,
146. Перетц, В.Н. Методология истории литературы / В.Н.Перетц. –Москва: – 1923. – 256 с.
147. Рафили, М.Г. Литература Азербайджана // Литературное Закавказье. – 1935, № 1.
148. Эфендиев, Р. Литература азербайджанских татар // Каспий. – 1903. – 31 oktyabr, (234).
149. Эфендиев, Р. Литература азербайджанских татар // Тифлисский листок. – 1903, 10 декабря (289).
150. Mushkieva, A. Amin Abid as the first researcher of “Kıtabı-Dada Korgud” // – Дрогобиць: Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, – 2022. Вип 50, – с. 196-200.
151. Нәуат qәzeti, – 1905, № 4.
152. Кәшкүл. – 1890, № 115. – 16 noyabr.
153. Каспий. – 1903, 4 октября.